

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

NO. VI.

THE

DURGHATAVRITTI

OF

SARANADEVĀ

Edited with Notes

BY

T. GANAPATI SĀSTRĪ

*Curator of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts,
TRIVANDRUM.*

23881

(29)

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

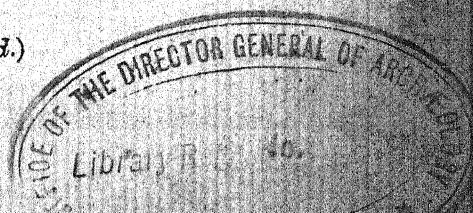
SaLV
Sar/Gan

—
TRIVANDRUM:

PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS.

1909.

(All Rights Reserved.)

CEN

23881
Date. 19 . 6 . 56,
Call No. 3a 4v / San / Gan

॥ श्रीः ॥

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ६.

—०५—

श्रीशारणदेवविरचिता

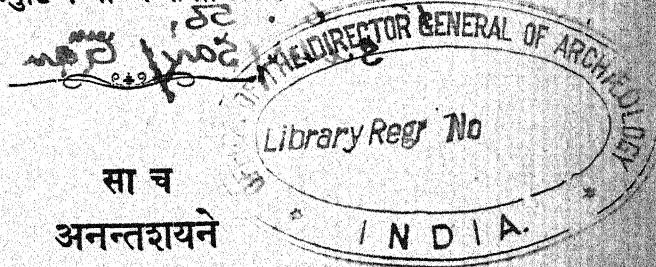
दुर्घटवृत्तिः

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्यालयक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधिता

लघुटिप्पण्या च संयोजिता ।

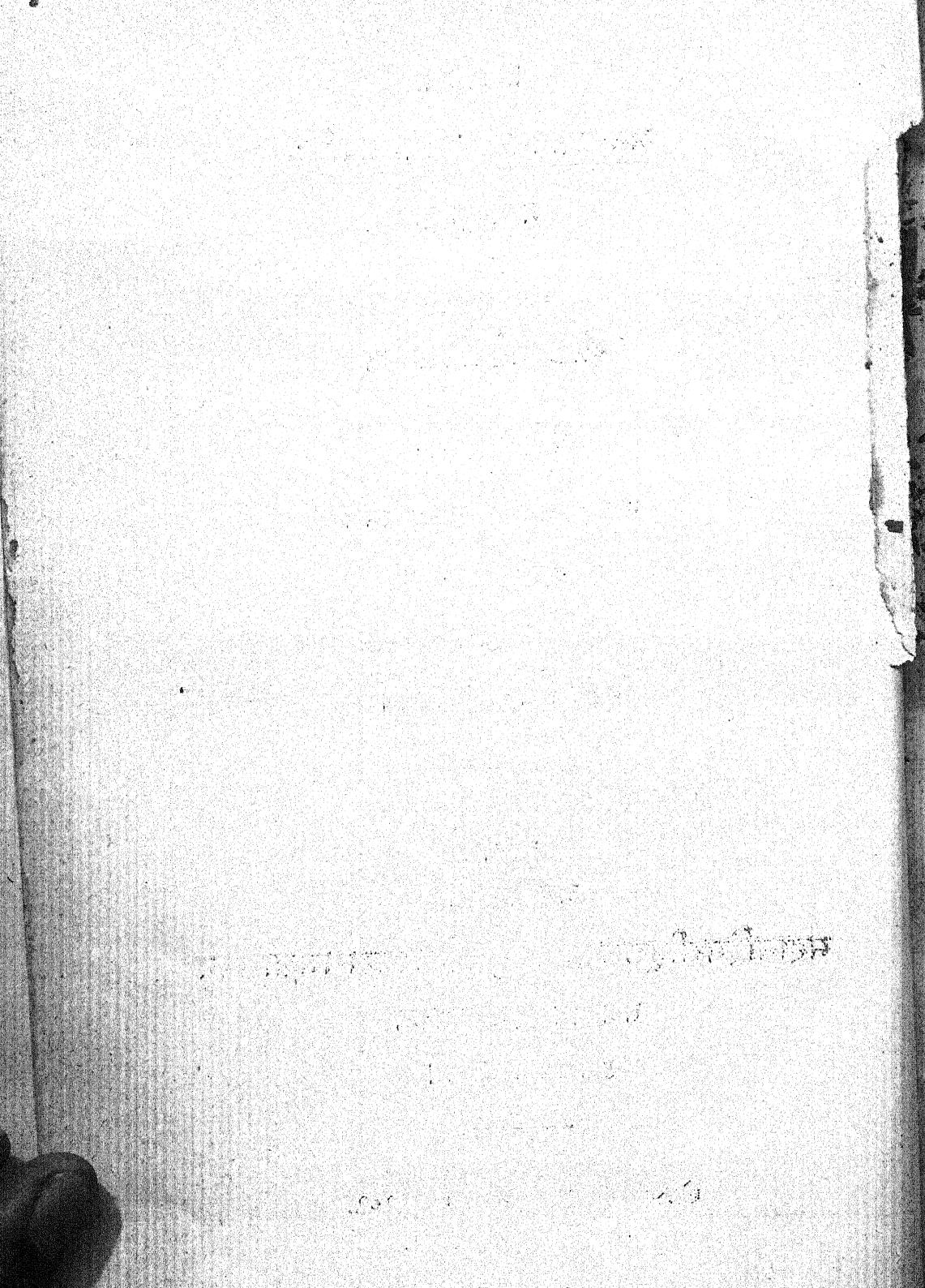
सा च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रित्वा प्रकाशिता ।

PREFACE.

This work, which is now published, is the Durghatavritti to which frequent references are found in the Sabdakaustubha and other grammatical treatises. The work has been so named, as it is an exposition (वृत्ति) reconciling those Lakshyas (forms of words) and Panini's Sutras which appear difficult to reconcile (दुर्धट) with each other.

When Vyākaranas devoted chiefly to the consideration of the propriety of well-known usages of words have at present so far disappeared that only their names seem left to us, fortunately this single work of the kind has been obtained; and it has also been made known to the public now. Indeed, many other works of the same kind, this book cites as authority; e.g., Suddhasubanta, Prasiddhapada, Suvarnarekha, Prayogamukhi,—the obtaining of which is highly to be desired. Learning by name from this Durghatavritti, not only works on Vyākaraṇa, but those of other subjectmatter too, many in number, and whose names even were not heard of before, surely no votary of Sanskrit will be without a longing to know more of them; nor will his thoughts remain without running to the gist of the learned saying,

“कति कवयः कति कृतयः
कति लुप्ताः कति चरन्ति कति शिथिलाः”

Later treatises follow for the most part several of the methods explained in the Durghatavritti for arriving at 'Lakshyas'. Objection has been raised in a few places against the opinions of the Durghatavritti in the Sabdakaustubha and other works. But by this, the excellency of the Durghatavritti, which is adorned with the variety of arguments learnedly set forth in it, does not suffer in the least, especially as even those adverse criticisms can be completely met by expert logicians.

It is plainly known from the first three slokas of this Durghatavritti that it was composed by Saranadeva in the year 1095 of the (Salivahana) Saka Era, corresponding to 1172 A. D., and revised by Sarvarakshita. From the repeated quotations from Budhistic literature, and also from the introductory prayer of the work being put in the form of a salutation to the Lord as Sarvajna, a synonym for Buddha, we may infer that the author Saranadeva was a devotee of Buddha. As the author speaks of the reviser of his work as "Sri-Sarvarakshita", with the epithet, Sri, prefixed to the name, it appears that Saranadeva had great veneration towards Sarvarakshita. Therefore Saranadeva was probably a disciple of Sarvarakshita, or stood nearly in that relation.

One manuscript of this work (क) was obtained from the Sanskrit Library of H. H. The Maharaja of Travancore. This is merely a transcript, made 20 years ago, of the Koopakara Matham manuscript. A second manuscript (क) was kindly sent to me by Pandit Anantanārāyana Sāstri of Vadivisvaram village, son of the revered scholar, Svami-Dikshita. This manuscript, which appears to be more than 100 years old, is written in Tamil Grantha character on palm leaf; and some of the letters have disappeared in a few of the leaves. It is in accordance with these two manuscripts that I have prepared this edition of the Durghatavritti. But on account of errors in the manuscript, the depth of thought contained in the work, and the large number of references that had to be made to other books, I underwent great pains in examining and preparing the book for publication.

This Vritti, in which profound thoughts are expressed in terse language, certainly requires the assistance of an elaborate commentary. But I have appended only a few notes here and there, as far as my abilities went and the time at my disposal permitted.

निवेदना ।

इयं सा दुर्घटवृत्तिः, यस्याः शब्दकौस्तुभादिष्वसङ्कुदनुसन्धानमुपलभ्यते । दुर्घटानां—लक्षणेषु कृच्छ्रघटनीयानां पाणिनिसूत्राणां, वृत्तिः—लक्ष्यानुग्रहितया विवरणमिति व्युत्पत्त्यास्यास्तथा व्यपदेशः । लक्षणेषु कृच्छ्रघटनीयानां लक्ष्याणां लक्षणानुगततया विवरणमिति व्युत्पत्त्या वा स व्यपदेशः । प्रसिद्धप्रयोगोपपत्तिसमालोचनप्रधानेषु व्याकरणग्रन्थेष्वद्यत्वे नामशेषतामिव गतेषु एक एवैष ग्रन्थो दैवगत्योपलब्धः, नीतश्वेदानां प्राकाश्यमस्माभिः । अन्यानपि तु शुद्धसुबन्तं, प्रसिद्धपदं, सुवर्णरेखा, प्रयोगमुखी इति बहून् ग्रन्थान् आशंसनीयोपलभ्मान् एष प्रमाणयति । न केवलं व्याकरणानुबन्धिनः, किन्त्वन्यविषयानप्यश्रुतनामधेयान् बहून् ग्रन्थान् अस्याः सकाशान्नामतो विदन् संस्कृतभक्तो नाम कश्चिद् न खलु तेषु पर्युत्सुको न भवेत् ;

‘कति कवयः कति वृत्तयः कति लुप्ताः कति चरन्ति कति शिथिलाः’
इत्यभियुक्तोक्तिं च न खलु नानुसन्दधीत ।

दुर्घटवृत्तावुल्हियितांस्तान् लक्ष्यसिद्धुपायान् भूयिष्ठमर्वाचीनग्रन्थौ अनुसरन्ति । क्वचित् क्वचिद् दुर्घटवृत्त्यभिप्रायं प्रति शब्दकौस्तुभादिष्ठ दूषणमुद्भव्यते । न तु तावता दुर्घटवृत्तेरुच्चावचोपपत्तिवचनचातुरीचित्रिताया ईषदपि महिमाहीयते, यतस्तर्ककुशलैस्तदपि दूषणं शक्यमेवोद्भुतुम् ।

इयं दुर्घटवृत्तिः श्रीशरणदेवेन १०९५तमे शाकमहीपतिवत्सरे (अर्धाच्छालिवाहनशक्त्वा) ११७२तमकैस्तवर्वर्षसमे प्रणीता श्रीसर्वरक्षितेन संस्कृताचेति ग्रन्थादिमञ्चोकैवगम्यते । शरणदेवश्च बौद्धग्रन्थप्रयोगाणामसङ्कृत् स्मरणाद्बुद्धापरपर्यायसर्वज्ञनतिरूपमञ्जलाचरणाच्च बुद्धभक्त इति प्रतीयते । ‘श्रीसर्वरक्षित’ इति श्रीशब्दप्रयोगाद् शरणदेवस्य सर्वरक्षितं प्रतिसंस्कर्तारं प्रति बहुमानविशेषो गम्यते । तेन शरणदेवः श्रीसर्वरक्षितस्य शिष्यः शिष्यकल्पो वा सम्भाव्यते ।

तस्यैतस्य ग्रन्थस्यैक आदर्शः श्रीवश्चिपण्डलमहाराजसंस्कृतग्रन्थशालाया उपलब्धः कृसज्जः; यः कूपतटमठीयादादर्शाद् वर्षविशेषः प्राक् प्रतिरूपितः । अपरश्च

१. ‘विडति च’ इत्यादिकानि सूत्राणि दृश्यन्ताम् । २. शब्दकौस्तुभे ‘कर्मणि द्वितीया’ ‘कर्तृकर्मणोऽत्रि’ इत्यादीनि सूत्राणि दृश्यन्ताम् । ३. ‘गाङ्गुटादिभ्योऽचिण्डित्’ इत्यादिसूत्राणि दृश्यन्ताम् ।

विद्वदंतसश्रीस्वामिदीक्षितसूनुना वटिवीश्वरग्रामभिजनेन पण्डित-अनन्तनारायण-
शास्त्रिमहाशयेन सकृपं महां प्रहितः ख-संज्ञः । एष शताधिकवर्षेदशीयो द्विमिलग्रन्थ-
लिपिस्तालपत्रात्मकः कतिपयेषु पत्रेषु लुताक्षरश्च । एतदादर्शद्वयानुरोधेन दुर्घटवृत्ते:
संशोधनं मया निरर्वात् । किन्त्वादर्शाशुद्ध्या ग्रन्थगम्भीर्येण अनुसन्धेयग्रन्थान्तरवस्तु-
भूमा च संशोधने महान्तं क्लेशमन्वभूवम् ।

मितगम्भीरभाषणीमेनां वृत्ते प्रति प्रतिपदावगाहिन्या व्याख्यावश्यमाचर-
णीयं कथाचित् साचिव्यम् । अहं पुनर्यथामति यथावसरं च टिप्पणीमेव लघ्वीं कामपि
तत्र तत्र समयोजयम् ॥

अनन्तशायनम् . }
१९०९.६. २४. }

त. गणपतिशास्त्री.

दुर्घटवृत्तौ स्मृता ग्रन्थाः ।

अनुन्यासः	९, १४, १७, २२, २६, ३५, ३६, ४२, ४९, ४७, ६४, १०४, १११, १२६.	
अमरकोशाटीका		५०.
अमरलिङ्गकारिका		८९.
अमरलिङ्गसंग्रहः		५०, ७४.
अर्धनारीश्वरकम्		११४.
अष्टधातुः		२४, १३२.
उणादिवृत्तिः		८७.
उत्तरकाण्डम्		९८.
उदात्तः		६८.
कण्ठाभरणम्		१२७.
कलापवृत्तिः		१०८.
कश्यपञ्चिका		७०.
कादम्बरी		२०, ४१.
कामदंकीयम्		१२, १२२.
किरातः (किरातार्जुनीयम्)		६४, ८१, ८२.
कीचकवधः		९०.
कुट्टनीमतम्		७३, ७६.
कुमारः (कुमारसंभवम्)	७, २०, २१, २६, २७, ३१, ३४, ३९, ४१, ४२, ४९, ४९, ५१, ९२, ६१, ६२, ६५, ६६, ७२, ७७, ८०, ८१, ८८, ८९, ९१, ९३, १०३, १०७, ११६, ११७.	
कैलासोद्धरणम्		६२.
कोशः		९४.
झीवलिङ्गकारिका		९१.
चण्डी (चण्डिकासस्यती)	१८, ४९, ९८, ७९, ८३, ८४, ९०, १०५, १०६, ११०, ११७.	

चन्द्रिका	१४.
चान्द्रसूत्रम्	४१, ८१, १२५, १२८.
जयमङ्गला (भट्टिकाव्यव्याख्या)	१८, ३०, ३९, ४५, ९३, ५६, ७५, ९३.
जातकमाला	१४.
जाम्बवतीविजयम् (पाणिनिकृतम्)	८२.
ज्ञापकसमुच्चयः	३०, ३६, ५२, ९४, १३१.
टीका	२०.
त्रिकाण्डशेषः	३९, ९९.
धातुपारायणम्	६, ८.
धातुप्रदीपः	२, २०, ९९, १०५, ११३.
धातुप्रदीपटीका	६६, ९२, १०३.
धातुप्रदीपिका	१३०.
धातुवृत्तिः	३, ६.
नेमिसन्धानम्	७३.
न्यासः	३, ४, ९, ९, १०, १३, २९, २८, २९, ३१, ३३, ३४, ३७, ३८, ४९, ४६, ९६, ६५, ६६, ६७, ७०, ७१, ७८, ८०, ८१, ८४, ८८, ९५, ९६, १००, १०१, १०२, १०५, १०९, ११०, ११३, ११४, ११८, १२०, १२५, १२७, १३१.
पञ्चतन्त्रम्	५३.
पदम्	६३.
पारायणम्	५७.
प्रक्रिया	७३.
प्रयोगमुखी	१२२.
प्रसिद्धपदम्	१०५, ११५.
भट्टिका	२१.

भागवृत्तिः	३, ४, ७, १५, १६, १७, १८, २१, २४, २८, ३४, ५२, ५३, ६३, ८२, ८६, ८७, ९७, १००, ११३, ११६, १२९.
भारतः	१११.
भारतीयव्याख्या	९२.
भाषावृत्तिः	२१, ३३, ४६, ६०, ६३, ६८, ६९, ७१, ८३, ८५, ८७, ८९, ९०, ९४, ९७, ९८, १०३, १०४, १०५, ११०, ११३, १२२, १२३, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२.
भाष्यम्	२, ३, ४, ८, १७, २२, २८, ३४, ३५, ३६, ४२, ४४, ९०, ६१, ६६, ७२, ७३, ७४, ८२, ८९, १०४, १०६, ११९, १२२, १२९, १२७, १२६.
महिनः प्रयोगः	४१, ९२.
मालतीमाघवम्	४०.
मीमांसकप्रयोगः	९८.
मीमांसावार्तिकम्	६२.
मेघः (मेघदूतम्)	१३, २५, २६, २७, ४४, ९५, ५८, ६७, ८८, ९६, १२१, १२२.
रघुः (रघुवंशम्)	१४, १९, १७, १९, ३८, ५३, ९७, ५९, ६१, ७१, ७९, ७८, ७९, ८०, ८८, ९३, ९८, १०२, १०३, १०९.
रत्नश्रीः	२१.
रामायणम्	५५.
रूपावतारः	७१.
लक्षणम्	२४.
लिङ्गकारिका	१०५०

लेखमालिका	४५.
वरसुचिलिङ्गकारिका	५०.
वासवदत्ता	१२८.
विश्वः	९०, ११६, १२३.
वृत्तिः (काशिका)	२, ११, १४, २०, २२, ३०, ३२, ३४, ३७, ३८, ३९, ४२, ४५, ४७, ४८, ९६, ५८, ६०, ६५, ६६, ६८, ७०, ७२, ७८, ७९, ८१, ८८, ९४, ९७, ९८, १००, १०२, १०३, १०५, १०७, १०८, ११३, ११४, ११९, १२०, १२१, १२९.
वृत्तिव्याख्यानम्	१००, १११, १३१.
वृद्धसुवर्णम् (शुद्धसुबन्तमित्यस्यैवेदं प्रमादलेखनं स्यात्)	९९.
वृद्धिः	१०८.
वृद्धिन्दः (?)	११०.
वेणी (वेणीसंहारम्)	९१, ९२, ९९.
वैद्यकशास्त्रम्	४३.
शुद्धसुबन्तम्	९५.
श्रीगोविन्दम्	८३.
संसारावर्तः	१२१.
सुवर्णरेखा	११३.

दुर्घटवृत्तौ स्मृता ग्रन्थकाराः ।

अनुन्यासकारः	३, ७, ३७, १२६.
अनुपदकारः	१२९.
अमरः	३०, ३१, ४९, ५०, ५१, ५२, ५८, ६२, ६६, ६७, ६९, ७४, ७६, ७७, ७९, ८१, ८३, ८५, ८९, ९०, ९१, ९२, ९४, ९९, १००, ११२, ११७, ११९, १२०, १२३, १२५.
इन्दुः	६७.
उज्ज्वलः	८७.
कायायनः	८
कायस्थः	२९, ५५, ५८.
कालापाः	१२६.
कैयटः	१४, ३९, ८२
गोनर्दीयः (महाभाष्यकारः)	३०.
घटकर्परः	९८.
घोषः (अश्वघोषः बुद्धचरितकर्ता)	७, १७, ६२, ८६, ९७, ११६.
चन्द्रगोमी	१००, ११८.
चाणक्यः	२०.
चान्द्रः	१९, ९४, ९७, ११६.
जयादिलः	५२.
जैनेन्द्रः (पञ्चिकाकृत्)	३४.
दण्डी (काव्यादर्शकारः)	३८.
धर्मकीर्तिः (रूपावतारकृत्)	३०.
नन्दी	५५.
न्यासकृत्	५, १०, ३६, ४२, ६८, ८७, ९६.
पाणिनिः (जाम्बवतीविजयकाव्यकर्ता)	८२.
पुरुषोत्तमः	१९, २७, ३५, ४३, ६८, ७१.
पूर्ववृत्तिदशवृत्तिकृत्	४२.
आणेश्वरः	१६.
बौद्धप्रयोगः	१०८.
भट्टः	१८, १९, २१, २३, २४, २५, २६, २७, २९, ३०, ३३, ३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४७, ५३, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६१, ६२, ६५, ६७, ६९, ७२, ७४, ७५, ७७, ७८, ८३, ८६, ९०, ९१, ९२, ९४, ९५, ९६, १००, १०१, ११९,

भट्टिटीकाकृत्	३१.
भर्तृहरि: (भाष्यटीकाकारः)	१२, १६, ११६.
भवभूतिः	१९, ३१, ८९, ११५.
भागवत्तिकृत्	१४, ३४, ४०, ४७, ११७.
भाणुरि:	८७.
भारविः	१५, १६, १७, १९, २०, ३४, ४४, ४९, ५२, ७५, ८९, ९०, ९७, ११३, १२२.
भाष्यकारः	१८, ४५, ५५, ७४.
मयूरः	१३, १३, १०४, १०५, १३०.
महिः	१७.
माघः	३, ६, २०, २३, २६, २७, ३१, ३२, ३४, ३८, ४१, ४८, ५३, ६१, ६२, ६६, ६९, ७६, ७७, ७९, ८५, ८६, ९२, ९३, ९६, ९०६, ११३, ११६, ११८, ११९, १२२, १२६, १२९, १३०.
मुरारि: (अनर्धराघवकर्ता)	१७, ६०, ८८, ९१, १०१.
मैत्रेयः	८३, ९५.
रक्षितः	१, २, ६, ११, १४, १८, १९, २१, २२, २३, २५, २६, २८, २९, ३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ६१, ६५, ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ७६, ७७, ७८, ८१, ८८, ९२, ९२, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११४, ११६, १२१, १२३, १२७, १३०, १३१.
वल्लभः	६५.
वामनः (काव्यालङ्कारकृत्)	६२, १०३.
वाल्मीकिः	८३.
विजयः	६२.
वृत्तिकारः	१६, ५६, ६६, ११०.
वैशोषिकाः	७२.
व्याख्यानशीलः	८३.
व्यासः	१०९, १११.
शूलपाणिः	१०९.
श्रीकण्ठः	२१, १०९.
श्रीसर्वरक्षितः	१७.

धोजस्तहाइम्ब	९७	विडति च	१
ओऽ	२	कस्य च वर्त	४७
ओरुणः	१०७	कादपाख्या	७६
ओसि च	११९	सोन च पू	३६
औतोइम्यसोः	९५	कतुकथादि	७९
कर्तरि कर्म	१४	कव्ये च	६१
कर्तरि कृत्	७२	कीडोइनुसं	१५
कर्तरि च	३७	कुधदुहेष्या	२५
कर्तुः क्यड्	५४	किन्प्रत्ययस्य	१२५
कर्तुरीप्सित	२६	खरवसानयोः	१२६
कर्तुकरण	४४	खरि च	१३१
कर्तुकर्मणोः	४७	ख्यत्यातपरस्य	१६
कर्तुस्थे चा	१७	गतिशुद्धि	२६
कर्मण च	२६	गत्यर्थकर्मणि	४२
कर्मण द्विती	४०	गदमद	५७
कर्मण्	५९	गन्धस्येदु	९२
कषादिषु	७२	गहादिभ्यश्च	८१
कालाट्ठन्	८१	गाङ्कुटादि	६
कासप्रत्ययात्	५६	गातिस्थाषु	५३
किमेत्तिङ्ग	९९	गुणवचन	८५
कुगतिश्रा	३८	गुणोइतिसं	१२१
कुचोः ैकौपौ	१२६	गुप्तधूप	५६
कुमति च	१२९	गोलियो	८
कुमुदनड	७९	ग्रहवृद्ध	६६
कुलकुक्षि	,,	घावे च भाव	१०२
कुञ्जुग्रुमु	५६	घुमास्थागा	१०४
हृत्यचः	१३०	घुषिरवि	११२
हृत्यतुल्याख्या	३३	घोड़ति	१२०
हृत्यैर्कुणे	३१	चजोः कु	११७
हृदतिङ्ग	५७	चतुर्थी चाशि	४८
हृपो रो लः	१२४	चतुर्थी तद	३१
केउणः	१२०	चतुर्थी सम्प्र	४३
कोः कत्तपु	१०९	चरेष्टः	५९
कौरव्यमा	७५	चोः कुः	१२४
कौसल्यका	७७	जनपददा	७६

जनिकर्तुः	२६	दुन्योरनुप	५८
जातिरपा	४९	देवताद्रुन्दे	९८
जूब्रस्त्व्योः	११३	देविकाशिंशा	११५
ज्योतिर्जन	१००	द्युमागपा	८०
ज्योत्स्नातमिस्ता	८७	द्वन्द्वं रहस्य	१२३
झलां जशोऽन्ते	१२४	द्वन्द्वमनोज्ञा	८६
झरो झरि	१३२	द्वन्द्वश्च प्राणि	४९
दाडसिडसाम्	१०८	द्वन्द्वे धि	३९
दिड्हाण्ड्	७४	द्वन्द्वोपताप	८९
दित आत्मने	७३	द्वारादीनां च	११५
दे:	१०६	द्विगुरेक	४८
गरनिटि	१०३	द्विगोर्लुग	७७
गौ चडयुप	१२०	द्वितीयादौ	५१
ग्यासश्रन्थो	६९	द्वितीया श्रिता	३०
घुल्तुचौ	५८	द्विर्वचने	४
तपुरुषस्या	९१	द्विवचनवि	९०
तद्विताथों	३२	द्वचः	७७
तद्वितेष्व	११५	व्यजृद्वाहाण	८२
तद्राजस्य	५२	व्यष्टः सङ्घथा	९९
तयोरेव कु	७२	व्युषव्य	९२
तसिलादिष्वा	९९	धातुसम्बन्धे	७१
तस्य भावः	८४	धतोः कर्मणः	५४
तिरसोऽन्य	१२७	धान्यानां भवने	८६
तिष्ठुप्र	३०	धि च	१२४
तुन्दादिभ्य	८८	धूमादिभ्यश्च	८०
तुल्यार्थैरतु	४८	धूवमपाये	२४
तुल्यास्थप्र	२	न कोडादि	७६
तृतीया तत्कु	३०	नव्	३४
तेन तुल्यम्	८४	नवृतश्च	९३
तेन रक्तम्	७८	न निर्धारणे	३५
त्रिचतुरोः	११४	नपुंसकाच्च	१०९
त्रेष्यः	११०	न बहुत्रीहौ	३
त्वे च	१००	न भ्राणपा	१००
दक्षिणादाच्	८९	नमःस्वस्ति	४३
दिव उत्	९६	न माडयोगे	१०४

न छुमता	६	पूरणगुण	३५
न लोकाव्यय	४८	पूर्वकालैक	३१
न त्वपि	१०४	पूर्वत्रासिद्धम्	१२३
न विभक्तौ	११	पूर्वपदात् सं	१२९
न शसदद	१०६	पूर्वपराधरो	३३
नश्चापदान्तस्य	१२६	पूर्वसदश	३१
नश्चव्यप्र	"	पोटायुवति	३३
न खुदुभ्याम्	११०	पोरदुप	५७
नस्ताद्विते	१०७	प्रकारावचने	१०
नामि	१०२	प्रकारे गुण	१२२
निगरणचलना	२०	प्रत्ययः	५४
नित्यं कौटिल्ये	५५	प्रत्ययलोपे	५
नित्यं डितः	७३	प्रथमयोः पूर्व	९६
नित्यं वृद्ध	८३	प्राक् क्रीताच्छः	८४
नित्यवीप्सयोः	१२२	प्राग् दिशो	८९
निष्ठा	४०	प्राग्वहतेः	८३
निष्ठा शीड्स्वादे	८	प्राणिस्थादा	८६
नेयहुच्छ	२१	प्रातिपदिकान्त	१२९
नेर्विद्धाः	१५	प्रातिपदिकार्थ	४६
नोदातोपदेश	११६	प्रापापत्रे	३४
पञ्चमी भयेन	३१	प्रैषातिसर्ग	७०
पतिः समास	२२	प्रोपाभ्यां युजे	१९
पदान्तस्य	१३०	प्रोपाभ्यां स	१८
पहनोमास्	९४	फलेश्वरिहि	६०
परवल्लिम्	५०	फलशुनीप्रो	९
परिमाणाल्या	६५	बहुषु बहु	२३
परोक्षे लिट्	६१	बाष्पोभ्य	५५
पाद्राघ्न्या	११७	बाह्वादिभ्यश्च	७६
पादः पत्	१०६	बुधयुध	२०
पादशतस्य	९०	ब्रह्मपूर्ण	६१
युवत् कर्म	९९	ब्रह्माहस्तभ्यां	९९
युगन्तलघू	११८	ब्रुवो वचिः	५१
युमः ख्ययम्परे	१२६	भवतेरः	१२१
युमान् ख्यिया	९	भावे	६५
पुरोऽप्रतो	६०	भुजोऽनवने	११

भूवादयोः धा	१०	लोपो व्योर्विलि	९४
भ्रस्जो रोप	१०३	ल्युट् च	७०
मतिदुद्धि	६३	वचिस्वपि	९३
मतुवसो स	१२६	वदः सुपि	५८
मदोऽनुप	६७	वयसि दन्तस्थ	९३
मनुष्यतत्स्थ	८०	वयसि प्र	७५
माडि छुइ	७१	वर्तमाने लद्	६१
मितां हस्तः	१०५	वा दान्त	११२
मित्रतेर्लङ्ग्लि	१९	वा पदान्तस्थ	१३१
यथासंख्यम्	११	वाहनमा	१२९
यथासाद्ये	२९	वा बहूनाम्	९०
यस्मात् ग्रत्य	२३	वा यौ	५२
यस्य विभाषा	११२	वारणार्थानाम्	२४
यस्येति च	१०७	वा त्यपि	१०३
याये पाशाप्	९०	वासरूपो	५७
यावादिभ्यः	९१	विज इट्	७
यासुट् पर	७३	विदिभिदि	६२
युवोरनाको	१०८	विन्दुरिच्छुः	६३
युध्मदस्मदोः षष्ठी	१२३	विभाषा कृषि	२७
युध्मदस्मदोरन्य	८१	विभाषा गम	११३
युध्मश्युपपदे	२७	विभाषा गुणे	४५
यू ऋग्याख्यौ	२१	विभाषा जसि	३
येषां च विरोधः	४९	विभाषोदरे	१०१
योपधात्	८५	विशेषणं वि	३२
रजःकृष्णासुति	८६	बृद्धाच्छः	८०
रदाभ्यां निश्चा	१२५	बृद्धिरेचि	९५
रलो व्युप्धा	८	बृद्धत्कोसला	७८
रषान्यां नो णः	१२९	बोतो गुण	७६
राजाहस्सखि	९२	व्यधजपो	६७
रात्राद्वाहाः	५०	ब्रजयजोः	६८
रिङ् शयगिलहङ्कु	१२१	ब्रथ्वभ्रस्जसृज	१२४
रोगाख्यायाम्	७०	ब्रीह्यादिभ्यश्च	८८
रोऽसुपि	१२५	शप उपालम्भने	१५
लटः शतृशानचा	६२	शपश्यनोः	११०
लिङ्गनिमित्ते	७०	शास इदङ्	१०३
छुपसदचर	५५	शृतं पाके	९४
छुबविशेषे	७८	शोषात् कर्तंरि	११
लोपः शाकल्यस्य	१२६	शेषो ध्यसखि	२२

असोरल्लोपः	१०६	सर्वैकान्य	८९
श्रीणिभुवो	६५	सहयुक्तो	४४
श्युकः किति	१११	सह सुपा	२८
अळौ	९३	सहस्य सः	१००
श्रीदितो	११२	सातपदायोः	१२८
षष्ठी	३५	सायंचिरं	८१
षष्ठी शेषे	४७	सास्य देवता	७९
पञ्चयतसर्व	४६	सिंचि वृद्धिः	१११
षष्ठ्याः पति	१२७	सिंमादिभ्यश्च	८६
षिद्गौरादि	७५	सुपि च	११९
षिद्गिरादि	६९	सुप्यजातौ	६१
षुना षुः	१३१	सोदरायः	८३
संयोगे गुरु	२२	स्तोः श्वुना श्वुः	१३०
सम्बुर्यः	८५	खियाः पुवद्	९८
सङ्ख्यापूर्वो	३२	खियां क्तिन्	६८
सङ्ख्यायाथ्व	९१	ब्रीभ्यो ढक्	७७
सङ्ख्यामे प्र	७९	बुक्तमोरना	११३
सङ्घोद्धो	६७	स्पृशोऽनुदके	६०
संज्ञायां समज	६८	स्पृहिण्यहि	६२
सत्यापपाश	५५	स्पृहरीसितः	२५
सरस्पद्विष	६०	स्वाज्ञाच्चो	७६
स नपुंसकम्	४९	स्वादिष्वसर्व	२३
सनाशंस	६२	हनस्तोऽचि	११६
सप्तमीवि	३९	हरतेरनु	५९
सप्तम्यविधि	४६	हरतेर्गति	१६
सभा राजा	५०	हलः	१०१
समर्थः पद	२८	हलन्ताच्च	७
समानकर्तृक्योः	७१	हलन्यम्	१०
समानोदरे	८३	हलि च	१२५
समासेऽनव्	१०९	हलङ्घाब्य्यो	९५
समो गम्भृच्छ	१६	हुङ्लम्यो	१०५
सम्पर्युपेभ्यः	९७	हृद्गणसि	११५
सम्प्रसारणाच्च	९६	हृष्टलोभमु	११२
सम्माननोत्स	९७	हेतुमाति च	५५
सर्तिशास्त्याति	५७	हस्तः	१२१
सर्वनामस्थाने	१०२	हस्वनद्या	११०
सर्वनामः स्थान्	१२०	हस्वस्य गुणः	११९
सर्वस्य द्वे	१२२	हस्वो नपुंसके	८

दुर्घटवृत्तेरुदाहरणानुक्रमणी ।

अकारयत्	९५	अधिजगे	६
अक्षपादः	४०	अधित्वद्	६
अक्षरलवक्षिता	७६	अधिपतिना	४४
अखटेन	११९	अधिष्ठकः	९८
अगमः	१०४	अधीत्य	३८
अग्नेः	२६	अधीनम्	००
अङ्गः किना बाधा	४७	अधीयते	९५
आडित्	४१	अच्छेत्वेदित्रोः	९८
अङ्गुलम्	९२	अननुसूयवः	६२
अजां नयति ग्रामम्	४२	अनन्तरायाः	१२०
अजीहरन्	५७	अनन्यगुर्व्याः	७६
अटाति	१०	अनाराध्य	७१
अतिखट्टाद्	११९	अनाशास्यजयः	१०३
अतिजरसस्य	१०८	अ(प)नासिकः	९२
अतिवर्	२७	अनुज्ञे	१९
अतिदुर्लभम्	११०	अनुनाथे	१६
अतिलक्ष्मै	२१	अनुनासिकः	९२
अतिशायनम्	११४	अनुपधात्वात्	१००
आतिसखे:	२२	अनुपलब्धेः	४५
आतिसुलभम्	११०	अनुपालभ्यः	११०
आतिस्तुतम्	३८, १२८	अनुष्टुप्	१२८
अतृणेट्	९	अनुहरते	१६
अत्यल्पाच्चवात्	१२४	अनूद्यम्	६०
अधयनस्य	९५	अनेकः	३४
अधिकं दशानाम्	४७	अनेकप्रकारवत्	८८

अनेके	३४	अर्वताम्	१०६
अनेकेषाम्	„	अलं कुमारै	३८
अन्यथा कृत्वा गतः	७२	अल्पश्रुतः	४०
अन्यथात्वम्	८९	अल्पाच्चतरम्	१२४, १३०
अन्तर्धौ	४६	अवतारः	६९
अन्वगाः	१०४	अवदन्तस्य	१०८
अन्वेषमाणम्	२०	अवमन्य	१०३
अन्वलः	९४	अवष्टव्यः	१२८
अपन्थानम्	५१	अश्राद्धभोजी	२८
अपन्यायः	३०	अश्वघासः	३१
अपर्णामिति	४२	असावि	६१
अपव्यवहारः	३०	असूर्येष्याः	२८
अपशब्दः	„	आस्ति	१३१
अपुष्टत् स्वपोषम्	७२	आस्तिक्षीरा	३८
अपूर्पार्धम्	३४	आस्तित्वम्	८९
अपेतमैथिलीम्	३८	अस्मान् द्वेष्टि	२९
अपोभिः	१४	अहमिव करोति	२८
अभिजानासि	१८	अहर्युक्तायाम्	९२
अभियात्	१२१	अहोवचन	१२९
अभूत्	६९	आ उदकान्तम्	९९
अभ्यस्या	११९	आक्रिमिकम्	८२, ११७
अमयन्	१४	आक्रमयामास	२७
अमृतमस्तुनिर्धर्ममन्थे	२६	आक्रामयामास	१०९
अमोचयत	„	आग्रहायणः	७९
अम्भसां निधिः	३८	आग्रहायणी	„
अयुङ्ग	१५, १९	आचरचञ्चुरा	६६
अर्थमर्थं प्रति	२९	आजम्ने	१६
अर्धपिष्ठली	८, ९५	आजातशात्रवीम्	११६

आङ्गसुकरण	१००	उच्चुकुटिष्ठिति	१३
आतिशायिकः	११६	उच्चैस्तराम्	९१
आतिष्ठद्गु	३०	उड्हयितम्	८
आदध्यात्	१३, ९३	उड्हीनः	"
आपीय	१०४	उत्तरापथम्	८९
आप्यम्	८३	उत्तरापथः	९९
आमज्वरः	११६	उत्तरामुखम्	८९
आर्तः	१२५	उत्तरेण	४४
आरातीयः	१०७	उत्तिष्ठते	१६
आराव	६९	उदकलपृशः	६०
आरोहयते	२०	उदधिस्य	१०८
आलोचः	११७	उदरम्भयः	६०
आवयोरन्तरा	४२	उदीरितम्	१११
आविश्वकुषं	२७	उदर्दीणः	"
आशिषयति	१०६	उद्दिरणम्	"
आशीष्कः	१२०	उद्दीय	१०४
आश्वसेयुः	५३	उद्ग्रथयितुम्	११४
आस	९१	उद्घाटनम्	१०९
आसुति:	६८	उद्घाटयति	"
आह	६१, ६२	उद्यमोपरमौ	११९
इकारानुबन्धवत्	८८	उद्वेजिता	७
इतिकरणः	७०	उपक्रम्यते	४४
इत्थम्भूतः	८९	उपक्रामयति	१०९
इदानीं करिष्यासि	७०	उपधात्वात्	१००
इष्यते	६४	उपरमोदयम्	११६
ईश्वरज्ञातः	३६	उपरि शिरसः	२९
ईश्वरी	७९	उपर्युपरि बुद्धीनाम्	४१, १२२
उच्चारणार्थवर्णान्तर्भाविण	४४	उपलब्धः	६९

उल्लूक	९९	ऐन्द्रम्	७९
उपवसन्ति	२९	आोदेनं पचति	२६
उपाध्यायी	१०७	औषस	८१
उपाध्यायेन सहागताः	४९	ककारः	५७
उपायंसत	१८	कटकात्	४९
उपायंस्त	,,	कणेहल्य पयः पिवति	७१
उपायध्वम्	,,	कण्ठूतिः	९७, ६८
उपार्त्तः	१२५	कतमः	९०
उपासते	२४, ५३	कथंकृत्वा	७२
उपोष्य रजनीम्	२९	कन्या	७९
ऊचतुः	१२१	कफापहा	६०
ऊहति	१३	कमण्डलुपाणिः	३९
एकः	१२०	कम्पयते	२१
एकंजातीया	९०	करस्य करभो बहिः	३०
एकत्वात्	१००	करिष्यमाणा	७४
एकदेशी	८८	कर्णजापः	६७
एकध्वनिमुखर	३०	कर्णवेधः	९४
एकपूली	४८	कर्तारौ	७३
एकवीरः	३२	कर्तृ	११९
एकशः	१२२	कर्तृणि	१२०
एकाकिना	४४	कलहंसराममहितः	३६, ६९, ६३
एकात्	१०८	कल्याणक्रोडी	७६
एकादशीम्	२९	कां दिदौ गन्तव्यम्	४१
एकापूर्णी	३२	काञ्चनी	८३
एकैकम्	२९	काञ्चनीम्	"
एकैकशः	१०९, १२२	काचाः	११७
एनम्	९१	कातीयः	८०
एवकारः	७०	कापथः	९१

कामहा	६१	कृपा	१२४
कारयामास	६६	क्लृप्ता	"
कार्तवीर्यर्जुनः	३२	केकयीम्	७८
काव्यम्	८९	केकयीतः	६१, "
कासाञ्चक्रे	५६	केकयुपज्ञम्	"
किंकृते	३९	कैरवकोरकीयाति	९४
किङ्गराः	७९	कैलासादिः	३२
किरण	१११	कौरवाः	९३
कीर्तना	६८	कौरव्याः	९२
कुकुरकौरवस्त्रियः	९२	कौसल्यायनिवल्तभास्	७८
कुक्षिम्भरिः	६०	क्त्वः	१०६
कुटित्वा	८	क्त्वायाम्	१२०
कुटीकुटम्	१०	क्रव्यादः	६१
कुप्यते	२०	क्रीडते	१९
कुरुतेनेयम्	३८	कुञ्चाम्	१२४
कुर्वन्ती	११०	क्रथादिः	१०४
कुशीलवौ	९८	कृ	११
कुष्ठी	८६	क्षत्रिययूनाम्	१२९
कूर्तिः	१०९	क्षमा	७६
कूपदेश	"	क्षान्तिः	६९
कूपमण्डुकि !	७९	क्षीणः क्षीणः	१२२
कूपात्	२५	ग्रपुष्पकृतशेखरः	३५
कृतकर्मणः	१३०	खिन्नः खिन्नः	१२२
कृतद्वे	६०	गच्छते	१९
कृतपूर्वी कटम्	४७	गणरात्रम्	५०
कृता जनैः (कृताजिरैः)	९२	गणेयम्	१०३
कृत्रिमपुत्रकैः	९१	गण्याः	१०४
कृत्वा विप्रकुलम्	७१	गन्धवरैभिः	१०८

गमकत्वात्	११६	प्रसति	१४
गमयति प्रामम्	२६	प्रामणीः	५
गर्वायसे	६४	ग्रामाधर्म	३४
गविल्याह	१२६	ग्रामो गन्तुमिष्यते	४२
गां चाहीकम्	३	ग्राहयितुम्	२६
गिरिशम्	६९	प्रीवाकुद्धिललाटेषु	४९
गिरिशः	"	प्रैवेयम्	८०
गिलितः	११२	बुष्टम्	११२
गिरिसागरविहारः	४९	वृत्स्पृगयम्	१२३
गीर्म्याम्	१२९	चक्रपाणिः	३९
गुणिनां हिते	४३	चञ्चुचरणैः	४९
गुप्तिम्	९६	चतुर्दिशीमेघोदयः	४८
गुरुतुल्यः	३९	चतुर्दिशीशान्	४९
गुरुलाघवम्	८६	चतुर्विता	१२९
गुरो भक्तः	७२	चन्द्रकान्तीयति	९४
गुर्विणी	८७	चन्द्रगोमिनाम्	१२९
गृहवित्तभर्ता	३६	चरन्ति	६१
गृहस्थूपम्	९९	चर्मवती	८९
गृहादारम्य	४५	चातुरधिकः	७७
गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम्	७९	चातुर्विद्याः	७७,७९
गोत्तरः	९०	चातुर्वेद्यम्	११६
गोऽभवत्	२	चापल	८५
गोभ्यः स्वस्ति	४८	चालयन्	१०५
गोमान्	१०२	चित्रांसया	११३
गोविद्	९६	चित्रगुम्	९५
गोस्वामी	३५	चित्रभानुः	१२९
गोहितम्	६	चिन्तिया	१०४
गौरी ब्राह्मणितरा	९९	चुचुम्बे	२०
गौवर्हीकः	३	चुरा	६९

चैत्रं यावच्छीतम्	४१	ज्योतिषम्	८२, ११९
छात्रोपाध्यायम्	३९, ४९	ज्योतिष्मती	८७
छिदुरम्	६२	ज्योत्स्नाहरः	९९
छिदुरया	"	तदस्मिन्नविकम्	४७
छिदुरान्	"	तदुपरि	३५
जगन्मया	८३	तनिपतिदरिणाम्	११०
जनकीयति	१०७	तनुषेकमलम्	१२८
जन्मजन्म	४६	तन्त्रीत्वम्	९९
जयति	७३	तमस्तानवम्	३५
जयन्ति	११८	तरुशैलाः	४९
जश्त्वम्	१२४, १३०	तर्कविद्या	३२
जागरतया	५८	तर्तुम्	११३
जार्ग्यते	१२१	तस्य प्रहणम्	३७
जाग्रः	९६	तस्याभिगमनाय	४३
जातिस्मरौ	९९	तां प्रति कुद्धः	२५
जाने	१८	तिरस्कार	२२७
जिघांसीयात्	७३	तिरस्कृत्य	२७, १२७
जिष्णुः	२	तीर्थज्ञानम्?	१२९
जिह्वाले	८८	तुन्दपरिमृजः	१
जीवपत्याम्	२२	तुलयति	११८
जुघुषुः	९५	तुला	७०
जृत्वा	११३	तुष्टोथ	११३
ज्ञापकम्	१०५	तूष्णीकः	१२०
ज्ञापनम्	"	तृतीया	१०१
ज्ञापयति	"	ते	२४
ज्ञापयितुम्	"	ते वनम्	"
ज्ञायते	६४	तैराक्रमयामास	४२
ज्ञास्यति	६२	त्यज्य	१०९

ल्याजितम्	२६	दरिद्राजागृदीधीनाम्	१०२
त्रपा	७६	दर्शनीयदर्शनीय	१२२
त्रयो गावः	११४	दर्शयते	२०
त्राहि	१३	दवः	९८
त्रिषुप्	१२८	दक्षिणापथी	८०
त्रीणाम्	११०	दात्रेण	४६
त्रैवर्णिकः	७७	दाराः	२४
त्वं त्राहणी	७४	दारिद्र्यात्	४५
त्वक्तिपितृकः	३	दासीदासम्	१०
त्वगुत्तरासङ्गवर्तीम्	८८	दिव्यक्षते	७
त्वक्त्वयो देवदत्तो याति	२८	दिवस्पतिः	१२७
त्वतः	९१	दिवोक्तसः	९६
त्वत्तरो यासि	२८	दिवौक्तसः	९७
त्वद्भवति	२७	दुःखेन	१२७, १२९
त्वमागमिष्यसि	२८	दुःस्थः	१२८
त्वया ज्ञातः	६३	दुद्रोथ	११३
त्वया रक्षितः	४७	दुरालभः	११०
त्वया शीलितः	६३	दुर्वियः	१०४
दक्षिणापथः	८९, ९९	दुर्नेयम्	१३०
दक्षिणामुखम्	८९	दुर्नामा	१२९
दण्डश्वनः	२	दुर्नीतम्	१३०
दत्से	१९	दुर्योधनः	७०
ददरिद्रौ	५६	दुर्विज्ञेयम्	"
दद्वशे	२०	दुहितात्मजौ	९८
दघतुः	१४	दूतेषु	२४
दधिसुमनसी	१०९	दग्भ्याम्	१२९
दन्तमुष्टितङ्गः	४९	दृढभक्तिः	९८
दरिद्रस्य	१०८	दृष्टा	७१

देवासुरैः	४९	नवं नवम्	१२३
देवो याति	९६	नवनवत्वम्	"
दोषाणां विवर्जितम्	४७	नवनवा	"
दौखेन	८९	नाग्रस्तृप्यति काष्ठानाम्	३६
दून्द्रम्	१२३	नाथसे	११
दून्द्रः	"	नान्तरीयकः	८९
द्वयेषाम्	३	नाप्रोथीदस्य	४४
द्वापरः	९९	नाभिहृद	२३
द्वारिकः	११९	नारद इति	४१
द्वाहा	५०	नासत्यः	१००
धवित्रम्	६	नासत्यौ	"
धायैरामोदम्	४७	नास्ति	६२
धावितः	११२	निस्से	१२७
धूमायन्ते	९५	नितान्त	१०३
धूर्तवकः	३३	निधिर्जलानाम्	३८
धृतधनुषम्	९२	निन्यतुः	४
नखीनाम्	१०२	निमित्तम्	१२५
नतः	७२	नियमयति	१०५
नदीष्णः	५९	निरस्यति	१०६
नन्दते	२०	निर्गच्छन्	११७
नसा कुमारी	७४	निर्वन्धसे	५८
नष्टी	"	निर्मितिः	६९
नमश्चकार देवेभ्यः	४३	निर्लीभा	११०
नमस्कृत्य मुनित्रयम्	"	निविशती	१५
नयः	६६	निशामय	१०९
नयनिति	१७	निष्टब्धाः	१२८
नरकः य जिष्णवः	४८	निहन्यते	६२
नरवाहनः	१२९	निहृतहिया	२३

नीचः	६०, ९१	परमगृह्यः	३३
नुवाति	२३	परमेष्ठी	१२८
नृपतिसभाम्	५०	परश्चातम्	३१
नेष्टोद्ग्रातारौ	९८	परश्चताः	„
नैककीर्तिः	„	परश्चताद्याः	„
नैशतमोवृतम्	९७	परस्सहस्रम्	„
पक्त्वौदनो भुज्यते	४२	परार्धभारनिर्वोङ्गम्	३०
पञ्चमाना	७४	परापवादसस्येषु	२५
पञ्चानस्य	६२, ११४	परिमलम्	६६
पञ्चानि	९७	परिवारः	„
पञ्चते	१९	परिव्राट्	१२४
पञ्चते ओदनो भोक्तुम्	४२	परिवद्वलान्महाब्राह्मैः	८६
पञ्चगुः	३२	परिष्वजति	१४
पञ्चजनीयः	८४	परीयाः	१२१
पञ्चपूत्यः	४८	परीयात्	„
पट्टी	१०७	परीवारौ	६६
पठिपठौ	८७	परोक्षम्	९९
पणायान्	९६	पलाति	१३
पणायितम्	„	पश्चिमामुखः	९९
पतितः	११२	पश्य	९९
पतिना	२२	पाक्षिः	७०
पतौ	„	पाञ्चकपालः	७७
पदम्	११४	पाञ्चकपालीयम्	„
पदा:	६५	पाणिनीयम्	८०
पद्मा:	९४	पाण्डवाः	७८
पञ्चाम्	„	पाण्ड्याः	५३
पयोधिः	१२४	पातयां प्रथममास	५७
परमलम्	२७	पादे	१०६

पार्थः	७७	शृजिया	१०४
पार्वतीपरमेश्वरौ	३९	पूरयित्वा भुक्षे	७१
पितृवत्	८४	पूर्णिमा	८९
पितृणाम्	१०२	पूर्तम्	११२
पिपतिष्ठति	५४	पूर्व कायस्य	४६
पीडा	६९	पूर्वफल्गुनी	९
पीडना	„	पूर्वमुखः	१११
पीतप्रतिबद्धवत्साम्	७२	पेचिथ	११३
पीवरोह!	७७	पौनःपुन्यम्	८९
पुंकाण्डम्	१२६	प्रकल्प्यमानः	२
पुंबत्	१३१	प्रख्यानम्	१३०
पुंसु	१२८	प्रचक्षमुः	१८
पुंस्त्वम्	८४	प्रचुरतरव्यञ्जनवत्यः	८८
पुञ्ज एतौ	९९	प्रणस्य शितिकण्ठाय	४३
पुनर्नवा	१२९	प्रतिजृभाति	१४
पुग्रोथास्मै	४४	प्रतिस्तव्यः	१२८
पुरः कौतुकाधानहेतोः	२७	प्रतीच्छिष्यामि	११७
पुरतः	८९, ९०	प्रत्यक्षः	२९
पुरस्सराम्	७९	प्रत्ययः	६५
पुरस्सरा	६०	प्रध्यानम्	१३०
पुरां भेत्ता	३७	प्रपञ्चः	११७
पुराणैकम्	३२	प्रपरापसमन्वयनिर्दुर्योतिसूद-	३९
पुरातन	८२	भिनिर्पयपयः	
पुरुषाराधनमृते	४१	प्रबोधयन्ते	१०
पुरुषोत्तमः	३५	प्रभावः	६६
पुरो रामस्य	२७, २९	प्रभूयते भृत्यः	४४
पुष्टिः	१०	प्रमदवनम्	९९
पुष्यः	७८	प्रमितौ	६९

प्रलम्बिः	६०	फली	८९
प्रवेता	१११	फलैः	३६
प्रशंसा	१०३	बभूव	७, १२१
प्रशंसीयात्	४५	बहिर्ग्रामात्	३०
प्रशस्तिः	१०३	बहिष्कः	१२०
प्रशास्महे	१९	बहुश्रुतः	४०
प्रसज्यते	२०	बहुसख्या	२२
प्रसरम्	६६	बहुसख्युः	"
प्रमूलस्य	४६	बालाम्	७५
प्राक्तन	८०	विन्दवः	६३
प्रागिशम्	१२३	विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः	८८
प्राङ्गो	१३०	बुध्यति	१४
प्राच्यासु	८०	बुमुक्षालुः	६२
प्रातिपदिकात् परतः	४६	बुमुक्षितं न प्रतिभाति	४१
प्राध्ययनाभिभूतम्	९९	बुमुजाते	१९
प्राप्तजीविका	३४	बुमुजे	"
प्राप्यकर्म	३२	बोभूयते	१३
प्राप्यते	२०	ब्रह्मग्रम्	६०, १२९
प्रावृपायते	५४, १२१	ब्रह्माणी	७६
प्रियस्य	१२७	भयनम्	६६
पुसूल्वः	११०	भयशोकहर्ता	३७
प्रेवनम्	१२९	भयापहाः	६०
प्रेम	८६	भरः	६६
प्रेष्यबुवेः	५१	भरितम्	१११
षुक्षः	४	भवति	३, ५, १०, ११
फलवत्पूर्गमाणिना	८८	भवतीप्रसादात्	९९
फलधान्	८९	भवतीसुत	९८
फलानामाशितः	७२	भवत्त्वाम्	१३२

भवान् याति	२८	भोक्ष्यते	१९
भवितव्यप्रियसङ्गमम्	७२	भान्तं देशम्	४१
भवौ	९	मकात्पितृकः	३
भाष्डे	११४	मकारस्य मकारवचनम्	१०९
भारतो ग्रन्थः	७९	मघवद्	१०६
भार्या	६८	मज्जति	१३१
भास्करः	१२६	मञ्चाः क्रोशन्ति	४६
भिक्षुणी	७६	मतिः	६८
भिक्षुस्य	१०८	मत्तः	९१
भित्तिः	६९	मत्वथर्याम्	१०७
भिदुरम्	६२	मधुपर्कपाणिः	३९
भिन्धकी	१०५	मधुपी	७५
भीतम्	६६	मधुहा	६१
भीतभीत इव	१२२	मध्यन्दिन	१००
भीखः	७७	मनीषितम्	१११
भैरु !	११९, „	मन्त्रजापम्	६७
भुक्ता ब्राह्मणाः	७२	मन्दधियाम्	१०४
भुक्ता तुष्टिः	७१	मन्दं मन्दम्	१२२
भुङ्के	१९	मन्ये धातुः	४२
भूतपूर्वगतिः	२८	ममत्वम्	८५
भूमि	१०७	ममायं प्रभुः	४४
भूषणभूष्यभावः	३९	मन्त्रे	१९
भूषणाः	७०	मया ज्ञातः	६३
भूतिः	६८	मरतकाह्यः	९४
भृष्टम्	१०३	मरुत्वान्	१२४
भेता	११८	महतीप्रियः	९९
भेषजम्	११९	महद्भूतः	२७
भोक्ता	२३	महावलपरीवारः	१०९

महाष्ठमी	९९	यथोक्तरीत्या	२९
महाँ हि	१२६	यष्टिः	६८, ९४
महिष्यः	२४	यायावराः	५५
मातुः करोति	१२७	यूपाय	४६
माच्छादयामि	७१	यौगपद्यम्	८५
मादः	६७	रक्तारादीन्	७०
मान्यचरेभिः	१०८	रक्षःपाशान्	९०
मा भवतु	७१	रक्षोगणं ज्ञिष्णुम्	४७
मा भैः	५३	रङ्ग	१०२
मायिनः	८९	रजोपमाः	१२३
मायी	„	रजोयुक्ता	८७
मालिकः	८८	रज्जुसृद्ध्याम्	१२५
मासि	९४	रञ्जनात्	१०२
माहिष्मतीम्	७९	रणे प्रत्यागतम्	४५
मित्रवत्	५४	रत्नज्योतिर्दन्तुरः	३०
मुखनासिकाभ्याम्	४९	रथनागाथैः	४९
मुच्यते	२०	रथातिगाः	१२६
मुत्	५	रन्धनाय स्थाली	३१
मुमूर्षति	५४	रविचन्द्रौ	९८
मुद्गवियः	१०४	राजकुलानी	७६
मृगतृष्णाभ्यसि	३५	राजपूजितः	३६
मेरुपर्वतः	३२	राजा	२३
मानिः	६८	रावणाय नमस्कुर्याः	४३
यज्ञेय	११	राष्ट्रालभ्यः	११०
यतितम्	११२	रुजा	६९
यत्कृते	३५	रुदिहि	१०५
यत्र शीलितः	४७	रुद्रौ	९
यथादाक्ष्या	२९	रोगिणां हितम्	४३

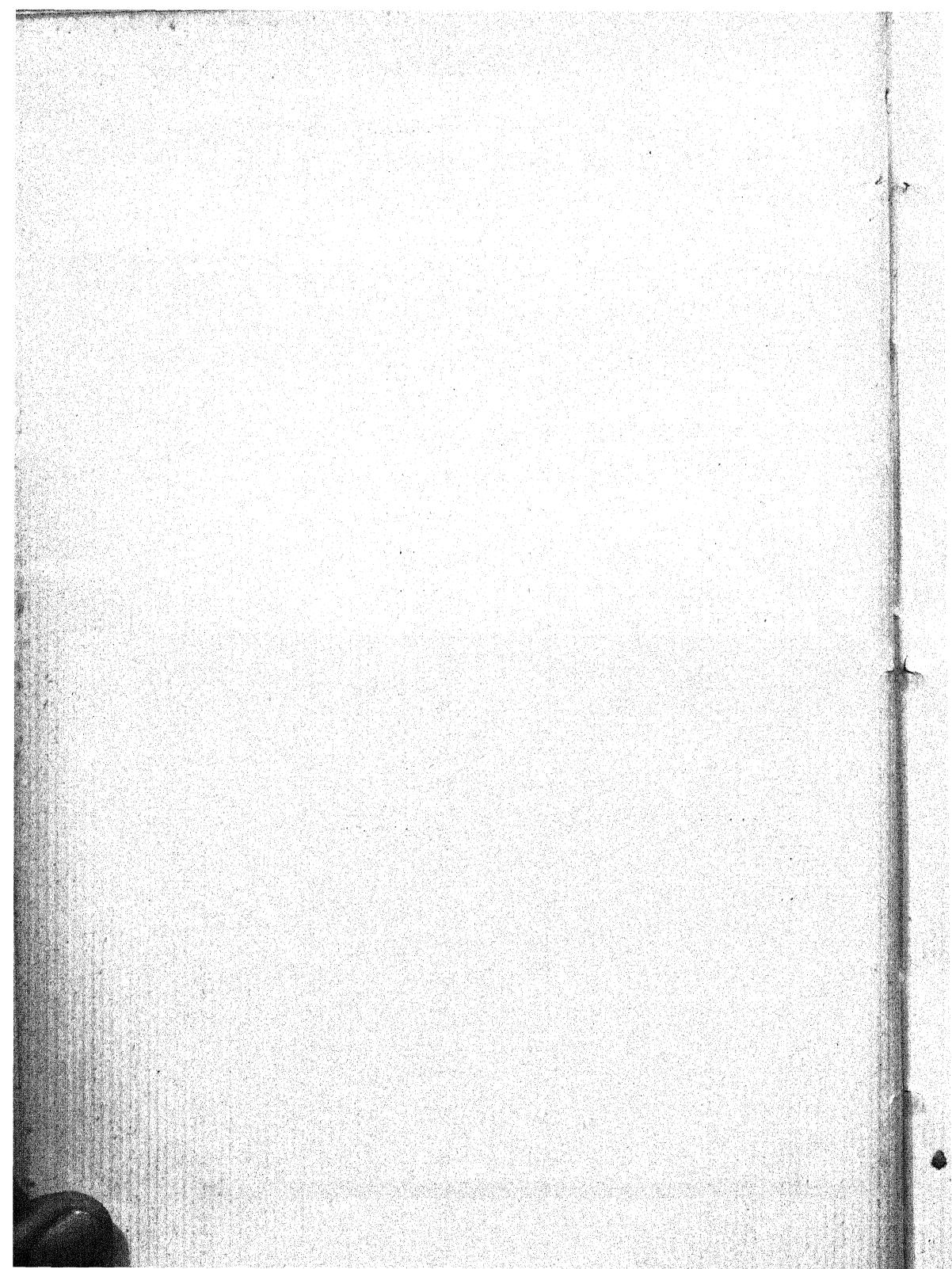
लज्जते	१३१	वयं वैयाकरणः	९
लज्जालुः	६२	वरम्	६७
लज्जितम्	१११	वरतनु!	९३, ११९
लभन्ति	१३	वर्णपयति	५५
लभ्यति	२६	वर्णैकम्	३२
लभ्यन्	„	वर्षणम्	६६
लवणा	७७	वर्षांग्नै	२१
लालायितः	५६	वलमानः	२०
लिखनम्	११८	वलयन्	१२६
लिखापयति	९५	ववालिरे	१०६
लिङ्गानुशासनम्	३६	वव्राह	९३
लेखः	११८	वस्त्रं वयति	२६
लेखकः	„	वहन्ति	२४
लेखनी	६, „	वाम्	१२३
लेखिनी	„	वामो	१३२
वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया	४२	वाचसपतिः	१२७
वंशे	२५	वाच्यति	९४
वज्रपाणिः	३९	वाणिज्यम्	८५
वञ्चकवृत्यः	७६	वातवीजनैः	९२
वत्सा	७५	वायुसख्या	९२
वनस्पति मोक्षः	४२	वारिणः	१२०
वनाय	८	वारे!	११९
वने	„	वार्तम्	८२
वनेभ्यः	„	वार्तिसूत्रिकम्	३९
वन्ध्यासुतः	३५	वार्त्रद्वयम्	११६
वमः	११६	वासगृहम्	३१
वमथुः	„	वासवदत्ता	८३
वयं गच्छामः	२८	वासुदेवः	७७

वाहयेत्	५९	वृक्षोऽयम्	४३
विशतेरधिकः	४५	वृक्षस्तिष्ठति	४
विगाह्य स्थितः	७१	वृत्तौ	७४
विदधामः	७३	वृत्रस्य हन्तुः	६१
विदितः	६४, ११३	वृश्चिकः	९४
विधिः	६७	वैसुः	१०६
विनसा	१२	वैयाकरणः	३
विनिन्युः	१७	वैदेहिवन्धोः	९९
विनियम्यम्	५८	वैदेहीमन्तरा	४२
विभूतिः	२५	वैरम्	८५
विवेकशून्यमनसो मा देहि	४३	व्यजनम्	५२
विव्यचिथ	६	व्यतिपेपे	११८
विव्यतुः	१२५	व्याकरणशास्त्रम्	३२
विव्युः	९६	शत्रुग्नः	६०
विव्युः	१२५	शत्रून् जयति	१३०
विशिष्टानुबन्धवच्छब्दः	८८	शपामि	१५
विश्राम	११६	शब्दानुशासनम्	३६
विश्रामय	१०५	शब्दे	२४
विश्वसेत्	९३	शमीतरुः	३२
विश्वजनीयः	८४	शमुना	४८
विश्वसृग्	१२५	शयनीयम्	७२
विश्वस्तः	११३	शयानेन भुक्तम्	४६
विषकुमपयोमुखम्	३३	शयामि	१३
विषवृक्षः	४१	शस्या	७२
वीज्यते	५२	शरीरार्धहराम्	३४
वृक्षः	४, १२३	शशशृङ्खधनुर्धरः	३५
वृक्षाय	११९	शशिना सह	४५
वृक्षे	१०७	शशोर्णम्	५०

शास्त्रपाणिनम्	१०२	श्रवणा	७९
शान्त्युदकुम्भहस्ताः	३९	श्रावी	८७
शार्वरस्य	८१	श्रितः	७२
शाश्वतः	„	श्रियः पतिः	१२७
शाश्वतिकः	१०७	श्रीघनः	१२९
शास्ति	१०३	श्रो गमिष्यासि	७०
शास्त्रैः	„	षड्ढा	१३१
शास्त्रवाक्यानि	१२९	षोढा	„
शास्त्रीयम्	८२	ष्ट्रीवनम्	११८, १२५
शिंशापावृक्षः	३२	संयमयति	१०५
शिखी	८६	संवत्सरकरणीयम्	३१
शिङ्गत्	१३	संशृणुमहे	१७
शिलापुत्रकस्य	३५	संस्कारः	९७
शिष्योपाध्यायम्	३९	संस्क्रियते	१२१
शीताळः	६२	संस्थाः	१०४
शुद्धोदनः	९५	सरिखः	१११
शुध्यते	२०	सखिना	२२
शुभाङ्गी	७६	सख्याः	९६
शुणुष्व	२०	संक्रमते	१८
शृतम्	९४	संक्रामयति	१०५
शेषम्	६५	संग्रहः	६७
शेषाणि	„	सङ्घातान्	„
शोच्यः	११७	सतीत्वम्	९९
शोभति	१४	सत्कर्तव्यम्	३६
शोभनं ग्रामं गच्छति	४३	सत्कृत्यशालिनः	३३
शोभनं समया ग्रामम्	२९	सत्यवद्यः	५८
शोभा	६९	सन्	१०२
श्रवणधिया	१०४	सन्दद्दशे	१७

सपक्षः	१००	सह मेवेन	४९
सपदीमाता	३९	सह लक्ष्मणेन	४४
सप्तार्थिशतमौक्तिकैः	९९	सरेत्	१४
सभां वा न प्रवेष्टव्यम्	४१	सहोदरस्य	८३
समगच्छत्	१६	साङ्गुलानि	९२
समया ग्रामम्	२९	साधु खलु पयसः पानम्	३८
समस्या	११५	सापतः	७७
समाक्रामति	१७	साम्प्रतिकाभावे	८१
समानपक्षः	१००	सार्वजनीनः	८४
समारन्त	५७	सार्वाणिः	७७
समितिः	६८	साष्टे	३०
समीहे	५६	साहाय्यम्	८६
समुच्छ्रूयाः	६६	सिततरस्य	३१
समुदायिष्योऽनन्यः	४६	सिसृक्षते	७
सम्पृच्छे	७, १७	सीवनम्	११८, १०५
सम्प्रहरिष्यन्तौ	१४	सुखाभव	९१
सम्भावयां राघवमास	५७	सुटा सीयुटो बाधा	४७
सम्मार्ज	११७	सुतनु!	९३, ११९
सरस्वान्	८९	सुतनूम्	९३
सराजम्	३०	सुदती	"
सरोजीयति	५४	सुनो!	११९
सर्पिणी	८७	सुश्रु!	२१
सर्वतः	८९	सुमतये	"
सव्येष्टाः	१२८	सुरतासमुदारणेन	८५
सव्येष्टारौ	"	सुस्तुतम्	३८
सखे	१९	सुस्थः	१२८
सहकारसुगन्धौ	९२, १००	सुस्थितः	"
सहचरीम्	५९, ७४	सेवति	१३

सैन्धवः	८०	स्वाभाविकम्	११५
सोदरः	८३, १०१	स्वाभाव्यात्	"
सोदरस्य	"	स्वायम्भुवम्	१०७
सो वा	९७	स्वीयम्	८१
सौमित्रेः !	७७	स्वैरिणी	६१
सौम्यः	७९	हनौ	७४
सौवम्	८१	हन्वः	१०३
सौहृद्	११५, ११६	हा अम्ब !	४०
सौहृद्यम्	"	हा कष्टम्	"
स्तव्यपरावरोक्तिः	९८	हा तात !	"
स्त्रीत्वम्	८४	हा पितः !	"
स्त्रात्वा सुखम्	७१	हाहा गिरः	"
सूर्या	६९	हितमात्मनः	४३
स्मितस्य	४२	हिते	२४
स्यन्द	१३	हिमहा	६१
स्यात्	७०	हुंकारेण	७०
स्वकीयस्य	८१	हृष्टः	११२
स्वयंग्राहः	६६	हे गौः !	१२
स्वरूपविषयत्वात्	१००	होतृपोतृनेष्ठोदातारः	९८
स्वर्भानुः	१२९	हृरेः	१
स्वस्थे	७२		

॥ श्रीः ॥

श्रीशरणदेवकृता

दुर्घटवृत्तिः ।

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

नत्वा शरणदेवेन सर्वज्ञं ज्ञानहेतवे ।

बृहद्बृजनाभोजकोशवीकासभास्वते ॥

शाकमहीपतिवत्सरमाने ऐकनभोनवपञ्चविताने ।

दुर्घटवृत्तिरकारि मुदे वः कण्ठविभूषणहारलतेव ॥

वाक्याच्छरणदेवस्य च्छात्रावग्रहपीडया ।

श्रीसर्वरक्षितैनैषा सांक्षिप्य प्रतिसंस्कृता ॥

कृडिति च । ५ ।

कथं 'हु हरेश्छन्दसि' (७-२-३१) इति दृधातोरिकि गुणनिषेधादुच्चार-
णार्थेकरेणानङ्गत्वाद् गुणाभावात् । उच्यते । अत एव निर्देशादिति रक्षितः ।
शबन्तस्यैकदेशस्योच्चारणार्थेकारेण वा निर्देशः । कथं निलं तुन्दपरिमृजः, 'तुन्द-
शोकयोः परिमुजापनुदोः' (३-२-९) इति कप्रत्यये 'मैजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा
वृद्धिरिष्यते' इति वृद्धिप्रसङ्गात् । उच्यते । व्यवस्थितविभाषया न वृद्धिः ।
अंचीति वाच्येऽजादिग्रहणं सुख्याजादिपरिग्रहार्थम् । तेन तुन्दपरिमृज इति ।
(तत्रेदं?) 'यस्मिन् विधिस्तदादौ' इत्यादिना आद्यर्थे सिद्धे आदिग्रहणाद् 'द्विर्बद्धः
सुबद्धो भवती'ति अंजादिरेव आहः । कप्रत्ययेऽनुबन्धसन्त्वे नाजादित्वम् । मार्ज-

१. ज्ञानरूपाय फलायेत्यर्थः २. एकनभोनवपञ्चानां वितानो विन्यासः १०९५ इत्येवं रूपो
यस्मिस्तस्मिन् ३. अस्यैवार्थतोऽनुवादः 'किंत्यजादौ वैष्यते' इति वा, 'किंत्यचिवा' इति
वा ४. समाधानान्तरमाह — अचीतीति ५. अजादिरेवेति यः सर्वदैवाजादिर्न तु क-
दाचिदनजादिः, स इत्यर्थः ६. तेन गौणाजादेरव्यावर्तनाद् 'यूयं ममृज' इत्यादावपि वृद्धिविकल्प-
सिद्धिरस्मिन् समाधाने ।

न्तीत्यत्र त्वादेशस्याजादित्वमेव । एकमुनिपक्षे तु 'अचो ज्ञिणति' (७-२-११६) इत्यत्राच इति योगं विभज्य मृजेर्वद्विः; 'जराया जरसन्यतरस्याम्' (७-२-१०१) इत्यःमादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेवर्व्यवस्थितविभाषात्रोक्ता । रक्षितेन च धातु-प्रदीपे तुन्दपरिमृजस्तुन्दपरिमार्ज इस्युभयं दर्शितम् । भाष्ये तु व्यवस्थितविभाषाया अनुदाहतत्वादुभयप्रयोगो लक्ष्यते । कथं जिष्णुः 'र्लाजिस्थश्च कस्तुः' (३-२-१३९) इत्यत्र स्थासुरिति सिद्ध्ये गिच्छायं न किदिति व्याख्यातम् । उच्यते । गकारप्र-श्लेषादत्र सूत्र इति वृत्तिः । तदुक्तम् ॥

'खोर्गित्वात्र स्थ ईकारः किदित्तोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावविष्टु स्मार्यः श्रुयुकोऽनिदृत्वं गकोरितोः ॥'

अन्ये तु स्थासुसिद्ध्ये स्था आ इत्याकारप्रश्लेषाद् 'धुमास्थागे' ति (६-४-६६) नेत्व-मिति च वर्णयन्तः किर्त्तवाद् गुणाभावमाहुः । किन्त्वेवं 'दशेश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' इति 'दड्ढणवः पशवः' इति न सिद्ध्यते । अनुनासिकलोपप्रसङ्गात् । उच्यते । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इत्यदोषः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वण्म् । ९ ।

कथं प्रकूल्प्यमानः 'ऋकारल्कारयोः सर्वणसंज्ञा वक्तव्या' इति 'ऋव-गीच्च' इति पत्वप्रसङ्गात् । उच्यते । उरिति वक्तव्ये वर्णग्रहणमेस्यानित्यत्वार्थम् । तेन । यद्वा 'ऋल्कः' इत्यत्र पत्याहरे लृग्रहणं शक्यमर्कर्तुम् । यथा सावर्णीद्व-कार ऋक्कारं गृह्णाति, तथा लृकारमपि ग्राहयिष्यति किं लक्कारेण । तज्जापयति ऋक्कारल्कारयोः सावर्णमनित्यमिति । तेन यथा कूलसाशेषः । इति 'गुरोरनृतः' (८-२-८६) इति षुतो भवति, न त्वनृत इति प्रतिषेधः, तथा प्रकूल्प्यमान इति गैत्वाभावः ॥

ओत् । १५ ।

कथमगौर्गोः समपद्यतेति गोमवेदिति, च्यन्तत्वान्निपातत्वेन प्रगृह्णत्वात् पूर्वस्त्रपत्वाभवात् । उच्यते । च्यन्तेऽध्यारोपितगोत्वाद् गौणत्वम् । 'गौणमु-

१. वचनसाध्यस्यार्थस्य सूत्रत एव साधनपक्षः २. पत्वस्य ३. कल्प्यमान इत्य-त्रेवेति शोषः । एवत्वात्र 'कृत्यचः' (८-४-२९) इति पत्वप्रसङ्ग एव क्षुभादित्वकल्पनया वारणीय इति भावः ।

स्थयोर्मुख्ये कार्यसम्पत्ययः’ इति यथा ‘गौरनुवन्धोऽजोऽमीषोमीयः’ इत्यत्र न बाहीकोऽनुबद्ध्यते । एव अ गौर्बाहीको गां बाहीकमिति वृच्छात्वे न स्याताम् । उच्यते । पदसंस्कारपक्षे बाहीकाद्यर्थानपेक्षया वृच्छात्वे भविष्यत इति भाष्य-भागवृत्ती ॥

न बहुव्रीहौ । २९ ।

कथं त्वकपितृको मकाप्तिपृक इति । बहुव्रीहौ सर्वनामत्वाभावादकचोऽप्र-वृत्तिः । उच्यते । गोनर्दीयमतेनान्तरङ्ग एवाकच् । यथाह — ‘अक्चस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं सुक्षसंशयौ’ इति । प्रत्यङ्गावन्तरङ्गावित्यनुन्यासकारः । धातुवृत्ताम् — त्वकपितृको मत्कपितृक इति बैहुव्रीहर्थे वृत्तत्वात् सँमानकाल एव निषेद्धादकचोऽप्रवृत्तिः । प्रागिवात् क एव भवति । तथा च भाष्यम् — ‘विधि-निषेधौ च समानकालौ’ इति ॥

विभाषा जसि । ३२ ।

कथं ‘व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम्’ इति माघः । द्वयशब्दस्य जस्येव सर्वनामताविकल्पात् । उच्यते । व्यवस्थितविभाषयान्यत्रापीष्यते । अथवा इष गतावित्यतः किपि । द्वयं द्वैधं गच्छन्तीति द्वयेषः तेषाम् । सर्वादावुभयशब्दः पक्षज्ञते । तस्यार्थमहणाद् द्वयशब्दस्यापि सर्वादित्वमित्यन्यः ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । ५७ ।

कथं वैयाकरणः ‘न ध्वाभ्याम्’ (७-३-३) इत्यैचि कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वाद्यकारपूर्वाभावादैन् न स्यात् । उच्यते । यो ह्यादिष्टादचः पूर्वः, तस्य विधि प्रति स्थानिवत्त्वमिति न स्थानिवत्त्वम् । ‘असिद्धपरिभाषयान्तररौ आशदेशै कर्तव्ये बहिरङ्गस्यैचोऽसिद्धत्वाद्’ इति न्यासः । कथं भवतीति निमि-

१. च्यन्ता हि स्वभावाद् गौणार्थवृत्तय एवेति तदतिरिक्तानामेवौदन्तनिपातानां प्रगृह्णत्वमेतत्परिभाषावलादिग्राम्यत इति भावः २. गोनर्दीयो भाष्यकारः ३. बहुव्रीहर्थे वृत्तत्वादिति सूते बहुव्रीहिशब्दस्य तादर्थलक्षणया बहुव्रीहर्थपदपरत्वादित्वर्थः ४. समानकाले विधिसमानकाले । अयं भावः — हृते बहुव्रीहाववयवस्थोपसर्जनत्वेनासर्वादित्वादेव विधेरप्रसङ्गः इति ग्राम् बहुव्रीहैः प्रक्रियावाक्यदशायां यः प्रसङ्गः, तदिष्य एव निषेधोऽपि सामर्थ्यादिग्राम्यते इति । ५. तैज्ज्ञानमस्यादेशाभावोऽपि सिद्धः निमित्तापेक्षपूर्वत्वाश्रयणपक्षपाते त्वाह — असिद्देशादि ।

तापेक्षपूर्वत्वे ओकारस्य स्थानिवत्त्वादवादेशप्रसङ्गाद्, यथा तन्वन्तीत्यत्रेऽभावः । उच्यते । निमित्तापेक्षं पूर्वं लक्ष्यवशात् क्वचिदेव । तन्वन्तीत्रासिद्धपरिभाषया वेदंभावः ॥

द्विर्वचनेऽचि । ५९ ।

कथमधिजगे । इडादेशस्य स्थानिवद्वावादिकारस्य द्विर्वचनप्रसङ्गात् । उच्यते । ‘गाह॑ लिटि’ (२-४-४९) इत्यत्र लिङ्मात्राश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात् प्राक् प्रैवर्तते । एशादेशस्तु लिङ्मादेशविशेषाश्रय इत्युभयाश्रयो वहिरङ्गः । एवं च द्विर्वचननिमित्तेऽचि नायमजादेश इति कुतः स्थानिवत्त्वमिति न्यासः । कथं निन्यतुः, प्रागियडि द्वित्वे हि निनियतुरिति स्यात् । उच्यते । ‘उपजात-निमित्तोऽप्युत्सर्ग उपजनिष्यमाणनिमित्तेनापवादेन बाध्यते’ इति यणा बाधितत्वा-क्लेयङ् । भाष्यभागवृत्त्योस्त्वेतदर्थं नवित्यनुवृत्तौ द्विर्वचननिमित्तेऽचि द्विर्वचन एव कर्तव्येऽप्यजादेशो न भवति । कृते द्विर्वचने यथास्वम् इ॒यडादेशो भवतीति सूत्रार्थः ॥

अदर्शनं लोपः । ६० ।

कथं वृक्षः पृक्षः । विसर्जनये रेफस्यादर्शनालोपसंज्ञायां ‘दूलोपे पूर्वस्य’ (६-३-१११) इति दीर्घसम्भवात् । न च लोपमावितस्य संज्ञा, ‘चादिलोपे’ (८-१-६३) इत्यत्र चार्थो गम्यते, न चादिशब्दः प्रयुज्यते, स चादिलोप इत्युक्तम्; तथा ‘ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्गच्यानम्’ इति च गम्यमाने ल्यपि लोपशब्दः प्रयुक्तः । उच्यते । सामर्थ्यादौपचारिको गौणोऽत्र लोपः । अथवा दूयोर्लोपो यस्मिन्निति बहुत्राहिः कार्यः । अवसानस्याभावरूपत्वात् परत्वम् । एवमपि वृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र ग्रँसङ्गः । किञ्चावसानस्यापि बुद्धिकल्पितं परत्वमस्त्येव । वर्णानां परत्वं बाध्य-

१. तथाच निमित्तापेक्षपूर्वत्वाश्रयणपक्षस्यक्व्य इति भावः ॥ २. एतच द्विलकारनिदेशीन लिटो लकारादित्वलाभात् ॥ ३. गाडादेश इति शेषः ॥ ४. येयं द्वित्वात् प्रागजादेश-प्रश्नातिरुपसङ्गातपरिभाषया साधिता, सा सूत्राक्षरैरेव सेद्वेति वक्तुमाह — भाष्येत्यादि ॥ ५. ‘इयडादयो भवन्ति’ इति पठितुं युक्तम् ॥ ६. अत्रेति ‘चादिलोपे’ इत्यादौ, ‘दूलोपे’ इत्यत्र तु ‘रो रि’ इति लोपशब्दभावितो मुख्य एव लोपः सम्भवतीति नातद्वावितो गृह्णते इत्याशयः ॥ ७. रेफादर्शननिमित्तस्य खरः परत्वादित्यर्थः । वसर्गव्यवधानात्र भविष्यतीति चेत्र, परत्वस्य व्यवहितावहितसाधारणस्य प्रतिपत्तेः । तद्वा पूर्वस्येत्यनेनाक्षिसम्; न चात्र तस्मिन्निति परिभाषाद्या उपस्थानम् ॥ ८. बुद्धिपरिकल्पितमेव परत्वं गत्याभावात् सर्वत्राभयणीयमित्याह — वर्षान्नामित्यादि ॥

मेवोच्चरितप्रधावंसित्वात् । एवं तर्हि ढलोपसाहचर्याद् 'रो रि' (८-३-१४) इति रेफलोपो आह्यः । वृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र 'तैस्मिन्निति' (१-१-६६) परिभाषया विसर्जनीयव्यवधानादपि दीर्घाभावात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । ६ २ ।

कथं भवतीति, किपोऽदर्शने लोपसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणे सर्तीवर्णस्य तुकप्रसङ्गात् । न च लोपश्रुत्या विहितस्य प्रत्ययलक्षणं, यत्र 'आयादय आर्धधातुक' (३-१-३१) इत्यत्र न्यास उक्तम्—'आयादीनां पक्षे निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा । तत्र यदि वाग्रहणेनायादीनां निवृत्तिः स्यात्, तदा प्रत्ययलक्षणेन अ प्रत्ययाद् (३-३-१०२) इत्यकारः स्याद्' इति । उच्यते । तथा अदर्शनसूत्रे (१-१-६०) त्रपुजतुभ्यां स्वमोर्लुकि कृते किपो लोपस्य प्रत्ययलक्षणेन तुकमाशङ्कच न्यासकृता स्थानिवत्सूत्रात् स्थानिवद्ध-हणमनुवर्त्य स्थानी प्रसङ्गवान् इति प्रसक्तस्यादर्शने प्रत्ययलक्षणमुक्ता धात्वधिकारात् किपोऽप्रसङ्गेन तुगभाव उक्तः । ननु यदि प्रत्ययप्रसङ्गे प्रत्ययलक्षणं, तदा ग्रामणीरित्यत्राणः पैसङ्गे 'सत्सूद्धिष्ठ' (३-२-६१) इत्यादिना किपि प्रसक्तस्याणः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यात् । उच्यते । 'पूर्वमपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गा' इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । कथं गोहितम् । प्रत्ययलक्षणेन चतुर्थ्येकवचनाश्रयावादेशात् । उच्यते । 'प्रत्ययलोपे तलक्षणम्' इति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितं वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति ति । तेन गवे हितं गोहितामिति नावादेशः । यद्येवं कथमत्तुणेडिति लोपे हलि विधीयमानः 'तृणह इम्' (७-३-९२) इतीम् । उच्यते । सैं हि हलादौ सर्वधातुके, न तु वर्णमात्रे । एवं हि मोदत इति मुदित्यत्र किपि वलाद्याश्रय इद् स्यात् । उच्यते । 'शास इद्भूलोः' (६-४-३४) इत्यत्र न्यास उक्तम्—परिभाषेयमनित्येति ॥

-
१. पूर्वस्येति तु इहोत्तरपदाधिकारादनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम्, न पुनः परिभाषावधार्थम्.
  २. वृक्ष इत्यत्र तु निर्दिष्टग्रहणेन परिभाषयाः सप्तमीनिर्दिष्टशब्दविषयतावसायाद् द्व्याप्तेये शब्द एव परतो दीर्घे इत्यवसानस्याशब्दत्वादेव दीर्घाभावः सिद्ध इत्याकृतम्.
  ३. प्रसङ्गश्च सामान्यशास्त्रतःः
  ४. प्रत्ययग्रहणेन वर्णविशेषणतापत्रप्रत्ययसाधारणरूपाश्रयस्यैव कार्यस्य तत्प्रत्ययलोपेऽपि प्रवृत्तिकोधनादर्थाद् व्यावर्त्यमानमताटां कार्यं चंग्राधान्यनिबन्धनमेव भवितुमहेतीति कथमिमः प्रत्ययविशेषणीभूतवर्णाश्रयस्याप्रवृत्तिशङ्केयमिसन्धिसानाह—स इहलादौ इत्यादि. वर्णमात्रे केवले वर्णे इत्यर्थः कैवल्यद्वेतराविशेषणले प्राधान्यमिति यानत्.

न लुमताङ्गस्य । ६३ ।

कथम् —

‘अभिमुखमुपयाति मास्म किञ्चित् त्वमभिदधा: पटले मधुव्रतानाम् ।
मधुसुरभिमुखावजगन्धलुब्धैरधिकमधित्वदनेत मा निपाति ॥’

इति माधः । त्वद्यधीत्यव्ययीभावे स्वादेर्लक्षि त्वादेशाभावात् । उच्यते । ‘इकोऽचि
विभक्तौ’ (७-१-७३) इत्यत्राजग्रहणेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् प्रत्ययलक्षणेन त्वादे-
शात् । त्वादिति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययं त्वद्यर्थं इति वा । यौ तु सर्वादौ त्व त्वादिति
पठ्यते, तावन्यार्थौ ॥

इति शरवणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

गाङ्गकुटादिभ्योऽजिणान्डित् । १ ।

कथं धवित्रं व्यजनम् । ‘अर्तिल्लधू’ इत्यादिना इत्रचि ‘धू विधूनन’ इत्य-
स्य कुटादित्वाद् गुणाभावात् । उच्यते । ‘ओरोद्’ इति वक्तव्ये ‘औरुणः’ (६-४-
१४६) इति गुणग्रहणेन ज्ञापितः संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । तथा कुटस्यादिः
कुटादित्वेकैषैषणान्तर्भावालिखे: कुटादित्वम् । कथं तर्हि (मधुप्रसूलेखनीति?)
‘अपाच्चतुष्पाच्छ्ळकुनिष्वालेखन’ (६-१-१४२) इति निर्देशात्, एद विलेखन
इति निर्देशाच्च । ‘व्यचेः कुटादित्वमनसि’ इति वक्तव्यम् । कथं विव्यचिथेति,
सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । उच्यते । अनसीति पैर्युदासात् तिडो डित्वाभावादिति
धातुवृत्तौ तु सम्प्रसारणमाश्रित्य विविचिथेत्युक्तमिति राक्षितः ॥

१. अनित्यत्वेति. नित्यले हनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधविदिभक्तयभावादेव नुम न भवि-
त्यतीति कि तद्वारणार्थेनाजग्रहणेन.
२. एकशेषश्च तत्पुरुषवहुनीयोः.
३. कुटादित्वमिति
तत्त्वमन्यमानः संज्ञापूर्वकविष्यनित्यतया लिखितुमित्यस्त्र गुणाभावं वदति हरदत्तः; धवित्रमिति
त्वं कल्पसुत्रप्रयोगश्छान्दसत्वादुपपादनीय इत्याह.
४. उक्तानिर्देशान्यथानुपपत्त्येव लिखे: कुटादि-
त्वमन्यमानः संज्ञापूर्वकविष्यनित्यतया लिखितुमित्यस्त्र गुणाभावं वदति हरदत्तः; धवित्रमिति
त्वं कल्पसुत्रप्रयोगश्छान्दसत्वादुपपादनीय इत्याह.
५. पैर्युदासादिति पैर्युदस्यमानासुन्नत्यस्य-
साहस्रार्थात् इत्यस्ये कार्यविज्ञानादित्यर्थः-

विज इट् । २ ।

कथम् ‘उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ती’ इति कुमारसम्भवः । उच्यते । एवंतादिति भागवृत्तिः । ‘प्रकृतिग्रहणे एवधिकस्यापि ग्रहणम्’ इति चेत्, न ह्यन्यविषयोऽयं ‘न भाभूपूकामिगमि’ (८-४-३४) इत्यादौ ष्यन्तानां च भादीनामुपस्थृत्यानम्’ इति वचनात् । णिर्व्यन्तरज्ञत्वात् पूर्वं प्रत्ययाद् गुण इति वा ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । ५ ।

कथं ‘न सम्पृच्छे गमनाय सत्वरा’ इति घोषः । संयोगान्तत्वात् कित्वा-भावात् । उच्यते । अपशब्द एवायम् । अथवा ‘यजयाचयतविच्छ्लप्रच्छरक्षो नड्’ (३-३-९०) इति नडो डित्वेनागमशासनानित्यत्वात् तुकोऽभावे कित्वात् सम्प्रसारणे कृते ऋकाराश्रयस्तुक् ॥

इन्धिभवतिम्यां च । ६ ।

कथमस्तेभूभावे बभूवेति, भवतीति श्रिंपा निर्देशात् । उच्यते । नित्यशब्दान्वाप्याने ‘अस्तेर्भूः’ (२-४-९२) इत्यनेनास्तेः प्रसङ्गे भैवतेः प्रयोगः साध्यते । अथवा ‘भवतेर’ (७-४-७३) इत्यत्र यदुक्तमनुन्यासकृता ‘अवश्यं हि यथा कथाचिद् व्यक्त्या निर्देशः कर्तव्य इति भूव्यक्त्या निर्देशः कृतः; कोऽत्र प्रद्वेषः कृतः ॥

हलन्ताच्च । १० ।

कथं दिव्यक्षते सिस्तक्षते । कित्वात् पैरत्वात् ‘सुजिदशोर्जल्यमकिति’ (६-१-९८) इत्यम् स्यात् । उच्यते । पूर्वविप्रतिषेधात् कित्वम् ॥

१. न ह्यन्येत्यादि. ‘हेरचडि’ (७-३-५६) इत्यच्छ्रवणेन चडोऽन्यत्र सनादौ हेष्यधिकस्यापि कुर्त्वं भवतीत्येव ज्ञापनाद् ‘ष्यन्तानां भादीनाम्’ इत्युपसर्व्यानानुग्रहणाच्च नायं न्यायो हित्यत्वतिरिक्तविषय इत्यर्थः । २. न्यायस्य व्यापकत्वाभिमानेऽप्याह — णिर्व्यत्यादि. पूर्वं प्रत्ययात् क्तप्रत्ययोत्पत्तेः शाक् । ३. डित्वं हि विच्छौ तुकीकारस्यानुपथात्वेन गुणाप्रसङ्गात् प्रच्छ्व च ‘प्रश्ने च’ (३-२-११७) इति निपातनेन सम्प्रसारणानिष्ठेव्यर्थं सत् तुगागमाप्रवृत्तिं वा शादेशविषयौ सतुक्रच्छकारस्य स्थानेत्वेन परिग्रहं वा ज्ञापयित्वैव सार्थकं वक्तव्यम् । ४. दित्या निर्देशादिति. तेन हि ‘भू सत्तायामि’ति पठितस्य ग्रहणेऽपि ‘अस भुवि’ इत्यस्य ग्रहणं न भासोति । ५. भवतेः प्रयोगः साध्यते इति. भवतिश्च रिद्ध एव, न त्वस्ते-भूल्पमपूर्वं सञ्च्यते. तथा चास्तेरग्रहणेऽपि दोषाभावः । ६. कर्त्यशब्दवादे विकृताविकृतव्यत्किद्वययामिनोऽस्तेः सम्पन्निभी ‘भू’ इत्येवंस्या विकृतव्यतिरिप्येकशेषेण भवतिनिर्देशेऽन्तर्भीव्यत इत्याशयादाह — अथवेत्यादि । ७. परत्वादिति. अपरनिमित्तकवेऽपि समानाद्यवेष-क्षावात् कित्वस्य नान्तरङ्गतेति मन्यते.

निष्ठा शीडास्विदीमिदीदिवादिधृष्टः । १९ ।

कथम् उद्भवितं डीडोऽत्रापाठादकित्वाभावात् । उच्यते । ‘भौवादिकस्य डीडो निष्ठायामाकित्वम्’ इति धातुपारायणः । दैवादिकस्य डीड ओदितां मध्ये पाठसामर्थ्यादनिट्वं नत्वं च । तेनोद्भीन इति ॥

रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च । २६ ।

कथं नित्यं कुटित्वा । परत्वादेनैव विकल्पितकित्वात् । उच्यते । पूर्व-विप्रतिषेधेनान्तरज्ञत्वाच्च कुटादित्वमात्रम् ॥

हस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । ४७ ।

कथं वनाय वनेभ्य इति दीर्घत्वैत्वयोः कृतयोर्हन्त्वप्रसङ्गात् । उच्यते । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति हस्ये कर्तव्ये दीर्घत्वादेरसिद्धत्वाद् । अथार्थवर्मस्य नपुंसकलिङ्गस्याश्रयणाद्वस्वोऽपि बहिरङ्गः । एवं तर्हि परस्मैपदेविति निर्देशान्न हस्यः । वने इति द्विवचनान्तस्य सप्तम्यन्तस्य च पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वेन हस्यत्वम् । उच्यते । उक्तकर्मादिशक्तिकल्पेनानपुंसकत्वात्, प्रथमाद्विवचनस्य तु अर्थवद-धातुः’ (१-२-४९) इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिकग्रहणान्विष्क-ष्टप्रातिपदिकाश्रयणात् । अपरं बहुत्वान्वोक्तम् ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ४८ ।

कथं अर्धपिष्पलीति, ‘एकविभक्तिं च’ (१-२-४४) इत्युपसर्जने हस्यत्व-प्रसङ्गात् । उच्यते । ‘एकविभक्तावषट्ट्यान्तवचनम्’ इति काल्यायनवार्तिकेनोप-सर्जननिषेधादिति भाष्यम् । ‘एकविभक्तिचे’त्यत्र विभाषानुवृत्तेव्यवस्थितविभाषा-

१. तथाच कुटादित्वप्रयुक्तनियडित्वस्य बाधात् कोटेत्वेत्यपि पक्षे भाव्यमित्यर्थः, २. अन्तरज्ञत्वमल्पापेक्षत्वात्, ३. दीर्घत्वादर्बहिरङ्गता च सुपोऽविकस्यापेक्षणात्, ४. सुबपेक्षाणाः स्थाने लिङ्गपेक्षाणाः सत्त्वा ग्रान्तरङ्गो हस्य इत्याक्षिपति — अथेत्यादि, ५. उक्ते-त्वादि, अन्तरत्वेन प्रातिपदिकवेऽपि विभक्त्यन्तस्य कर्माधिकरणशक्तिप्रधानत्वेन नपुंसकलिङ्ग-मुकुदव्यवृत्तिभावादित्यर्थः, ६. प्रथमान्तं शक्तिप्रधानत्वविरहण नपुंसकदव्यवृत्ति भवत्येवेति तत्र पृथक् परिहारमाह — प्रथमेत्यादि, प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्ताविति, नपुंसकदव्यवा-चित्वस्य धात्वादिष्वभावादीर्थीत् प्रातिपदिकलाभ इति कैवटः, निष्कृष्टिपुरुषेत्यर्थः, तेनाति-दिष्टप्रातिपदिकव्यवृत्तिः, एष एव तु परिहारो द्वितीयान्तसप्तम्यन्तयोरपि द्रष्टव्यः, यत्कारणं नपुंसकवृत्तेनपुंसकवृत्तेश्वैकादेशो नपुंसकवृत्तिग्रहणेन गृह्णत एवेत्युक्तः प्राक्तनः परिहारः, ७. अनुवृत्तेनिष्ठिति, सा च ‘विभाषा छन्दसि’ (१-२-३६) इत्यतः.

त्वाद्” इति न्यासः । ‘उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति लौकिकोपसर्जनत्वात् हस्तः शास्त्रीयोपसर्जनस्य, लौकिकोपसर्जननिवृत्यर्थं यैतासामर्थ्यात् । हस्ते वा परवल्लिङ्गतया स्त्रीप्रत्ययः प्रत्युज्जीव्यत् इत्यनुन्यासः ॥

अस्मदो द्वयोश्च । ५९ ।

‘सविशेषणानां प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इत्युक्तम् । कथं पुनर्न वयं वैयाकरण । इति । उच्यते । ईश्वरादिवदेकत्वे बहुत्वारोपात् ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । ६० ।

कथं पूर्वफल्गुनी । नक्षत्राद्वित्त्वं बहुत्वातिदेशात् । उच्यते । पूर्वोत्तरफल्गु-न्यौ द्वे प्रोष्ठपदे च द्वे इत्यत्र सूत्रे बहुवचननिर्देशाद् बहुत्वं विवक्ष्यते; द्वयोरित्य-नुवृत्तेऽद्वित्वं एव बहुत्वारोपात् । ईयमलिपिका । आतिदेशिकं कार्यमनित्यमिति वाच्यम् ॥

पुमान् स्त्रिया । ६७ ।

कथं भवश्च भवानी च भवौ रुद्रावित्यादि, तलक्षणश्चेदेव विशेष इत्यनु-वृत्तेः; अस्तीह हि पुंयोगकृतो भेदः; इन्द्रेन्द्राण्यावित्यत्र प्रत्युदाहतम् । उच्यते ।

१. यत्थ ईयसो बहुत्रीहर्तेति वाच्यम्” इत्येवंरूपः. अथ लौकिकोपसर्जनग्रहणेऽपि कथं दोषवारणं, यावता पिप्पलीशब्दोऽपि पूर्वपदार्थं गुणीभावात्त्रौकिकमुपसर्जनं भवति यथा कौशा-म्बीशब्दो निष्कौशाम्बौ. किञ्च यत्रोऽत्रं शास्त्रीयोपसर्जननिवृत्यथोऽपि कामं स्यात्, बहुत्रीहौ श्रेयसीत्यादेवन्यतविभक्तिकत्वेन शास्त्रीयोपसर्जनताया अपि भावात्. अवश्यं चेह शास्त्रीयोप-सर्जनस्यैव ग्रहणं विज्ञेयम्, अन्यथा हरीतक्यः (फलानि) कुमारी (कुमारीवाचरन) इत्यत्रापि हस्तत्वप्रसङ्गः. अतो हस्तवमभ्युपगम्य समाधते — हस्ते वेलादि. २. प्रत्युज्जीव्यत इति परपदभूतापिप्लीशब्दलिङ्गातिदेशेन हि पिप्लीशब्दसम्बन्धिं लिङ्गकार्यं गौरादिडीलक्षणं समा-साद्भविष्यतीति सिद्धमीकारस्य प्रत्यानयनम्. ३. कथं पूर्वोत्तरादि. द्वयोरनक्षत्रयोः फल्गुनीप्रो-ष्ठपदाल्ययोर्द्वयवज्ययोतिः समुदायात्मनोरवयवानां स्वभावत उद्भूतत्वेन चतुर्थात् सूत्रे बहुवच-नामिति फल्गुनीप्रोष्ठपदाल्ययोर्द्वयवचनान्तताया एव पक्षे प्रामाणिकत्वप्रतीतेरेकवचनप्रयोगोऽनुप-पत्रं इति शङ्खाग्रन्थार्थः. ४. द्वित्वेति. अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या हि पक्षेऽभ्युपदायमानं द्वित्वं वस्तुतोऽवयवाश्रयमेवारोपितं समुदाय इति तदप्यतिदिशम्. ५. पूर्वोत्तरेलादि. अथ-माशयः — द्वयवज्यवसमुदायात्मना पूर्वोत्तरत्वभेदेन भिन्नानां चतुर्णामेव नक्षत्राणां विवक्षणेन सूत्रे बहुवचनस्य निर्देशः. तेषु चैकैकस्मिन्वयवभेदोऽद्भूतत्वं विवक्षामात्रायतं यदा विवक्षित्वा द्वित्व-मारोपितं, तदैव पाक्षिकं बहुवचनं विधीयते न तु तदशुद्भूतत्वविवक्षायामेकवचनं न्यायप्राप्तं प्रत्याल्यायते इति. ६. ईयमिति युक्तिः समर्थना वा योग्यत्वात्. ७. का तर्हानन्त्यल-क्ष्यसंग्राहिका समर्थनेत्याकाङ्क्षायामाह — आतिदेशिकमित्यादि. ८. ‘रुद्रादेवेकशेषोऽन्वेष्यः’ इति च काव्यालङ्कारे वामनः.

‘पुमान् श्लिया’ (१-२-६७) इत्यत्र न्यासकृता ‘पुमान्’ इति योगविभागः कृ-
तोऽस्य सिद्धये । यैद्यप्यानुकूलं पुयोगमपेक्षते, तथापि श्लियां विधानात् स्त्रीकृत
एवायं भेदः । कथं वा दासीदासं कुटीकुटम् । उच्यते । ‘गवाश्चादिषु पाठसा-
मर्थान्नैकशेषः’ इति न्यासः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः.

अथ तृतीयः पादः.

भूवादयो धातवः । १ ।

कथं भवतीति, ऊकारस्येत्संज्ञाप्रसङ्गात् । उच्यते । निरनुनासिकत्वाच्चेत्त्वं,
‘प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया’ इति । प्रयोजनाभावाद्वा । न ‘स्वरतिसूती’ (७-
२-४४) त्यादिना इड्विकल्पः प्रयोजनं, ‘भूसत्तायां परस्मैभाष उदात्तः’ इति
उदात्तोपदेशानर्थक्यात् । तैत्रियमिर्दर्थ । न च गाप्रभृतीनामिवोदात्तत्वमनुदात्तनि-
वृत्त्यर्थं वाच्यं, निरचक्त्वादनुदात्तत्वाप्रसङ्गात् ॥

हलन्त्यम् । ३ ।

कथं पुष्टिः, अनेन हि पकारस्येत्संज्ञया भाव्यम् । तथा च पुष्णाती-
त्यादि न सिद्ध्यति । उच्यते । अनभिधानाच्छेतत् । एवच्च प्रयोजनाभावाच्चेत्त्वम् ।
कथमटतीत्यादि, अनेन तु ऊकारलोपात् । प्रयोजनं तु टित्वात् डीप्, यथा ‘नासिका-
स्तनयोर्धर्मधेटोः’ (३-२-२९) इत्यत्रोक्तम्—स्तनन्धयीति धेटाष्टित्वात् डीप् । एव-
मादीनामकार इत्संज्ञाप्रतिराणार्थो, नोच्चारणार्थः । यथा ‘इदमस्थमुः’ (५-३-२४)
इत्यत्रोक्तारः । कथं भवतीति, ऊकारस्येत्त्वप्रसङ्गात् । उच्यते । प्रयोजनाभावा-
च्चेत्त्वम् । न च ‘वान्तो यि प्रत्यये’ (६-१-७९) इति विशेषणं प्रयोजनम्;

१. अन्यथा समाधेत्त — यद्यपीत्यादि. अपेक्षत इति. स्वसन्नियोगिडीष्वारेणेति शेषः.
इन्द्रादिष्टकमातुलाचार्येषु डीप्, ‘पुयोगाद्’ (४-१-४८) इति हि सिद्धः. २. श्लियां विधा-
नादित्यादि. यद्यानुकूलं पुयोगे व्यधास्यत, तदा तत्कौडयं विशेषोऽभविष्यदित्यर्थः. ३. तादिति.
उदात्तत्वम्.

अन्यथा गव्यति नाव्यतीत्यत्र यान्तोदेशोऽपि स्यात् । 'वान्तो यी'त्यत्र 'अयान्तो यी'ति कर्तव्यं स्यात् ॥

न विभक्तौ तुस्माः । ४ ।

कथं क, यजेयेति । 'किमोऽत्' (१-३-१२) 'इटोऽत्' (३-४-१०६) इत्यत्र स्थानिवद्वावादनेत्त्वनिषेधात् । उच्यते । 'अनित्यत्वादस्य विधेः' इति वृत्तिः । 'इटोऽदित्यत्रोक्तम् — नायमादेशावयवस्तकारः । किन्तर्हि मुखसुखार्थं उच्चार्यते' । एवच्च 'अनित्यत्वादस्य विधेः' इत्यत्रायमर्थो वेदितव्यः — 'किमोऽदि'स्यत्रेत्त्वनिषेधस्यानित्यत्वात्, 'इटोऽत्' इत्यत्रास्य विधेरकारस्य विधानाद् इति केचिंत् ॥

यथासङ्घच्यमनुदेशः समानाम् । १० ।

कथं भवतीति । अत्रायादेशः कस्मात् भवति, यथासङ्घच्याभावात् । तद्विदिशेरुचारणार्थत्वाच्छ्रुतानुभितन्यायाच्च श्रुतयोरुदेशानुदेशिनोर्युक्तं यथा 'तूदीसलातुर (४-३-९४) इत्यादौ । उच्यते । श्रुतन्यायफलस्यान्तरङ्गस्यानित्यत्वादिशः प्रतिपादनवृत्तित्वाच्च सामान्येन यथासङ्घच्यम् । 'परस्मैपदानाम्' (३-४-८२) इत्यादौ यथासङ्घच्यार्थं स्वरितत्वसामर्थ्याद्वा । तथा च रक्षितः — 'स्वरितत्वसामर्थ्यात् क्वचिदर्थतः क्वचिच्छुद्वात् सामान्यमाश्रीयते' इति । एवं च परस्मैपदादि-

१. अन्यथेत्यादि. असति वान्तग्रहणे पूर्वसूनानुवृत्तौ 'क्षद्यजज्यौ शक्याये' (६-१-८१) इत्येकारस्यायादेशनिपातनारम्भेणातालव्यस्यैवैचः स्थानिवर्यालोचनादोकारौकार्योः स्थानेऽय वायाचां चतुर्णामादेशानामविशेषेण विधानप्रसङ्गःः वान्तग्रहणे पुनरयायोर्व्यवर्तनाददोष इति भावः प्रयोजनं प्रत्याच्छे — वान्तो यीत्यत्रेत्यादि. 'अयान्तो यि प्रत्यये' इति करणेऽकारस्याधिक्यं तु न शङ्खयं, संहितया पाठे पूर्वस्पात् । २. अनिलत्वश्च प्रतिषेधविधेः 'इदमस्थम्' इत्युकारेण ज्ञाप्यते; नित्यत्वे ह्यनेनैव मकारो विभक्तिस्थः इत्संज्ञासकाशात् त्रांतुं शक्य इति किसुकोरेण । ३. वृत्तिरिति. काशिकायां हि 'किमोऽत् इटोऽत् इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति' इत्युक्तोक्तमिदम् । ४. तथा च केवल एवाकारो विधीयते, न तु 'किमोऽदित्यत्रेव तकारानुबन्धवानिति तित्स्वराभाव इति वृत्त्याशयः । ५. क्वचिदित्तो अस्वरससूचनम् इटोऽदित्येतद्विषये 'इत्वं न' इत्यश्रुतसाध्यकल्पे क्षेशात् । ६. न्यायश्च 'श्रुतानुभितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान्' इति । ७. श्रुतन्यायस्य प्रतियोग्यभावादाह — श्रुतन्यायफलस्येति. फलं तु श्रुतसम्बन्धोऽश्रुतसम्बन्धेनानुमानद्वारकेण सप्रतियोगीति भवति ततोऽन्तरङ्गः । ८. समत्वेनेतर्याः । ९. यथासङ्घच्यमनुदेशोऽपि स्वरितेनेत्यस्य सम्बन्धं मन्यते.

संज्ञानुमितस्य तिप्तसादेर्यथासङ्घचं णलादि:। एकत्वाद्यभिधानादान्तरतम्याच्च 'लुट' (२-४-८९) इत्यत्र डादि:। संज्ञानुमितयोः क्तक्तवत्वोः 'डसिडसोश्च' (६-१-११०) इत्यत्रैङ् एकारौकारयोश्चास्वरितत्वात् यथासङ्घचम्। अथवा आन्तरतम्यादयादयो भविष्यन्ति। तथा हि—एकारादीनां सन्ध्यक्षरत्वादकारेकारात्मक एकारः, अकारोकारात्मक ओकारः, अकारैकारात्मक ऐकारः, अकारौकारात्मक औकारः। एवं च संवृताकारवत एकारस्य ओकारस्य चायवौ विवृताकारवत ऐकारस्य औकारस्य चायवौ भविष्यतः। तेऽदुक्तं—‘संवृताकारस्य संवृताकारो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण’ इति। ननु कथमेतद्, यतो वर्णेषु ये वर्णेकदेशास्तेषु तत्कार्यं न भवतीत्युच्यते। सन्ध्यक्षरवर्जं हि तत्; सन्ध्यक्षरेषु प्रयत्नभेद एव। तथा ‘ऐओजि’-त्यत्र भर्तुहरिः—‘सन्ध्यक्षरेषु विर्ँमोपादानाभ्यां (लक्ष्यः प्रयत्ना वा ?) लक्ष्यौ प्रयत्नौ द्वौ’ इति। अत एव ‘ए ए कण्ठतालव्यौ’ ‘ओ औ कण्ठोष्टचौ’ इति काल-विच्छेदाभावेऽपि पूर्थकप्रयत्नत्वात् ‘हे गौः’ इत्यत्र न सम्बुद्धिलोपः॥

अनुदात्ताङ्गित आत्मनेपदम् । १२ ।

कथम् —

‘कर्णपुच्छं मया त्वक्तं भग्नो दन्तस्तथैव च ।

१. एवमपि प्रथमपुरुषसंक्षिनः षड्, डादयस्तु त्रय इति वैष्णवम्यात् 'लुटः प्रथमस्य' इत्यत्र सङ्घचातानुदेशो न प्राप्नोतीत्याशयेनाह—एकत्वादीति। सङ्घचातानुदेशाभावेऽप्येकार्थयोस्तिसयोरेकार्थो डा, व्यर्थयोस्तसातामोर्ध्वर्थो रौशब्दः, व्यर्थयोऽर्जिङ्गयोरूर्ध्वर्थो रसित्येवमर्थकृतान्तर्यात् प्रयोगदर्शनेन शब्दावासायाद्वयस्था भविष्यतीत्यर्थः। एतच्च डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इत्येकशेषानाश्रयणे द्रष्टव्यम्। २. रदाभ्याम् (८-२-४२) इत्यत्रेति शेषः। ३. संवृतत्वञ्च प्रायोगिकं बोद्धव्यम्। ४. प्रकृतभाष्य इति शेषः। ५. प्रयत्नभेद एवेति। उपलभ्यत इति शेषः। तथा च तनिष्णायौ सन्ध्यक्षरभाषौ वर्णप्रहणेन सुग्रहाविति न्यायं तयोर्वर्णकार्यमिति भावः। ६. पूर्वभागविषयस्य प्रयत्नस्य विरामादुत्तरभागविषयस्यारम्भाचेत्यर्थः। ७. अत एव अवयवप्रयत्नभेदादेव। ८. पूर्थकप्रयत्नत्वादिति। अवयविन ओकारस्यांशतः संवृतत्वादौकारस्य तु सर्वथा विवृतत्वादिति भावः। अथैवं विभाव्यते—अकारस्य संवृतत्वं नाम प्रयोगभावि। तद्वाद्भान्तरतम्ये व्यवस्थापकमस्तु। सर्वर्णसज्जायां तु प्राकितिकस्य विवृतत्वस्यैव तादर्थ्याद्वयस्थापकत्वं युक्तम्। अत एव 'अमे एल' इत्यादै एकारवयवस्थाकारस्य तुल्यप्रयत्नतया सावर्ण्यात् अद्वैषेन प्रहणाद् 'एडः पदान्तात्' (६-१-१०९) इति पूर्वरूपं स्थादिति तत्परिहाराय '(सन्ध्यक्षरेषु) यदन्त्रावर्णं, विवृततरं तदन्वस्मादवर्णाद्' इत्यभ्युपगमतम् ऐओच्चन्त्रे भाष्ये; अन्यथा हि 'यदन्त्रावर्णं, तत् संवृतम्' इति प्रयत्नभेद एवावश्यतः। इति, 'तदा स्वराणामूष्मणा चैव विवृतं करण स्मृतम्। ताम्यामेऽमे विवृततरौ ताम्यामैऽमे विवृततमौ'। इति शिक्षानुसारेण प्रयत्नभेदमाधित्य एदैतोरोदौतोश्च मिथः शावर्णं क्रामं वार्यताम्।

एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवति ।'

इति । पलायत इति स्यात् । उच्यते । 'पल गतौ' इत्यस्य लेटि आडगमे रूपम् । छान्दसा अपि भाषायां कचित् प्रयुज्यन्ते । अध्वर्युशब्देन क्याच्छन्दसि (३-२-१७०) इत्युप्रत्ययान्तेन ज्ञापितम् । अथवा 'अय गतौ' इत्यस्मादात्मनेपदानित्यत्वात् तिपि दिवादौ 'ध्या चिन्तायामि'ति कर्तव्ये भूवानौ 'ध्यै चिन्तायामि'ति ज्ञापकात् गणकार्यानित्यत्वाच्छपोऽभावे रूपं 'लोपो व्योर्वलि' (६-१-६६) इति यलोपे पलातीति । कथमुच्चुकुटिष्ठतीति । कुटादित्वेन सनो डित्त्वान् तडप्रसङ्गात् । उच्यते । उपदेशाधिकारादिति गाढ़कुटादौ न्यासः । कथं तहि बोभूयते " 'तपसः परस्मैपदं च' इति ज्ञापकात् सनाद्यन्तानामप्युपदेशोऽस्ति" इति ज्ञापकसमुच्चयः । स चायुक्तः 'भावकर्मणोः' (१-३-१३) इत्यात्मनेपदनिवृत्यर्थत्वात् । ततश्च 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्गः' (३-१-२०) इति ज्ञापकम् । कथं 'शिङ्गद्वलयसुभैः' इति मेघः । उच्यते । चक्षिङ्गो युजर्थमात्मनेपदार्थं चेक्कारानुबन्धे कर्तव्ये द्यनुबन्धत्वं ज्ञापयति अनुदात्तडित आत्मनेपदमनित्यमिति । एवं च —

'काशे स्यन्द कुशे स्यन्द स्यन्द त्वं शत्रुमस्तके ।

अस्माकं तु तथा स्यन्द यथा स्यन्दसि (षेषव ?) ॥'

तथा — 'नीचं समृद्धमपि सेवति नीच एव दूरेण तं परिहरन्ति पुनर्महान्तः' 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' 'लभन्ति पुनरुत्थानम्' 'तवोपशायिका यावद्राक्षस्यश्रेतयन्ति न' 'त्राहि मासुरुदुःखितम्' । 'त्राहि मां हि तथागतम्' । त्राहीत्यत्रेदमपि वाच्यस् । त्रायत इति त्राः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' (३-२-७९) इति विचिआचारे किपि धातुत्वे लोटि रूपम् । मां त्राहि त्रातेवाचरेत्यर्थः । तीथा 'मण्डपे शयामि किमतः पर'मिति; 'गणकार्यमनित्यम्' इति 'गणकार्यानित्यत्वाच्छपोऽल्लग्' भवेत् । 'आदध्यादन्धकारे रातिमतिशयिनीमावहन्वीक्षणानाम्' इति मयूरः । उच्यते — धा

१. 'अध्वर्युक्तुः' (२-४-४) इति सूत्रे, 'अध्वर्युशाखा' इति भाष्ये च प्रयुक्तेनेति शेषः.
२. तेन 'मदनपारेपन्थिप्रणयिनी'त्याद्यः प्रयोगः..
३. युजर्थमिति. न च त्युजैव विचक्षणसिद्धिः, तस्मिन् मध्योदात्तत्वं, युनि त्वन्तोदात्तत्वमिति व्याप्तिरेकात्.
४. इकारानुबन्धे इति. अनुदात्ते इति शेषः.
५. अनुदातेत्वादि. अनुदातेत्वलक्षणं डित्त्वलक्षणं चात्मनेपदमनित्यमित्यर्थः.
६. यथा त्राहीति प्रयोगो डिलक्षणस्यानित्यत्वे न कलमन्यथासिद्धत्वाद्, एवं शब्दमीति प्रयोगोऽपि न कलमनेकसंस्कारविकलत्यापशब्दत्वानित्यमित्राचां मनसिङ्गत्य तपमेवानेकसंस्कारविकलता समर्थनच्छलाद् दर्शयति — तथेत्यादि.

धारण इत्यस्य धातोर्नायं प्रयोगः; किन्तु ‘दध धारणे’ इत्येस्याशीष्यार्थधातुकत्वे । औदधातत्यादधः । ततश्चाचारकिवन्तादाशिषि लिङ्गकारलोपे यासुटि रूपम् । तथा ‘सर्वमापोमयञ्जगद्’ इति चन्द्रिकायां ‘सर्वं जगदापोऽमयन्निति विलोक्य’ इति व्याचक्षणा ‘अय वय पय मय तय णय गतौ’ इत्यस्माल्लडि रूपमाहुः । अत्र नकारस्य श्रुत्वेन जकारः । अन्ये त्वपूच्छबदं सकारान्तमाहुः यस्यायं वैदिकप्रयोगः— ‘आपेभिर्मार्जिनं कृत्वा’ इति । तथा च कोशः—(‘कमलं सलिलं भुव-नमुदकं धावकनीरकवन्वं । धवनवारिजीवनाः सुजले ब्रुवते कतमेऽपि नपुंसक-मापः? ’) इति । व्यास्यानान्तरं बहुत्वान्नोक्तम् । तथा — ‘प्रत्यूषकाले जगदङ्गनानां मुखेषु कामः प्रतिजृम्भति’ इति । ‘माता शत्रुः पिता वैरी येन बात्ये न पाठितः । न शोभति सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥’ ‘अरिं मित्रमुदासीनं मध्यस्थं स्थविरं गुरुम् । यो न बुध्यति मूढात्मा सर्वथासौ विनश्यति ॥’ इति । तथा ‘परिप्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम्’ इत्यादि । ‘स सहेत्र कथं(न?) तुषारम्’ इत्यावृषीयस्य संहेत्रः । तथा — ‘ग्रसति तव मुखेन्दुं चन्द्रविम्बं विहाय ।’ ‘पिण्डं ग्रीसतीति पिण्डग्रः’ इति ‘अत्वसन्तस्य’ (६-४-१४) इत्यत्र वृत्तौ । ‘ग्रीसु ग्रहणे’ इत्याधृषीयस्य रूपमिति रक्षितः ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे । १४ ।

कथं ‘सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्’ इति रघुः । उच्यते । ‘प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्’ इति रक्षितः । अत्रादिशब्दः प्रकारे साहश्ये (च?) । तच्चप्राप्तात्मनेपदाभावत्वेन न तु शब्दक्रियत्वेन । एवं च यदुक्तं भागवृत्तिकृता—‘प्रकारस्तु शब्दक्रियत्वाद्’ इति, तत्र । विनिमयशब्देन कर्मव्यतीहारस्योक्तत्वादिति तु न वाच्यम्, ‘इतरेतरान्योन्योपपदाच्च’ इति वैचनात् । अपशब्द एवायमित्यनुन्यासः । ‘“ततः सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्टा कर्णधनञ्जयौ” इति कर्मव्यतीहारो न विक्षितः, किं तर्हि युध्यमानाविति’ इति कैयटः ॥

१. नायमिति. अपेक्षिताया आशिषः सार्वधातुकलिङ्गानवगमादिति भावः.
२. अस्येति. आस्मनेपदं तु नानित्यत्वात्.
३. आदधातीत्यादः सामाप्तिकसम्बन्धमात्राभिप्रायं, ‘ददातिदधात्योविभाषा’ (३-१-१३९) इत्यनुपसर्गादेव शविधानात्.
४. विलोक्येति पदं श्लोकस्थम्.
५. सहित्युरादै मृग्यः.
६. आत्मनेपदपाठ एव तु पदमञ्जर्योपलब्ध इति प्रतिभाति.
७. ग्रसिराधृषीयेषु मृग्यः.
८. ‘न गतिहसार्थेभ्यः’ (१-३-१५) इति प्रतिषेधे.
९. ततश्च इतरेतरान्योन्यपरस्परातिरिक्तशब्देन कर्मव्यतीहारस्योक्तत्वेऽपि विधिप्रवृत्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः.

नेर्विशः । १७ ।

कथं ‘अङ्के निविशती भयाद्’ इति रघुः । नेसपसर्गस्य ग्रहणमम्बूनि विशन्तीति व्यावृत्त्यर्थम् । इह तु उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । पैदसंस्काराश्रय-णादा ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे । २० ।

कथं ‘किं वा दत्से विहग ! पतनम्’ । उच्यते । कर्तभिप्राये भैविष्यति । एवज्ञ ‘प्रजासु वृत्तिं यमयुड्क्त वेदितुम्’ इति भारविः । ‘युजेरयज्ञप्रेषु (१-३-६४) इति स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्’ इत्युभयनियमात् केवलात् त-डोऽभावात् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । २१ ।

कथं ‘सल्लक्या यष्टिभागम्बनवनसहितः क्रीडते नागराजः’ इति शुद्धसु-बन्ते । उच्यते । अपशब्द एवायम् । क्रीडित इति पाठो वा । वार्तिकसमुच्चया-र्थचक्रारदा ॥

शप उपालम्भन इति वक्तव्यम् ।

कथं ‘सस्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि’ । उच्यते । चकारसंगृ-हीतस्यास्य ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ (१-२-६९) इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेव्यव-स्थितविभाषात्वेनानित्यत्वाद्वा । वाचा शरीरस्य स्पर्शनायोगद्वा । भगवृत्तौ (तूपल-म्भनप्रकारमुक्तम्?) तूपालम्भनं प्रकाशनमुक्तम् । एवज्ञ पूर्वक एव सिद्धान्तः ॥

आशिषि नाथः ।

कथं ‘नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्’ इति भारविः । उच्यते । ‘आशि-

१. उपसर्गग्रहणमर्थवद्ग्रहणन्यायलम्ब्यं, न तु वाचनिकमित्यर्थाह — पदसंस्कारारात्र-यणाद्वेति, यदि निपातोऽन्यनर्थकः, तदा पूर्वकमपि समाधानं साधु । २. कर्त्तिति. ‘स्वरित-वितः (१-३-७२) इत्यनेनेति शेषः, प्रकृतमूत्रं व्युपसृष्टादकर्त्तभिप्रायेऽपि विष्यर्थम् । ३. भर-विरिति. उपप्रयत इति शेषः । ४. वार्तिकैति. चकारः ‘समोऽकूजने’ इत्याद्यनुकूलं समुच्चिन्वन्ननुपसृष्टमपि समुच्छयति । आऽच कथञ्चित् स्वरितत्वादनुर्वित्यते इति भावः । ५. वाचे-त्यादि. ‘वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भनम्’ इति हि काशिका । ६. एवञ्चेति. उपलम्भन इति पाठस्यैव ग्रामाणिकतया प्रकाशनस्य तदर्थत्वात् सखीः प्रति स्मरणाभावप्रकाशनस्येह स्फुटत्वात् तडो दुर्बारत्वे सर्तात्यर्थः ।

प्येव नाथ इति नियमार्थं नेदं; किं तर्हि, अनुदाते त्वलक्षणात्मनेपदानित्यत्वान्नित्या-
त्मनेपदार्थम् । तेनाशीर्विषयादन्यत्र विकल्पं ज्ञापयति' इति कंशित् । नाधस
इति वा पाठः कर्तव्यः । एवं 'नाथ! त्वामनुनाथे विजहिहि संरम्भम्' इत्यपि ।
अथ वा सङ्गरसंरम्भं त्यजेति त्वामाशंस इत्यर्थः ॥

हरतेर्गतिताच्छाल्य इति वर्तव्यम् ।

कथं 'जलधिमनुहरते सरः' । उच्यते । 'गतताच्छाल्ये' इति तु भाग-
वृत्तिः । 'गतविधप्रकारास्तुत्यार्थः' इति भर्तृहरिः । तेन सादृश्यशलिने तड् ।
वृत्तिकारमतेन तु कर्त्रभिप्राये भविष्यति ॥

उदोऽनूर्धर्वकर्मणि । २४ ।

कथम् 'उत्तिष्ठते वासुकिनापि दृष्टः' इति प्राणेश्वरः । उच्यते । नात्रो-
र्धवगमनं, किन्तर्हि, बोधनमर्थः ॥

आङ्गो यमहनः । २८ ।

कथम् 'आजम्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति भारविः, अकर्मकादित्यनु-
वृत्तेः । उच्यते । वक्षसेत्यध्याहार्यम् । अयमर्थः — विषमविलोचनस्य वक्षसा स्वं
वक्ष आजम्ने । बाणनद्याः प्रतिमुखं यथा स्यात् तथा भुजाभ्यामुपेत्य । अथवा
विषमविलोचनस्य भुजाभ्यां स्वं वक्ष आजम्ने । अथवा विषमविलोचनस्येति सा-
मीप्ये षष्ठी । स्वं वक्ष आजम्ने आस्फोटितवान् । यद्वा प्रतिमुखमिति विभक्त्य-
र्थेऽव्ययीभावः । विषमविलोचनस्य वक्ष एत्य आजम्ने । प्रकृतत्वाद्वक्ष एव । एवं
चाङ्गो यमहन इति तड् । पूर्वव्याख्यायामर्कमाच्चेत्यनेनात्मनेपदमिति भागवृत्तिः ॥

समो गम्युच्छिप्रच्छिस्वरत्यार्तिश्रुविदिभ्यः । २९ ।

कथं 'तच्चैक्यं समगच्छते'ति तड् अकर्मकादित्यनुवृत्तेः । उच्यते । ऐ-
क्यमिति चातुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे प्यन्त् । ततश्च एकं समगच्छत समपद्यतेत्यर्थः ।
'आगमत्वात्तिङ्गव्यत्ययः । नेयं स्मृतिर्भगवद्यासप्रभृतीनविकृत्य कृता । ते हि

१. कश्चिद्विदि. नामानिर्देशैकवचनाभ्यामत्यन्तानुप्रादेयतासुकार्थस्य योत्यति, यतो-
ऽनिस्त्वं नाम विधेरनिष्टे विषये प्रवृत्यनुमुखत्वं, न पुनरिष्टपीति 'सर्पिषो नाशते' इत्यादाचा-
त्मनेपदाप्रवृत्तेशङ्काया एव नावकाशः । २. वृत्तिकारेति. यथा तु हरदत्तो व्याकृष्टे — 'गतिः
प्रकारः' इति, तथा गतपाठसमालफलो गतिपाठ इति न भागवृत्तिमताद् वृत्तिकारमतं मिथ्यते ।
३. आगमत्वादिति आर्षत्वादिव्यर्थः । ४. स्मृतिरिति. व्याकरणरूपा ।

भगवन्तो वाग्विषये स्वतन्त्राः इत्यनुन्यासः । कथं ‘न सम्पृच्छे गमनाय सत्वरा सखीजनं सन्दद्वशे तथापरा’ इति घोषः, तथा ‘रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे’ इति मुरारिः, अकर्मकादित्यनुवृत्तेः । उच्यते । कर्मव्यतीहारे तंडत्र । (अन्योन्यप्रश्नस-न्दर्शनं संश्रवणपूर्वकमुच्यते ?) ‘सखीजनादि’ति वा पाठः, ल्यब्लोपे पञ्चमी, सखीं जनं प्राप्येत्यर्थः ॥

सम्माननोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु नियः । ३६ ।

कथं ‘विनिन्युरेन गुरवो गुरुप्रियम्’ इति रघुः । उच्यते । आचार्यकरण-स्याविवक्षितत्वात् । ‘तदाद्याचिर्ख्यासायाम्’ (२-४-२१) इति च सना ज्ञापितं-विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं, न वस्तुतः सत्ता ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । ३७ ।

कथं ‘विगणन्य नयनित पौरुषं विजितकोधतया मनीषिणः’ इति भारविः । वैरिंत्यनुवर्तते । तेन न तडिति रक्षितः । (एवं च क्षपनयमनीनमानम् ?) ॥

आङ् उद्धमने । ४० ।

उद्धमने प्रधाने गुणभूते च तड्, ज्योतिरुद्धमनस्युः ‘आक्रामति धूमो हर्म्य-तलम्’ इति भाष्ये प्रत्युदाहरणात् । अत्र हुद्धमनपूर्विकायां व्यासौ क्रमिः । उद्ध-मनमात्रे ‘आक्रमत आदित्यः’ । उद्धमनपूर्विकायां व्यासौ ‘दिवमाकममाणेव केतु-तारा भयप्रदे’ति महिः । यद्येवं कथं ‘नभः समाक्रामति नष्टवर्त्मना रिथत्वैकच-क्रेण रथेन भास्करः’ इति । उच्यते । अपशब्द एवायमिति भागवृत्तिः । श्रीसर्व-रक्षितस्त्वाह—“व्यासिमात्रवचनोऽत्र क्रमिः । उद्धमस्तु गम्यमानोऽपि न विवक्षितः । विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं न वस्तुतस्सत्ता । तदाद्याचिर्ख्यासाया-मित्यत्र सन्प्रयोगेण ज्ञापितम्” ॥

१. मुरारिप्रियोगे इति कथयन्नः इत्यध्याहारमाहुरपरे. २. ‘अन्योन्यप्रश्नदर्शनश्रव-णानि सम्पूर्वकैरुच्यन्ते’ इति पाठः स्यात्. ३. ज्ञापितमिति. ‘तदाद्याख्याने’ इति या, ‘तदादौ’ इति वा करणेऽपि तदादित्वाभावे कार्यं न भविष्यतीत्यतिरिच्यमानम् आचिर्ख्यासा, प्रहृष्टं यत्र तदादित्वं वस्तुतोऽस्ति न च प्रयोक्ताख्यातुमिष्यते, तत्र मा भूदिलेतदर्थम्. तेन वस्तुतोऽप्यर्थस्त्वा विवक्षणां सत्यां कार्यप्रवृत्तिर्नविवक्षणायमिति सामान्यतोऽनुयोगते इत्यर्थः, ५. ‘वै शब्दकर्मणः’ (१-३-३४) इत्यत इति शेषः.

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । ४२ ।

कथं 'ते तां हन्तु प्रचक्षु' रिति चण्डी । उच्यते । 'पूर्वे धातुः साधनेन
युज्यते, पश्चादुपसर्गेण' ॥

अनुपसर्गाद्वा । ४३ ।

कथं 'वारपूर्णा महीं कृत्वा पश्चात् सङ्क्रमते गुरुः' । तथा 'अर्धरात्रे
कलाहने यदा सङ्क्रमते रविः' । उच्यते । उपसर्गप्रतिरूपकत्वाद् 'अनुपसर्गाद्वा'
इति तड् । यत्र 'कीडोऽनुसम्परिभ्यथ' (१-३-२१) इत्यत्रोक्तं — 'समा साह-
चर्यादं वादय उपसर्गा गृह्णते' इति, तत् कर्मप्रवचनीयव्यावृत्तिपरं समोऽकर्मप्रव-
चनीयत्वात् । उपसर्गप्रतिरूपकस्तु परिणा साहचर्यात् । 'अकर्मकाच्च' (१-३-
३१) इति चकारानुवृत्तेर(प्रत्या)प्रादावुपसर्गान्तरे तड् । (सङ्क्रमत इति वा पाठे
तिद्वासिद्वौ गुरुरित्यर्थः?) ॥

अकर्मकाच्च । ४५ ।

कथं 'सम्भविष्याव एकस्याम भिजानासि मातरि' इति भट्टिः, 'अभिजा-
नासि देवदत्त ! कश्मीरेषु वस्यावः' इति. जानातेरकर्मकत्वादनेन तड्प्रसङ्गात् ।
उच्यते । 'व्यविथितविभाषाविज्ञानात्, ज्ञानोपसर्जनवृत्त्या जानातेरज्ञानार्थत्वात्,
तथ भाव्यकारवचनाद्वा 'अभिजानामीति' इत्युक्तवान् भागवृत्तिः । 'वाक्यार्थस्य
कर्मणो विवक्षितत्वाद्' इति रक्षितः । एवं च 'जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा
स्वप्नेऽपि दृष्टा मया' इत्यत्र तड् न स्वात् । 'अनुपसर्गाद्वज्ञः' (१-३-७६) इति
कर्त्रभिप्राये तड् ॥

उपायमः स्वकरणे । ५६ ।

कथम् 'उपायंस्त महास्त्राणि' तथा 'उपायंसत नासवं' 'शस्त्राण्युपायंसत जि-
त्वराणि' 'नोपायध्वं भयं सीताम्' इति भट्टिः । स्वकरणं पाणिग्रहणमिति व्याख्या-
नात् । उच्यते । 'क(र्ती?)र्त्तस्थ इत्यनुवृत्ते: स्वकरणमात्यन्तिकस्वीकारः' इति
रक्षितः? भागवृत्तिः? ती । 'उपाङ्गूर्वोऽत्र यमिरिति जयमङ्गला । ततश्च
'समुदाङ्गभ्यो यमोऽग्रन्थे' (१-३-७९) इति तडित्यन्यः ॥

१. 'अन्वादिरूपसर्गे गृह्णते' इति पाठे दृश्यते काशिकायम्. २. स हि ज्ञानार्थः,
ज्ञानं यः प्राधान्येनाभिधत्ते. ३. लक्षणया भागवृत्तिकार इत्यर्थः. ४. पवत्तेति. वाक्यार्थ-
कर्मतायां च.

स्त्रियतेर्लुड्लिङोश्च । ६१ ।

कथं ‘मग्रे पतञ्जवद्वौरै’रिति भट्टिः । उच्यते । ‘क(र्ती?)र्तुस्थ इत्यनु-
दृतेः कर्तरीति नियमाद्वावे तडिं’ति रक्षितः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपत्रेषु । ६४ ।

कथं ‘प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्ग वेदितु’मिति भारविः । उपसर्गयोगाभावात् ।
उच्यते । कैर्त्तेभिप्राये ॥

भुजोऽनवने । ६६ ।

कथं ‘दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीम्’ । तथा ‘बुभुजे पृथिवीपालः पृ-
थिवीमेव केवलाम्’ इति रघुः । तथा ‘बुभुजाते चिरं महीम्’ इति कामन्दकीयः ।
पालने ‘अनवने’ इति प्रतिषेधात् । उच्यते । ““भुजो भक्षे” इति कर्तव्ये अनव-
ग्रहणादुपमोगवृत्तावपि तड़” इति रक्षितः । पुरुषोत्तमदेवश्च — ‘उपभोगोऽत्र
गौणार्थः । आत्मसात्करणं वा अनवनम्’ । एवं च ‘वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्ग
इत्यपि । चान्द्रास्तु भुजो भक्षे इत्येवमाहुः । तेषां चिन्त्यम् ॥

अनुपसर्गाज्ञः । ७६ ।

कथम् ‘इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुज्ञे गमनं सुतस्य’ इति भट्टिः ।
उच्यते । नृपेणोति विपरिणामेन कर्मण्यात्मनेपदमिति जयमङ्गला ॥

शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् । ७८ ।

कथम् ‘इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशासमहे’ इति भवभूतिः । शासे:
परस्मैपदित्वात् । उच्यते । ‘आडः शामु इच्छायामि’त्यस्य शास आडः प्रयोगः
प्रायेणोति लक्ष्यते । कथं ‘स विष्णायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते’ । उच्यते ।
कर्मकर्तरि तड़ । कथं ‘दासत्वं गच्छते नार्या वृद्धत्वं पुरुषोत्तमः’ । तथा ‘ना-
लानं करिणां सक्षे’ । इति रघुः कर्मव्यतीहारे ‘न गतिहिंसार्थेभ्यः’ (१-३-१९)

१. ‘आडे दः’ (१-३-२०) इत्यत्र तु प्रसङ्गादेतदुक्तम् । २. गौणार्थं इति । स च
पदेच तड्नेन प्रतीयते, यथा गौरिति सुवन्तेन वाहीकः । तद्वत्वदने मुख्यायै पूर्वेभ्यो जात
इति भावः । उपपत्तिवैचित्र्यमात्रमेतत्; भुजेरेव हृषपमोगो मुख्यार्थो भवति उपसर्गस्य योत-
क्त्वात् । आत्मसात्करणमिति । रक्षणीयं निक्षेपादिकमात्मसात्कुर्वन् । हि तस्यारक्षक उच्यते ।
३. महीशस्य महीजन्मभेष्यत्यलक्षणायाप्युपपद्यते पूर्वः प्रयोगः, न त्वयमिति विशेषः ।

इति निषेधात् । उच्यते । नालौनैरिति पाठः कर्तव्यः । कर्मकर्तरि चायं तडिति टीका । गच्छत इति चिन्त्यमिदम् । कथं ‘मुच्यते सर्वपोपभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति’ इति; कर्मणि तडि पापैरिति स्यात् । उच्यते । कर्मवद्भावे कर्तरि यगास्मनेपदम् । अन्तर्मावितप्यर्थो वा मुचिः । पापेभ्यो मुच्यते त्याजयत इत्यर्थः । कथं ‘रजसा शुद्ध्यते नारी’ इति तड् । उच्यते । शुद्धशब्दात् ‘तत्करोति’ इति णिच्; कर्मणि तड् । कथं ‘कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी’ इति । उच्यते । कर्तरि किबन्तात् क्यड् । कथं ‘प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे’ इति कुमारः । उच्यते । कर्मव्यतीहारे । ‘अन्योन्यचुम्बनामिति कर्मव्यतीहारः’ इत्युन्म्यासः । कथम् ‘अन्वेषमाणं मुहुः’ इति कादम्बरी । तथा ‘प्रेषे तत्क्षणमास्यानाम्’ इति चाणक्यः । तथा अध्येषामह इति विद्यादिसूत्रे वृत्तिः । उच्यते । एतच्च ईष गतावित्यस्य रूपम् । कथं ‘नन्दते च कुलं पुंसां’, तथा ‘ततः स दृशे च तौ’ (मधुकैटभौ), तथा ‘तच्छृणुप्व मयाल्यातं यथावत् कथयामि ते’ उच्यते । आगमत्वादित्युक्तमेव । कैर्मकर्तरि वा रूपाणि । कथं ‘स्वराज्यं प्राप्त्यते भवार्’ इति । उच्यते । आगमत्वादिति । कथं ‘वलमानो(वैलिनो?) नीलः’ ‘ज्वलमानोऽनलः’ । ताच्छीलये चैनश् । कथं ‘प्रसज्यते भूः’ ‘षड्जगतौ’ इत्यस्य परस्मैपदित्वात् । उच्यते । ‘प्रसज्यत इति भाष्यकारवचनाद्’ इति धातुप्रदीपः ॥

बुधयुधनशजनेङ्गम्भुसुभ्यो णेः । ८६ ।

कथं ‘पातालहंसाः पट्टुभिर्निनादैः प्रबोधयन्ते नृप ! नागकन्याः’ इति, अनेन परस्मैपदित्वात् । ‘णेरणौ’ (१-३-६७) इत्यादिना तड् । अयमर्थः— नागकन्यका हंसान् प्रबोधयान्ति हंसास्ताः प्रबोधयन्ते । एवं ‘करेणुरारोहयते निषादिनमिति माघः । ‘स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः’ इति भारविः ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । ८७ ।

१. अध्येषामह इति. हरदत्तस्तु ‘अच्येष्यामहे’ इत्येव पाठमुपलभ्य दृश्यन् ‘अधीच्छामः’ इति पाठं स्थागितवान्.
२. ‘ईष गतिहिंसादर्शनेषु’ इति भवादिपठितस्यात्मनेपद्धिन इत्यर्थः.
३. कर्मकर्तरीति. एवमपि यगभावाय ‘आतिदेशिकं कार्यमनिल्यम्’ इत्याश्रयणीयमिति नायं हयः परिहारः.
४. लोलमान इति पाठः स्यात्.
५. ‘लोलमानादयश्चानविः’ इति काम्यालङ्घारे वामनः.
६. ‘षड्ज सङ्गे’ इति धातुपाठे दृश्यते,

कथं ‘शिरः कम्पयते युवा’ । अनेन परस्मैपदित्वात् । उच्यते । चिन्त्य-
मिति भागवृत्तिः । ‘शिरः कम्पयते’ इति वा पाठः कर्तव्यः । शिरःकम्पी अयते
गच्छतीत्यर्थः । अय गतावित्यस्य रूपम् ॥

इति शरवणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा । १ ।

यूख्याख्यौ नदी । ३ ।

कथम् अतिलक्ष्म्य ब्राह्मणाय । उच्यते । अवयवाश्रितनदीत्वात् सिद्धि-
रिति रक्षितः । कथं तर्हि नित्यं सुमतये प्रियविप्राय । उच्यते । “हरयोरिहु-
बङ्गस्थानयोश्च ‘डिति हस्तवश्च’ (१-४-६) इति स्त्रावचन एव पाक्षिकी नदीसंज्ञे-
प्यते । न चावयवाश्रयेति स्मृतिः” इति भाषावृत्तिः । (एवं मंयुश्रयशारीति रक्ष-
शीप्रयोगः ?) । कालहष्टोऽयमपशब्दोऽवयवाश्रयनदीत्वाभावादिति ॥

नेयदुङ्घवङ्गस्थानावस्थी । ४ ।

कथं ‘हा पितः कासि हे सुश्रु’ इति भट्टिः । ‘विमानना सुश्रु ! कुतः पि-
तुर्गृहे’ इति कुमारः । अनेन नदीत्वप्रतिषेधाङ्गस्वाभावात् । उच्यते । ‘अप्राणि-
जातेश्चारज्जवादीनाम्’ इत्यूडि समासे उपसर्जनहस्तवते कृते ‘ऊडुतः’ (४-१-
६६) इत्यूडि तस्य समुदायभक्त्वादत्र नोवङ्गस्थानस्वमिति सम्बुद्धिहस्त इति
भट्टिका । ‘वासि’ (१-४-६) इत्यतो वाग्रहणमपकृप्य देयवस्थितविभाषात्वाद्
इति श्रीकण्ठः । ‘वर्षाभ्वै’ इत्यत्र तु स्थानग्रहणादपवादविषयत्वान्नदीत्वानिषेधवि-
कल्पयोः प्रतिक्षेपान्नित्यं नदीत्वनिबन्धन आद् ॥

१. अवयवेति. ईदूतोस्तु अनियहुवङ्गस्थानयोरवयवाश्रयनदीत्वपरिग्रहे स्मृतिररिति ‘प्रथ-
मलिङ्गमहां च’ इति. २. द्व्यवस्थितविभाषात्वादिति. एतत्र दूषितं मनोरमायाम्—
‘तथा सतीह नञ्चमहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यपत्तेः’ इति. ३. स्थानग्रहणादिति.
तद्वियस्मिन्नशङ्कक्षिदियहुवडोरमिन्वित्तिर्न तु प्रसक्तमात्रयोरपवादेन वाधः, तत्रैव निषेधं यथा
स्पादित्येवमर्थम्. ४. अपवादेति. ‘वर्षाभ्वक्ष’ (६-४-८८) इति यजिलसर्थः.

शेषो व्यसखि । ७ ।

कथं ‘सखिना वानरेन्द्रेण’ । उच्यते । ‘अलवणा यवागूरि’ तिवदल्पार्थे नजो विधानाद् ॥ इत्यनुन्यासः । केथम् ‘अतिसखेरागच्छति’ । ‘असस्वी’ ति प्र. थमानिदेशादिवर्णोर्वार्णन्तस्य घित्वम् । प्रतिषेधश्च सखिशब्दस्यैव, न वर्णमात्रस्य । तदन्तविधिना प्रामोतीति चेत्त । तत्र ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन न तदन्तविधिरस्ती’ ति केवलस्यैव निषेधो न तदन्तस्य । यदेवं कथं ‘बहुसर्व्या कृतम्’ । ‘बहुसर्व्युरि’ ति । उच्यते । ““‘असस्वी’ ति व्यत्ययेन पष्ठचर्थे प्रथमेति वर्णमात्रस्य घित्वम् । प्रतिषेधोऽपि तस्यैव । तथा च ‘द्रन्दे धी’ त्यत्र व्यन्तं पूर्वं निपततीत्युच्यते” इति वृत्तिः । एव असखिशब्दावयवस्येकारस्य घित्वप्रतिषेधात् बहुसर्व्या बहुसर्व्युः” इति भाष्यानुगतो रक्षितः ॥

पतिः समास एव । ८ ।

कथं ‘पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न हुष्यति’, तथा ‘गते मृते प्रब्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ’, तथा ‘पतौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतचारिणी । आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं ब्रजेत्’ । उच्यते । ‘शेषो व्यसखिपती’ इति वैक्तव्ये पृथक्करणं ह्यनिर्त्यत्वज्ञापनार्थम् । जीवपत्यामिति तु शेषग्रहणानुवृत्तेः ‘छिति इत्यस्वच्छ’ (१-४-६) इति नदीत्वादिति रक्षितः (पतौ । उच्यते । समासे कृते विभाषा स्वस्तपत्येरित्यल्लुग्विधानात् ?)

संयोगे गुरु । ११ ।

कथम्

‘अहृत धनेश्वरस्य युधि यस्मेतमायो धनं
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।

-
१. तेन क्षचिद् घित्वसिद्धिः ॥ २. कथमिति वर्णयोरेव घित्वात् सखिशब्दसम्बन्ध-नक्षेकारस्य तत्प्रतिषेधात् प्रश्नः ॥ ३. तदन्तविधिनेति स च शब्दस्वरूपाध्याहारेण कथञ्चिद् खोज्यः ॥ ४. बहुसर्व्युरितीति अत्राच्यतिसखिशब्दवद् घित्वस्य न्यायत्वादिति शेषः ॥ ५. वृत्तिरिति सा च भागवृत्तिर्भाषाधृतिर्वा स्यात् ॥ ६. भाष्यानुगत इति एतेन वर्ण-संज्ञापक्षे आदर सूचयति ॥ ७. वैक्तव्य इति एव वदता पतिशब्दस्य समासे वित्वं ‘गृह-पतिना’ (४-४-९०) इति निर्देशालिङ्गात् साधनीयं स्यात् ॥ ८. अनित्यत्वेति तथा च प्रति-पदोक्तपतिशब्देनौक्तपयोगसिद्धिः पतिशब्दात् तत्करोतिष्यन्ताद् इत्ययेनौणादिकेन पतिरित्याद्यातः पतिरिति लाक्षणिकपतिशब्दोत्प्रेक्षायां तु णिर्जनुपयोगः ॥

विभवमदेन निहुताहियातिमात्रसंपन्नकं
व्यथयति सत्पथादधिगताथवेह सम्पन्न कम् ॥

इति दशमसर्गे भट्टः । तृतीयपादे हिशब्दे परतो नवमस्य तशब्दस्य गुरुत्वा-
च्छन्दोभज्ञात् । उच्यते । निहुतयेति पाठः कर्तव्यः । कथं भौक्ता । प्रकृति-
प्रत्ययावयवसंयोगे गुरुत्वाद्गुणाभावाद् । उच्यते । ‘त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः कनुः’
(३-२-१४०) इति क्लोः कित्वं धृष्णुः जिष्णुरित्यादौ गुणाभावार्थं कृतं ज्ञापयति
नैवं विधगुरुत्वाद्गुणाभावः; यतो गुणप्रसङ्गे कित्वं गुणाभावार्थम् । न च ककारस्तत्र
श्रवणार्थः नित्यशब्ददर्शनाद् । व्यासेश्च । तंदुक्तं—

‘कनुसनोर्यत् कृतं कित्वं ज्ञापकं स्याल्घोर्गुणे’ ।

अपरं बहुत्वान्नोक्तम् । कथं पुनः ‘प्रासनामिहदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रणा-
येति माघः हृदशब्दे परतो गुरुत्वाच्छन्दोभज्ञात् । उच्यते । प्रासनामिनद इति
पाठः साधुः । छन्दशास्त्रे ‘प्रहे वा’ इति सूत्रेण विकल्पेन गुरुत्वमिति कथित ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १३ ।

कथं ‘एव स्तवने’ नु(त?)वस्तुदादित्वाच्छप्रत्यये कृते नुवतीति । तदादि-
ग्रहणाद्विकरणान्तस्याङ्गत्वे सार्वधातुकाश्रयगुणप्रसङ्गात् । उच्यते । अन्तरङ्गत्वा-
दुवड् विकरणाश्रयः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १७ ।

कथं राजेति । असर्वनामस्थाने इति निषेधात् । उच्यते । ‘न डिसम्बुद्धोः’
(८-२-८) इति ज्ञापकात् ‘सुप्तिङ्गन्तं पदम्’ (१-४-१४) इति प्रतिप्रसूयते न
‘स्वादिष्विति’ इति राक्षितः ॥

बहुषु बहुवचनम् । २१ ।

१. ‘पुगन्त’ (७-३-८६) इति सूत्रभाष्ये । २. निषेधादिति. प्रसञ्जप्रतिषेधादेवर्थः..
पर्युदासे तु सर्वनामस्थानमित्रे विधिरिति सर्वनामस्थाने प्रतिषेधाभावात् सिद्धं ‘सुप्तिङ्गन्तमि’ति
पदत्वम् । ३. ज्ञापकादिति. ‘सुप्तिङ्गन्तमि’ति प्राप्तेहि व्यवहिताया अपि प्रतिषेधे पदत्व-
विरहादेव नलोपो न भविष्यतीति संबुद्धौ नलोपनिषेधरथानर्थक्यम् । न चासर्वनामस्थान इति
प्रतिषेधाविषये है चर्मनिति नपुंसके सार्थकयं, ‘वा नपुंसकानमिति वक्तव्यम्’ इत्यवश्यारब्धव्ये
विकल्पवचने ‘न डिसंबुद्धयेरि’त्यस्य तत्रानुपयोगादिलाशयः । ४. हैं ‘स्वादिष्वि’ति पदसं-
शाया असम्भवादाह — न स्वादिष्वितीति. सोऽयम् ‘अनन्तरस्ये’ति न्यायसिद्धोऽयोः लि-
ग्नेनोपयादितो वेदितव्यः ।

(अथवा?) कथं दाराः । अध्यारोपितवहुत्वाहुवचनं यथा 'वृद्धस्य-
सनोः' (१-३-९२) 'द्युम्बो लाङे' (१-३-९१) इत्यादौ । एकशेष एवेत्यन्यः ।
कथम् —

द्युम्बेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते ।

त्रिभितो जाह्वीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥

इति । एकत्वे उपास्त इति युक्तम् । उच्यते । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु'
इत्यत्य भौवादिकस्योभयपादिनो रूपम् । गच्छति गृहीत इति वार्थः । विकरणकार्यम-
नित्यमिति वा शपो लुगभावे रूपम् । कथं 'येन यथा भवितव्यं न ते भवति चान्यथा'
इति । उच्यते । तेवृधातोः किपि सम्बोधने ते इति रूपम् । तदिति वा पाठः
कर्तव्यः । कथम् 'अन्यश्च पङ्कुश्च द्वौ ते वनं प्रविष्टौ' इत्यष्टधातुः । उच्यते ।
'तेवृ देवृ देवने' ल्युटि च तेवनं क्रीडां प्रविष्टावित्यर्थः । अथवास्मादेव धातोः
सम्पदादित्वात् किपि वलि लोपः । तेः क्रीडा । तदर्थं वनं क्रीडावनामित्यर्थः ।
[अन्धनीर्वहणमिति षष्ठीसमाप्तः] । तत् करोति पङ्कुः यतौ वर्त्म दर्शयति । नय-
तीति नीः । 'सत्सूद्विष' (३-२-६१) इत्यादिना क्रिप् । नपुंसकहस्तवत्वम् । अन्ध-
नी चक्षुषी यस्य सोऽन्धनोः । तावचक्षुर्वाहनं करोतीत्यर्थः?] कथं 'विनुकुशुर्भूमि-
पतेर्महिष्यः' इति भट्टिः, यतो माहिषो कृताभिषेका । सा चैकैवोच्यते । 'जात्याख्या-
यामेकस्मिन्' (१-२-९८) इति बहुवचनम् । उपचाराद्वावरोधा उच्यन्ते । कथं
'वहन्ति स्त्री धान्यमुख्यलेन' । उच्यते । अवपूर्वस्य हन्ते: 'वष्टि भागुरिरल्लोपम-
मवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपे रूपम् । कथं 'कथं दूतेषु कल्याणं यदि बुद्धो न
तिष्ठति' । दूतेषु इत्युक्तं, बुद्ध इत्येकवचनात् । उच्यते । दृत इषुरिव दूतेषुः ।
'उपमित' (२-१-९६) मित्यादिना समाप्तः । दूतेषोः कल्याणमिति षष्ठीसमाप्तः ।
सुकल्याणमिति वा पाठः ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् । २४ ।

कथं 'शब्दे सोऽपि वियुज्यत' इति लक्षणम् । 'अहो चित्रा प्रयोगस्थिति-
रि'ति भागवृत्तिः । तथा 'प्रामाद्यद् गुणिनां हित' इति भट्टिः । 'जुगुप्साविराम-
प्रमादार्थानाम्' इत्यपादानात् । उच्यते । 'एवे चानियेगे' इतिवत् प्रायिकमिदम् ।
एकमुनिपक्षे तु वौद्वापादानत्वेन प्रत्यास्यात्म । तत्र क्वचिदेव ॥

वारणार्थानामीप्सितः । २७ ।

कथं

'यदीच्छति जगत्सर्वं वशीकर्तुमयत्तः ।

परापवादस्येषु चरन्ती गौर्णिवार्यताम् ॥'

उच्यते । ध्रौद्येणाविविभित्तत्वात् । कथं कूपादन्धं वारयति, अग्नेमाणवकं वारयति अनीप्सितत्वात् । उच्यते । 'अन्धस्य गंतनेप्सितः कूपः माणवकस्य ज्योतीरुपोऽर्थः स्पृहणीयत्वेनेप्सितः' इति राक्षितः ॥

जानिकर्तुः प्रकृतिः । ३० ।

'जातं वंशे भुवनविदिते पुष्कलावर्तकानाम्' इति मेघः कथम् । उच्यते । वंशं प्रकृतिर्न तु वंश एव ॥

स्पृहेरीप्सितः । ३६ ।

कथं 'स्पृहणीया विभूतिः' स्पृहणीया विभूतये इति स्यात् । पुष्पाणि स्पृहयतीति कर्मत्वमनेन सम्प्रदानत्वप्रसङ्गात् । उच्यते । 'ईप्सितत्वमत्वविवक्षायां कर्मसंज्ञैव परत्वाद्' इति न्यासः ॥

कुधद्वृहेष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । ३७ ।

कथम् अस्मान्द्वेष्टि । उच्यते । 'अग्रीतौ हि द्विषिं स्मरन्ति' इति न्यासः । कथं तर्हि 'द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो यत्र च खिलाति कस्यचित्' । इति भट्टिः । उच्यते । असूर्यार्थस्याविवक्षितत्वात् । कथं 'तां प्रति कुद्धो नृपः' । उच्यते । यं प्रति कोप इति निर्देशात् पूर्वविप्रतिषेधेन चतुर्थी वाधित्वा कर्मप्रवचनीयाद्विभक्तिर्द्वितीया । एवं 'वृक्षं वृक्षं प्रति कुमुमानि सन्ती'ति । 'अर्थमर्थं प्रति शब्दनिषेधः' इत्यावारससर्मां बावित्वा द्वितीयेति 'सामुनिषुगाभ्याम्' (२-३-४३) इत्यत्र राक्षितः ॥

उपान्वध्याङ्गवसः । ४८ ।

कथम् 'उपेष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' । तथा 'एकादशीमुपवसन्ति निरावुभुक्षाः संवत्सरं च कुमुमैर्हरिमर्चयन्ति' । 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वचनात् कर्मत्वाभावात् । उच्यते । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (२-३-५) इति द्वितीयै । यद्येवं कथम् 'एकादशीं न भुज्ञीत' 'उपपदविभक्तेः का-

१. ईप्सित इति. अन्धो हि गन्तव्यं जिगमिषन्नज्ञानात् कूपमग्नं जिगमिषतीति कूपस्येष्टतत्वम्. २. कर्मत्वमिति. कथमिल्लुप्तज्यते. ३. द्वितीयेति. एतचाधिकरणसङ्गां कर्मसंज्ञया वाधिता तस्यां प्रतिषिद्धायां पुनर्नोन्मज्जतीलापातदर्शने कारकसम्या अप्रसङ्गं मत्वाक्तम्. वस्तुतो हि अप्राप्यनुमानं वाध इति वार्तिकैकवाक्यतां गतेन कर्मसंज्ञाविधिना भोजननिवृत्तिभिर्वार्थवृत्तिवसतिविषयेऽधिकरणसंज्ञाया अप्राप्तिर्वाप्यते इति भोजननिवृत्त्यर्थवसतिप्रयोगे सा दुर्बारा. अत एवारुचेराह — यद्येवमिति.

रकविभक्तिर्वलीप्रसी'ति^१ । उच्यते । 'उपपदविभक्तिरित्यादे(रन्त)रङ्गफलत्वात् समान्यचिन्तायां पूर्वविप्रतिषेधेन वोपपदविभक्तिः^२ ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ४१ ।

कथम् ओदनं पचति । वल्लं वयति । अनयोः (प्रकारवचन?) पाकवानायोगात् कर्मत्वाप्रसङ्गात् । उच्यते । 'तादर्थ्यात् ताच्छब्देनौदनवस्थशब्दौ तण्डुले तन्तौ च वर्तेते' इति राक्षितः ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।

कथं गमयति ग्रामं विप्रमिति । अणि कर्तुः कर्मत्वे तत्क्रियाप्यत्य ग्रामस्य कर्मत्वं न स्यात्, कर्मसंज्ञाविधौ कर्तृग्रहणात् । उच्यते । 'तत् कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणं कर्मत्वेऽपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यस्यानपगतत्वाद्' इति राक्षितः । कथम् 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाके'ति कुमारः । ग्रहेगत्यर्थत्वात् । उच्यते । देवदेवमयाचिताद्रिः सुतां ग्राहयितुमलमत्यर्थ न शशाकेत्यर्थः । देवदेवेनेति प्रकृतत्वात् परिणामात् । रलयोरेकत्वस्मरणादरमिति । 'अकथितं च'^(१-४ ९ ?) इत्यत्र चकारत्यानुकरमुच्चार्थत्वाद् अत्र कर्मत्वमित्यन्यः । अपशब्दोऽयमित्यनुन्यासः । चकाराद् 'देवामुरैरमृतमम्बुनिर्यमन्थे' इति । 'देवदत्तेन यज्ञदत्तः शतं दापित' इत्यपि साधवः । 'पृत्तनाषाढिद्विषो धूषु युक्तान् यानस्य वाजिनः । आयूषिं त्वक्षु नीर्भद्य प्राभञ्जनिर्मोचयद्' इति भट्टः । अत्र मुच्चेगुणभूतगत्यर्थत्वात् कर्मत्वम् । गुणभूता च गतिः कर्मसंज्ञानिमित्तं, 'नीवद्व्योः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति ज्ञापकात् । 'प्रापणं गुणभूतगत्यर्थमि'ति राक्षितः । एवच्च 'मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजित दैवगत्ये'ति भेषः । त्यगत्य गत्युपसर्जनीभूतत्वात् । तथा 'हितं लम्भयति विनिवर्तनाद्वारा' इति प्रयोगः (मुख?) लम्भनस्य प्रासर्गत्युपसर्जनीभूतत्वात् । यद्येवं 'सितं सितिज्ञा सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिमिः सौधमिवाथ लम्भयन् । द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदद्व्युतः' इति माधः । उच्यते । लम्भयन् योऽयन्नित्यर्थः । अथ कथं

१. अधिकरणसप्तम्या न्यायत्वादिति शेषः २. आधारत्वरूपविशेषाविवक्षायामित्यर्थः द्वितीयायाः कारकविभक्तिवाभिमाने विशेषचिन्तायामणि न क्षतिरित्यभिप्रायेणाह — पूर्वविप्रतिषेधेन वेति ३. एवत्यैव पूर्वप्रयोगेऽप्युपपतिरस्त्वति हृदयम् ४. काव्यालङ्कारवामनस्तु गुणभूताया गतेः कर्मसंज्ञानेमित्तत्वसमन्यमानो गत्युपसर्जनप्राप्यर्थकस्य लभेः प्रयोगे कर्तुः कर्मसंज्ञाविरहं न्यायमाह ।

‘विधिप्रयुक्तपत्कारैः स्वयं मार्गय दर्शकः । स तैराकमयामास शुद्धान्तं शुद्धक-
र्ममिः’ इति कुमारः । आक्रमणस्य गुणभूतगत्यर्थत्वात् । उच्यते । ‘विधिप्रयुक्त-
सत्कारान् शुद्धातं शुद्धकर्मणः’ इति द्वितीयान्तपाठः कर्तव्यः । अथ वा ‘ज्ञापक-
सिद्धं न सर्वत्रेऽति गुणभूतगत्यर्थेन क्वचिदेव कर्मत्वम् ॥

ऊर्यादिच्छिडाचश्च । ६१ ।

कथं ‘वारुणीमदविशङ्कुमथाविश्वसुषोऽभवदसावित्र रागः’ इति माघः ।
आविश्वाङ्गस्योर्यादित्वाङ्गतित्वे ‘ते प्राणातोः’ (१-४-८०) इति भवते: प्राविधा-
नात् । उच्यते । ‘अन्तश्वसुषोऽभवदि’ति पाठः कर्तव्यः । अथ वा ‘गणकार्यम-
नित्यामि’ति सामान्येनाश्रयणीयम् । ध्या चिन्तायामिति दिवादौ पठितव्ये ‘ध्ये
चिन्तायामि’ति ज्ञापकात् । कथं ‘पुरो रामस्य जुहवांचकार ज्वलने वपुः’ इति
भट्टः । अनेन गतित्वे धातोः प्राह् तत्पसङ्गात् । उच्यते । क्रियायोग इत्यनु-
वृत्तेः क्रियायोगे गतित्वम् । न चात्र क्रियायोगः । ‘क्रियायोग एवत्यवधारण-
मि’ति पुरुषोत्तमः । एवच्च ‘तस्य धित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो’रिति
मेघः । पुरोऽलकायाः कौतुकाधानहेतोरिति वात्र केचिद्योजयन्ति । अथवा ‘ते
प्राह् धातोः’ इति संज्ञानियमः, येषां गत्यादिसंज्ञा विधेयास्ते धातोः प्राक्प्रयुज्य-
मानाः सन्तः (खण्डां?) संज्ञां लभन्त इति । एवच्च प्रयोगस्यानियतत्वात् यथाद-
र्शनं व्यवहितः प्रयोगः ॥

विभाषा कृति । ७२ ।

कथं ‘भूत्यं तिरस्कृत्य गत’ इति । ‘तिरोन्तर्धाविर्युवृत्तेः अत्रान्तर्धामा-
वात् । उच्यते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १०५ ।

कथं परमत्वं पठसि ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ इति प्रति-
षेधादिति । ननु तदन्तत्वं स्वीक्रियते । कथमतित्वं पञ्चसीति । “‘स्वं रूपमि’त्यत्र
रूपग्रहणाद्बूपवदर्थोऽन्यज्ञीक्रियते इति ज्ञापितम् । तेनार्थान्तरवृत्तित्वात् प्रथमपु-
रुष एव । अत्वं त्वं सम्पद्यते त्वद्वृत्तित्वत्र प्रथमपुरुष एव युष्मदर्थस्य गौण-
त्वाद्, यथा अमहान् महान् सम्पत्तो महादूतश्चन्द्रना इत्यत्र ‘आन्महतः’ (६-३-

१. प्रत्ययविवादिदेश्यतया यत् गृह्णते, यथा ‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’ (५-२-८७) इति
ज्ञापकस्थले, तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्येति भावः.

४६) इत्यादिना नात्वं भवति” इति* न्यासः । भवान् यातीत्यत्र तु सत्यपि युष्म-
दर्थे रूपभावात् भवति । अर्थवतो रूपस्य ग्रहणात् । न चात्र रूपस्य गम्यमा-
नत्वं । भवच्छब्देनार्थस्योक्तत्वात् त्वत्तरो यासीत्यत्र तरपः स्वार्थिकत्वाद्युष्मद्युप-
पद् इति मध्यमपुरुषः । ‘त्वत्कल्पो देवदत्तो याती’ति रक्षितः ॥

अस्मद्युत्तमः । १०७ ।

कथमहमिव करोति । उत्तमपुरुष एव करोतेर्युक्तः । उच्यते । ‘गौण-
त्वादस्मदर्थस्य नोत्तमपुरुष’ इति रक्षितः ॥

इति शरणेदविरचितदुर्घटवृत्तौ

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः । १ ।

कथम् असूर्यपश्या राजदाराः, अश्राद्भोजत्यादौ नज्समासः कियया
नज्जसम्बन्धादसामर्थ्यात् । उच्यते । गमकत्वात् ‘गमकात् समासो वेदितव्य’ इति
भाष्यम् । ‘अर्कर्तरि च कारके’ (३-३-१९) इत्यत्र कारकग्रहणात् प्रसज्यप्रतिष्ठे-
षेऽपि नज्जसमासः । पर्युदासे हि नाजिवयुक्तन्यायेनाकर्तरीत्येव कारकसिद्धौ कार-
कग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यन्यः । सुद् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये ‘सुडनपुंसकस्ये’ति
ज्ञापकामिति भागवृत्तिः । “‘अङ्गयुक्तं तिडाकाङ्गम्’ (८-२-९६) इति युक्तग्रह-
णात् ज्ञापकात् समर्थपरिभाषाया अनित्यत्वेऽसमर्थेऽपि पदविधिरि”ति रक्षितः ।
एवं च वयं गच्छामस्त्वमागमिष्यसत्यिसमर्थेऽपि विसर्जनीयादिकम् ॥

सह सुपा । ४ ।

कथं ‘साम्प्रातिकाभावे भूतपूर्वगतिरि’त्यत्र भूतपूर्वशब्दः समासलक्षणाभा-
वात् । उच्यते । सुप्सुपेति योगविभागात् । ‘भूतपूर्वे चरड्’ (९-३-९३) इति
प्रथमः । एवं दृष्टपूर्वश्रुतपूर्वपूर्वविप्रतिषेधाध्यगन्तव्यादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूच्यर्थाभावात्ययासंप्रातिशब्दप्रा-
दुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ।

* ‘इत्यत्र’ इति खपुस्तके पाठः-

कथं प्रत्यक्षः शब्दः अक्षमक्षं प्रतीति वीप्सायां यथार्थेऽव्ययीभावात् । उच्यते । प्रतिगतोक्षमिति विगृह्य ‘ग्रादयो गताद्यर्थे द्वितीयये’ ति समाप्तः । ‘न द्विगु-
प्राप्तापन्नाल’ मित्यादिना परवलिङ्गतानिषेधः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थमिति वाक्यम्
वीप्सायां नित्यसमाप्ताद् । उच्यते । “‘लक्षणेत्थं भूते (१-४-९.) त्यादिना वी-
प्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्या(दिति?) त् कर्मप्रवचनीयविभक्तिरपि द्वि-
तीया श्रूत इति †वाक्यम्” इति न्यासः । कथमेकैकं प्रति प्रत्येकमिति । उच्यते ।
‘एकं बहुत्रीहिवत्’ (८-१-९) इत्यतिदेशात् ‘सुपो धातु’ (२-४-७१) इति लोपः ।
कथमुपरि शिरसो घटं धारयतीति विभक्त्यर्थेऽव्ययमिति समाप्तात् । उच्यते ।
समीपादिभिरतद्वितान्तैः साहचर्यात् तद्वितान्तस्य विभक्त्यर्थेऽसमाप्तात् । कथं
समया ग्राममिति ‘अभितःपरितःसमयानिकषे’ ति वार्तिकोदाहरणम् । उच्यते ।
‘द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नाव्ययीभावः’ इति रक्षितः । ननु शोभनं समया ग्राम-
मिति संविशेषणस्य समाप्ताभावे द्वितीयाविधानं कृतार्थम् । उच्यते । व्यक्तौ साम-
र्थ्यं वाच्यम् । कथं ‘पुरो रामस्य जुहवाच्चकार ज्वलने वपु’ रिति भट्टः । विभ-
क्त्यर्थे यद्व्ययमिति समाप्तात् । उच्यते । व्यूद्धिशब्दस्याल्पाच्चतरयापूर्वनिपाते-
नास्यानिल्यत्वज्ञापनात् । समीपादिवृत्तिनाव्ययेनातद्वितान्तेन साहचर्यादताद्विता-
न्तमेवाव्ययं विभक्त्यर्थे विद्यमानं गृह्णते । अथ गमकत्वाद्वेत्युभयं रक्षितेनोक्तम् ।
एवं (अस्यां?) परीत्यादि ॥

यथासादृश्ये । ७ ।

कथं यथोक्तरीत्येति ‘करतरकतमौ जातिपरिप्रिश्वे’ (२-१-६३) इत्यत्र न्यासः ।
कथं ‘यथाशक्त्या कारिष्यसी’ ति कायस्थोक्तिः । उच्यते । सादृश्येऽसमाप्त एवा-
यम् । तदयमर्थः—येन प्रकारेणोक्तरीतिस्तेनैव प्रकारेणोक्तमिति । एवं यथा त्वं
शक्तस्तथा शक्त्यानुरूप्येणोत्पर्यः ॥

अपपरिबाहिरञ्चवः पञ्चम्या । १२ ।

१. संविशेषणस्येति, ‘संविशेषणानां वृत्तिर्ने. वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न’ इति वार्तिकम् .
२. व्यक्तिपक्षे सर्वासु व्यक्तिषु चारितार्थस्यागेक्षेतस्याभावात् सामर्थ्यं सुवचमिति समाधते
व्यक्तौ सामर्थ्यं वाच्यमिति । अथवैवं व्याख्यायते—व्यक्तौ शुद्धे निर्विशेषणे प्रयोग
एवेत्यर्थः । अयमाशयः—नित्यत्वादव्ययीभावे वृत्ते वृत्तस्य विशेषणायोगेन संविशेषणप्रयोगस्य
चारितार्थं भूमेरलाभादव्ययीभावविषय एव चारितार्थं वक्तव्यमित्याक्षुणं द्वितीयाविधानस्य सा-
मर्थ्यमिति ॥

† ‘वा वाक्य’ इति कपुस्तके पाठः.

कथमपशब्दः, अपन्यायः, अपव्यवहारः अपगतः शब्दादित्यस्मिन्नर्थेऽनेन समाप्तात् । उच्यते । ‘कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध’ इति प्रतिषेधवचनात् कर्मप्रवचनीये^१ कृतार्थत्वादन्यत्र परत्वादन्तरज्ञत्वाच्च समाप्तः । कथं वाहिर्ग्रामादिति पञ्चमी, विधानाभावात् । उच्यते । अत एव पञ्चम्या समासविधानाद्विःशब्दयोगे पञ्चमीति वृत्तिः । कथं ‘करस्य करभो वहिरित्यमरः । उच्यते । ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रैति ज्ञापकसमुच्चयः ॥

तिष्ठदगुप्तभृतीनि च । १७ ।

कथम् ‘आतिष्ठदु जपन् सन्ध्याम्’ इति भविः । चकरेण वृत्तौ समासान्तरनिवर्तनात् । उच्यते । एवार्थेनाव्ययीभावविलक्षणं समासान्तरं निवर्त्यते, नाव्ययीभावः । तेन ‘आञ्चर्यादाभिविद्योः’ (२-१-१३) इति समासो भवत्येवेति जयमङ्गला ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २१ ।

‘अगात् सराजं बलमध्वनीन’मिति भविः । नदीमिश्वेत्यनुवृत्तेः । बहु-त्रीहौ तु ‘अनश्च’ (५-४-१०८) इति समासान्तो न स्यात् । अव्ययीभावानुवृत्तेः । उच्यते । यौगपद्येऽव्ययीभावः । ‘साष्टे शते सुर्वर्णाना’मित्यमरः ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्नौः । २४ ।

कथं १परार्धभारनिवोदुं (प्रभवेयं भवेद्यक्तिः?) धर्मकीर्तिः । ‘न लोके’ति (२-३-६९) षष्ठीनिषेधात् तत्रानुकूलत्वात् । उच्यते । द्वितीयेति योगविभागात्, सुप्तुपेति वा १परार्धभारसुद्वोद्दुमिति वा पाठः कर्तव्यः ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । ३० ।

कथम् ‘एकध्वनिमुखरशीकरपलवितः’, तथा ‘रत्नज्योतिर्दन्तुर’ इति । ‘खमुखकुञ्जेम्यो रः’ (५-२-१०७) ‘तारकादिभ्य इतच्’ (५-२-३६) ‘दन्त उच्चत उत्तरच्’ (५-२-१०६) इति व्युत्पन्नस्य मुखरादेरेगुणवचनत्वात् । उच्यते ।

१. प्रतिषेधवचनादिति. ‘कुण्डिप्रादयः’ (५-२-१८) इति समासम्येति शेषः. २. वृत्ताचिति. कशिकायाम्. ३. तत्रानुकूलत्वादिति. षष्ठ्यां हि प्रयोगसिद्धिं प्रत्यानुकूल्यमस्ति षष्ठीसमासप्रवर्तनाद्; न पुनर्द्वितीयायामिल्यर्थः. ४. अगुणेति. गुणो ह्यत्र निविशतेऽपैति इति लक्षितो गृह्यते.

१ ‘परार्द्ध’ इति कपुस्तके पाठः.

तृतीयेति योगविभागस्य कैयटेनोक्तत्वात्, ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ (२-१-३२) इति बहुलवचनात् ॥

पूर्वसद्वशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्षणैः । ३१ ।

कथं गुरुतुत्यः सद्वशशब्दस्य स्वरूपग्रहणात् । उच्यते । तुत्यार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीसमास इति ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । ३६ ।

कथं वासगृहम्, अधधास इति ‘तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यत’ इति वचनात् । तेन रन्धनाय स्थालीत्यत्र न समासः । उच्यते । षष्ठीसमासोऽयमिति कैयटः ॥

पञ्चमी भयेन । ३७ ।

कथं ‘नीवीमतिकम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिं’रिति कुमारः । इतरशब्दन्याभयशब्दत्वात् । उच्यते । पूर्वोक्तबहुलग्रहणात् । तथा च न्यासः—‘बहुलग्रहणप्रपञ्चोदाहरणान्येतानी’ति । सित इतरो यस्मादिति बहुत्रीहिर्वा । कथं ‘परशशताद्या’ इत्यमरः । तथा ‘आलोकयामास हरिमहीधरानधिश्रयन्तीर्गजिताः परशशताः’ इति माघः । उच्यते । शतात् पर इति विगृह्ण पञ्चमीति योगविभागात् समासः । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । मयूरव्यंसकादित्वाद्वा । पारस्करादित्वात् सुद् । लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य न परवलिङ्गता । ‘श्लियाः पुंवदि’ति (६-३-३४) योगविभागात् पुंवत्त्वम् । एतत् सर्वं ‘नाज्जलौ’ (१-१-१०) इत्यत्र परशशतानीति व्याचक्षाणेन भाष्यटीकाकृतोक्तम् । पारस्करादिपाठादेतत् सिद्धमित्यन्यः । एवं ‘परिमाणं शतादूर्ध्वं परःशतमुदाहृतम्’ ‘ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा परःसहस्राः शरदस्तपांसी’ति भवभूतिः ॥

कुत्यैर्त्रहेणो । ४६ ।

कथं ‘संवत्सरकरणीयामि’ति ‘यत्प्रत्ययेनैवेष्यते’ इति वचनात् । उच्यते । सप्तमीसमासोऽयं । बहुलवचनाद्वा ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । ४९ ।

१. तुल्यार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति. तुल्यार्थैयोगे षष्ठ्यथपि पक्षे विहितेति हेतोरिखर्थः.

कथं 'वर्णेकं देहि' पूर्वकालैकेतिसमासे एकशब्दस्य पूर्वनिपातात् । उच्यते । 'द्योक्योद्विवचनैकवचने' (१-४-२२) इति वचनात् द्योक्यशब्दौ संख्यावचनौ । आदशतः सङ्ख्या सङ्ख्यये इति प्रायिकम् । तेन वर्णैकमिति षष्ठीसमासे धर्मधर्मिणो-रभेदोपचाराद्वयम्यमिधायित्वम् । अपशब्द एवायमित्यन्यः । 'पुराणैकं देहीति साधेव । अनेन समासे शब्दपरविप्रतिषेधात् पुराणशब्दस्य पूर्वनिपाताद्' इति रक्षितः । कथं 'शर्वर्वमनेकमेकवीर' इति माघः । पूर्वकालैकेति परत्वात् 'पूर्वापर-प्रथम' (२-१-९८) इत्यादिना समासे पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । उच्यते । पूर्वविप्रति-वेधोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

तद्वितार्थोन्तरपदसमाहारे च । ५१ ।

कथं पञ्चगुः पुरुषः । (तथा?) उच्यते । तद्वितार्थे मत्वर्थे नेष्यते । 'अनाभिधानात् पञ्चगुरि' ति रक्षितः ॥

सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः । ५२ ।

कथमेकापूर्पीति । कुत्सितस्य दाने एकस्मिन्नेवापूर्पे समाहारारोपात् । 'स-त्पात्रस्य महाफलत्वाच्च समाहारारोप' इति रक्षितः ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । ५७ ।

कथं मेरुपर्वतः, कैलासाद्रिः, शिंशपानृक्षः, शमीतरुः, तर्कविद्या, व्याक-रणशास्त्रम्, प्राप्यकर्मेत्यादि । तथा —

'कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् ।

तस्य सङ्कीर्तनादेव हृतं नष्टं च लभ्यते' ॥

इति । विशेषणमित्येतावयुक्ते सच्चान्धिशब्दाद्विशेषेणि लब्धे विशेष्यग्रहणेनो-भयतो विशेषणविशेष्यभावे* समासविधानात् । इह मेरुप्रभृतिशब्दादेव पर्वतादेः प्रतीतिरिति न पर्वतादीनां विशेषणत्वम् । उच्यते । बहुलवचनाद् भविष्यति । कार्तवीर्यार्जुन एवायमपशब्दः । वृत्तौ बहुलवचनाद्यावृत्तेः । श्लोके तु कार्तवीर्यो-

१. पञ्चगुरिति. अत्र मत्वर्थस्तद्वितार्थे इति कृत्वानेन समासप्रसङ्गो मनुपथ्य श्रवणं स्यात्.
२. नेष्यत इति. 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः' इति वार्तिकादिति शेषः. 'शेषो बहुवीहिर्बोध्यः'
३. वृत्तापविति. काशिकायां हि 'क्रिच्चन्न रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः' इत्युक्तम्.

* 'भावेन' इति कपुस्तके पाठः.

अर्जुन इत्यसमास एव । इदं स्त्री इदम्पुमान् इति विशेषणसमास एव । इदमा परोक्षव्यावृत्तिः । स्त्रीपुम्भ्यां शारीघटादिनिवृत्तिरित्युभयगतं विशेषणविशेष्यत्वमत एव हि भाषावृत्तावुदाहृतम् । कथं

‘परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

तादृशं वर्जयेन्मित्रं विषकुम्भपयोमुखम्’ ॥

इति पयोमुखविषकुम्भमिति युक्तम् । उच्यते । विषकुम्भ इव विषकुम्भः । पयोमुखमिव पयोमुखम् । तेतः कर्मधारयोऽयमित्यत्रोच्यते । अथ वा विषकुम्भमिव पयोमुखमिवेति मित्रपदे लुसोपमे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूत्तैर्जातिः । ६५ ।

कथं ‘जनयति कुमुदत्रान्निति धूतवको वालमत्स्यानाम्’ इति । अनेन समासे बकधूर्त इति स्यात् । उच्यते । व्यक्तिपरोऽत्र बकशब्द इति कश्चित् । ‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ (२-१-९३) इति नास्ति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासो जातेः स्वयमकुत्सितायाः कुत्सासम्भवादिति न्यासैः ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या । ६८ ।

कथं ‘तस्य सत्कृत्यशालिन’ इति भाष्टः । ‘सन्महादि’ (२-१-६१) त्वादेः परत्वादनेन समासे कृत्यसदिति स्यात् । उच्यते । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र द्रष्टव्यः । सतां कृत्यं सत्कृत्यमिति पष्ठीसमासो वेति । एवं परमपूज्यः ॥

इति शारणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । १ ।

१. युक्तमिति. जातियुणशब्दसन्निपाते गुणशब्दस्य विशेषणतया पूर्वनिपातौचित्यादित्यर्थः । २. तत इति. एव द्वयोरपि पदयोः सदृशवचनत्वादिविशेषादिविशेषणविशेष्यभावेकामचारलाभः । ३. अत एवात्र शब्दकौस्तुभः—‘प्रमाद एवायमिति प्रामाणिका’ इति.

अर्धे नपुंसकम् । २ ।

कथं 'प्रेम्णा शरीरार्थहरां हरस्ये'ति कुमारः । पष्ठीसमासोऽयम् । तथा च भाष्ये एकदेशिसमासं प्रत्याख्याय विशेषणसमासेन समुदायवृत्तीनामवयववृत्तौ सिंहे यत्र पष्ठीसमासो दृश्यते तत्र भवत्येव यथापूर्पार्थं मया भक्षितमिति ग्रामार्थं त्वया लब्धमित्युक्तम् । वृत्तौ 'पष्ठीसमासापवादोऽयम्' इत्युक्तम् । तन्मतेन 'द्वितीयवृत्तीय' (२-२-३) इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेव्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् पष्ठीसमासः ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । ४ ।

कथं प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । असामानाधिकरण्येऽपुंवद्भावात् । उच्यते । 'खियाः पुंवद्' (६-३-३४) इति योगविभागात् पुंवद्भाव इति न्यासः । 'प्राप्तापन्ने चे'त्यविभक्तिकाकारऽप्रक्षेपादकारश्च पूर्वपदस्यानुविधीयत इति भागवृत्तिः । 'ईदृदेद् द्विवचनम्' (१-१-११) इति प्रगृह्यत्वं नास्ति सौत्रत्वान्विर्देशस्य ॥

नन् । ६ ।

कथं 'पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय' इति भारविः । तथा 'अनेकेषां नानास्थाने'ति न्यासः । उत्तरपदार्थप्रधानत्वान्वज्ञसमासस्य । एकत्वबुद्ध्या अम इत्यतोऽयमेकशब्द एकस्मिन्निति एक(स्मिन्नेव) वचनमेव युज्यते । ज्ञापकं च 'अनेकमन्यपदार्थे' (२-२-२४) इति । तथा च माघः - 'करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्धण्टाः सहस्रशः' इति । अत एव भागवृत्तिकृतानेकेषामिति *जैनेन्द्रोक्तम् । कालदुष्टा एवापशब्दाः' इति । रक्षितस्त्वाह — अध्यारोपितवहुत्वाद् वहुवचनं यथा 'द्वुञ्ज्यो लुडि' (१-३-९१) 'वृञ्ज्यः स्यसनोः' (१-३-९२) इति । जैहद्वर्मत्वाच्छब्दप्रवृत्तेरिति वा ऐकशेषेण वा वहुवचनमिति असाधारणसिद्धान्तः । नवर्थः प्रस-

---

१. सिङ्गे इति । एकदेशिसमासफल द्वाति शेषः । २. सौत्रत्वादिति । न च द्वितीययेत्यत्राकारप्रक्षेपो युक्तः । तस्य चकारवलानुमेयस्य चकाराव्यवहितर्थवस्थानताया औचित्यादिति भावः । ३. जहद्वर्मत्वादिति । शब्दो हि कक्षित् क्वचित् स्वधर्मं हित्वा धर्मान्तरमुपादते यथामित्र इत्यत्र मित्रशब्दः । धर्मश्च लिङ्गरूपो वचनरूपो वा स्यात् । ४. 'अनेककथानेकश्चेत्येकशेषो वा' इति शब्दकौस्तुभः ।

६. 'विशेषाद्' इति खपुस्तके पाठः.

* 'जयमङ्गलोक्तम्' इति खपुस्तके पाठः.

झादुच्यते । चत्वारो नवर्था: । ‘सादृश्यान्यविरोधेषु प्रसक्तस्य [निर्वर्तने]’ । भाष्ये
तु षट् प्रकीर्तिताः —

‘तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्वं विरोधश्च नवर्था: षट् प्रकीर्तिताः’ ॥

षष्ठी । ८ ।

कथम्

‘एष वन्ध्यासु याति खपुण्पकृतशोभरः ।
मृगतृष्णाम्भसि खात्वा शशशृज्जघनुर्धरः’ ॥

इति, वन्ध्यादेः सुतादिसम्बन्धाभावात् षष्ठ्यभावः । उच्यते । बुद्ध्यवसितोऽत्र
सम्बन्धः । यथा शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यत्र भेदः । ‘विवक्षाधीना हि शब्दव्यु-
त्पत्तिरिति ‘तदाचाचित्यासायामि’(२-४-२१)ति सना ज्ञापितम् ॥

न निर्धारणे । १० ।

निर्धारणं वैयवहारः । स चेह समुदायैकदेशता । तथा चानुन्यासः — ‘स
भगवान् पुरुषोत्तम उत्तमशब्देनैकदेशरूपतयात्म्यायते’ । किन्तु पारम्पर्येणोक्तो वि-
षयोऽयं प्रतिषेधस्य । ‘सम्पर्मी’(२-१-४०)ति योगविभागात् समाप्त इति पुरुषो-
त्तमः । ‘प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत’ इत्युक्तम् । कथं तर्हि गोस्वामी-
त्यादि षष्ठ्याः प्रतिपदविधानात् । उच्यते । नेयं प्रतिपदविधाना; किन्तु सप्तम्या
बाधकप्रतिपत्तौ प्रतिप्रसूयमाना । तेन गोस्वामीत्यादि सिद्ध्यतीति रक्षितः ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । ११ ।

कथं ‘तमस्तानवमि’ति तानवस्य गुणत्वेनानेन षष्ठीसमासनिषेधात् । उ
च्यते । ‘अधिकरणैतावच्चे’ (२-४-१५) इति निर्देशात् । कथं (विमुक्त्वादुपरि?)
‘तदुपरि’ । तथा ‘यकृतेऽस्मिन् निगृहीमः’ तथा ‘आदेयाः किञ्चते भोगाः कुम्भ-
कर्ण! त्वया विने’ति भट्टः । अव्ययेन न समाप्त इति निषेधात् । उच्यते । कृता
साहचर्यादव्ययस्य कृतो ग्रहणमिति रक्षितः । यैवेवम् ‘अनुर्यत्समया’(२-१-१५)

-
१. षष्ठिति. अब्राह्मणः, अपाप्म, अनश्च, अनुदरा कन्या, अपचसि, अधर्म इति तेषा-
मुदाहरणानि.
  २. व्यवहार इति. स च विविधसंशयहरणम्. तद्विशदयति स चेति.
  ३. पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययस्य प्रहणे कथमकृदव्ययेन समयाशब्देन समाप्ताभावशङ्का,
तस्यानव्ययत्वाचोयुक्त्या तप्तिरिहारथं न्यासे कृतविति शङ्कते यद्येवमित्यादि. समाप्ताभाव
इति. इदं षष्ठ्यभावस्यायुपलक्षणं, यतोऽव्ययसमयाशब्दयोगे ‘अभितःपरित’ इति द्वितीयैव
प्राप्नोति. उच्यते इति. समयाशब्दार्थवाचित्वेन रूपेण लक्ष्यत इत्यर्थः. समाप्त इति. इदमुप
लक्षणं षष्ठ्या अपि.

इत्यन्न यस्य समया यत्समयेति 'पूरणगुणे' त्यादिना समासाभावोऽत्राव्ययेन, समाशब्देनानुशब्दोऽत्रोच्यते, तेन द्रव्यवृत्तित्वादनव्ययत्वे समास उक्तो न्यासकृता । पूर्वपक्षावसर इदमुक्तमिति रक्षितः । साहर्चयमनाश्रित्य प्रकारान्तरं वा तत् । कथं 'सत्कर्तव्यमिति' ति । उच्यते । वृतीयासमासोऽयम् । सुहितार्थास्त्रुप्त्यर्थाः । तद्योगे षष्ठी समासनिषेधाद् ज्ञापकात् एवच्च —

'नाभिस्त्रुप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥' इति ।

यद्येवं 'फलैर्नानारसैः शुद्धैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः । तृसास्तां भ्राजयुमतीमपृच्छन् कस्य पूरियम्' इति भट्टिः । 'फलैर्येष्वाशितम्भवम्' इति च । उच्यते । 'ज्ञाप कसिद्धं न सर्वत्रैति ज्ञापकसमुच्चयः । अथवा 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती' ति करणविवक्षायां तृतीया । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

क्तेन च पूजायाम् । १२ ।

कथं 'कलहंसराममहितः कृतवानि' ति भट्टिः । तथा राजपूजितः । ईश्वरज्ञातः । अनेन समासनिषेधात् । उच्यते । तृतीयासमासेन रौजपूजितादय-इत्यनुन्यासः । शेषषष्ठ्या वा समासः । ईवं प्रकरणमिदं स्वरार्थं । तथा स्वरार्थापञ्चसूत्राति भाष्ये ॥

कर्मणि च । १४ ।

कथं 'गृहवित्तभर्ता पुत्रेण' उच्यते । शेषषष्ठ्या भविष्यति । कथं शब्दानुशासनं लिङ्गानुशासनमिति । उच्यते । 'उभयप्राप्तौ' (२-३-६६) इति-षष्ठ्या अयं समासनिषेधः । चकारस्यावधारणार्थत्वात्, 'कर्तरि चे' (२-२-१६) ति सूत्रारम्भाच्च । यदि सामान्यकर्मषष्ठ्याः * समासनिषेधोऽनेन स्याद्, इदं व्यर्थं स्यात् ।

१. समाधते पूर्वपक्षेति । २. षष्ठीति । न तु करणत्वविवक्षया तृतीयेत्यर्थः । ३. ज्ञापकादिति । समासनिषेधो हि सल्यां करणत्वविवक्षया तृतीयायां तृतीयासमासेन फलसुहित इति प्रयोगप्राप्तौ व्यर्थः स्यात् । ४. तृतीयेति । अयमाशयः — फलसुहितः, फलतर्पणमित्यत्र तृतीयासमासे 'तृतीया कर्मणि' (६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो 'गतिकारके' (६-२-१३९) ति कुदुतरपदप्रकृतिस्वरथं भवतः; षष्ठीसमासे तु समासान्तोदातत्वनिवर्तनेन चरितार्थं इति न ज्ञापकः प्रागुक्तार्थस्येति । ५. राजपूजितादय इति । क्तोऽत्र भूते, न तु वर्तमाने, कर्तरि च तृतीया यथा 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति । ६. कारकषष्ठीसमासप्रतिषेधस्य तर्हि किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह — एवमित्यादि ।

* 'कर्मणि षष्ठ्या' इति खपुस्तके पाठः ।

न च प्रेष्यस्य कारणितेत्यत्र ‘हृकोरन्यतरस्याम्’ (१-४-५३) इति कर्मत्वाभावात् कर्तृष्ठपूर्वन्तस्य समासनिषेधार्थं भविष्यति, ‘तृजकाभ्यां कर्तरी’ (२-२-१९)त्येव तस्मिद्देः । यत्तु तत्र वृत्तावृत्तं—‘तृजग्रहणमुत्तरार्थमि’ति, तत् ‘कर्तरि चे’ति सूत्रे स्थिते । अथ वा पृष्ठेवात्र नास्ति; प्रत्यासत्या हि यस्मात् कृद्विहितस्तत्क्रियायाः कर्तृकर्मणोः पृष्ठाया भाव्यम् । इह प्यन्तात् कृद्विहितः; प्रेष्यश्चाण्यन्तकर्ता । न च शब्दानुशासनमित्यत्राऽप्युभयप्राप्ताविति षष्ठी । ‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’ (२-३-२६) इत्यत एव प्रयोगग्रहणानुवृत्तेः कर्तृप्रयोगे तदिन्जानात् । प्रयोगग्रहणं कर्त्री सम्बद्ध्यते, न च कर्मणा, कर्तृव्यावृत्तौ तत्प्राधान्यात् । एतेन कर्मण्येव प्रयोगे ‘उभयप्राप्ताविति नियमात् कर्तरि तृतीया । ज्ञापकं वा ‘अन्तर्धौ येनादर्शनामिच्छति’ (१-४-२८) इति रक्षितः । एव अथ ‘अ इ उणि’त्यत्र ‘तस्य ग्रहणं भवत्येकेने’ति सिद्धये ‘तस्येति कर्तरि षष्ठी’ति न्यासोऽसङ्गतः अत्रोपग्राह्यकर्मणि गम्यमानेऽपि नियमात् । उच्यते । कर्तरि षष्ठीत्य(न्य?) स्य संस्कृतत्वात् शेषषष्ठी कर्तरि स्यात् । यत्तु अनुन्यासकृतोत्तमं—‘यत्र सामर्थ्यप्राप्तमुभयोरुपादानं स ‘उभयप्राप्ताविति’त्यस्य विषयः । अन्यथा ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (२-३-६९) इत्यस्य विषेद्यरुभयप्राप्तावित्यस्य च विषयविभागो न स्यात् । ‘नाकर्तृकं कर्मस्तीति न्यायाद्’ इति, तदयुक्तम् । पुरां भेत्तेत्यादावभिहिते कर्तरि नियमाभावात् । अथानभिहिताधिकारमनङ्गीकृत्योच्यते । एवमपि ‘अकाकारयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ ‘शेषे विभाषे’त्येताभ्यां नियमव्यावृत्तौ ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्यस्य कृतार्थत्वात् । उच्यते । अस्य विषेदरिति व्यधिकरणे पृष्ठायौ । तदयमर्थः । ‘कर्तृकर्मणोरि’त्यस्य यो विधिः ‘कर्तरि चे’ति, ‘उभयप्राप्ताविति’त्यस्य यो विधिः ‘कर्मणि चे’ति एतयोर्विषयविभागो न स्यात् । सर्वत्र ‘कर्मणि चे’ति निषेधसम्भवात् । अपरं बहुत्वान्नोक्तम् ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कैर्थं ‘भीष्मः कुरुणां भयशोकहर्ते’ति । उच्यते । तृतीयमेतत् । न च ‘न लोकाव्ययनिष्ठेति’ (२-३-६९) षष्ठीनिषेधः । ‘यतस्तृजकाभ्यामि’ (२-२-१९)त्यत्र तृचः सानुबन्धकस्योपादानं तृनो निवृत्यर्थं ज्ञापयति तृनो योगे क्वचित् षष्ठीतीति न्यासः । ‘द्वितीये’ति (२-१-२४) योगाविभागाद्वा समासः । शेषषष्ठीत्यन्यः ॥

-
१. काशिकावाक्यमिदम्.
  २. संस्कृतत्वादिति । संस्कारश्च कर्तरि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीत्येवमर्थकल्पनया परिष्करणम्.
  ३. कथमिति । कर्त्रेत्यतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यत इति सूत्रार्थत् प्रश्नः.

कुण्ठितप्रादयः । १८ ।

कथम् ‘अलं कुमार्यै’ इति वाक्यं ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थर्थे’ति नित्यसमासात् । उच्यते । ‘नमस्त्वस्ती’ति (२-३-१६) चतुर्थाविधानसामर्थ्यान्तित्यसमासेऽपि वाक्यम्’ इति रक्षितः । नन्वलं कुमार्यै शोभनायै इति सविशेषणेऽपि वा समासाभावाच्चतुर्थाविधानं कृतार्थम् । उच्यते । व्यक्तौ सामर्थ्यं वोध्यम् । कथमधीत्य ‘कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध’ इति वचनादत्र तु सोपसर्गस्याध्ययनार्थत्वादधिशब्दस्यानर्थकत्वे ‘अधिपरी अनर्थकौ’ (१-४-१३) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् । समुदयार्थम् इड्युपचर्य धातुत्वं न्यास उक्तम् । उच्यते । ‘अध्यापकघूर्त्तर्जतिरिति ज्ञापकत्वात् । अत एवातिस्तुतं मुस्तुतमित्यत्रोपसर्गलक्षणघत्वाभावः । कर्थं ‘कुरु तेनेयमि’ति दण्डी । कुशब्दोऽव्ययं पार्थोर्थे समस्यत इति प्रतिपादनात् ॥ ‘ईषदर्थं च’ (६-३ १०९) इति ज्ञापकात् प्रायिकमुपाधिवचनामिति न्यासः (++नं सप्तमीति समाप्तो वा?) ॥

उपपदमतिङ् । १९ ।

कथं ‘साधु खलु पयसः पानमि’ति ‘कर्मणि च’ (२-२-१४) इत्यत्र व्यृत्तिः । ‘कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम्’ (३-३-११६) इति ल्युटि अनेन नित्यसमासात् । उच्यते । शरीरसुखस्याविवक्षितत्वान्नात्र कर्मणि ल्युट्, किं तर्हि ‘ल्युट् च’ (२-३-११९) इत्यनेनेति रक्षितः । कर्थं ‘शिखाभिराळ्कृष्ट इवाम्भसां निधिरिति माधां । तथा ‘निक्षिंशकल्पस्य निर्धिर्जलानामि’ति रघुः । परत्वात् ‘कर्मण्यविकरणे च’ (३-३-१३) इति किप्रत्यये नित्यसमासात् । उच्यते । [*शेषषठ्या नात्र कर्मोपपदम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे । २४ ।

कथम् ‘अस्तिक्षीरेति, तिङ्न्तस्यासमासात् ।] उच्यते । विभक्तिप्रतिरूपकोऽयमस्तिशब्दः । तिङ्न्तत्वे वा ‘अस्तिक्षीरादिवचनं कर्तव्यमि’ति समासः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् । ३० ।

कथम् ‘अपेतमैथिलीमि’ति भद्विः । ‘अपेतापोदमुक्ते’ति (२-१-३८) समासे पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । उच्यते बहुवीहिः । समासान्तो विधिरनित्य इति

१. नित्येति । ‘ल्युट् च’ इत्यनेन सिद्धे ‘कर्मणि चे’ति ल्युड्वचनस्य नित्यसमासार्थत्वादिति भावः.

* अयं कुण्डलरेखान्तर्गतो ग्रन्थांश आदर्शयोर्नास्ति । किन्त्येष्वक्षित इत्याहितः क्लेवलम्.

‘नद्यूतश्च’ (५-४-१६३) इति न कप् । कथं वार्तिसूत्रिकमिति ‘कतूकथादि’ (४-२-६०) सूत्रे वृत्तिः । सूत्राणां वृत्तिः सूत्रवृत्तिः । ‘तदधीते’ इति कतूकथेत्यादिना ठक् । एवं सूत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । उच्यते । वृत्तिश्च सूत्रं चेति द्वन्द्वः कार्यः । कथं मातुः सपली सपलीमाता । उच्यते । राजदन्तादित्वात् । माता स-पली अस्या इति वा कुते आहितान्यादित्वात् । ‘स्त्रियाः पुंवदि’ति (६-३-३४) पुंवत्त्वं नास्ति समानायामाङ्गतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात् । सपलीमातेति च भवति सपलीव शञ्चुरिव मातेत्युपचारेण कर्मधारयात् ॥

द्वद्वे घि । ३२ ।

कथं ‘प्रपरापसमन्ववर्निर्दुर्ब्यतिसूदमिनिर्पयपयः’ इति सुविनीनामेकतरस्य पूर्वनिपातसम्भवात् । उच्यते । ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ (३-२-१२६) इति ‘वष्टि भागुरिल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरि’ति च ज्ञापकादनित्यमिदम् ॥

अल्पाच्तरम् । ३४ ।

कथं ‘साधारणो भूषणभूष्यभावः’ इति कुमारः । उच्यते । ‘पूरणार्धाङ्गन्’ (५-१-४८) ‘परिव्यवेभ्यः क्रिय’ (१-३-१८) इति ज्ञापकादस्यानित्यत्वात् । कथं शिष्योपाध्यायं छात्रोपाध्यायमिति ‘अध्ययनतोऽविप्रकृष्टास्यानाम्’ (२-४-७) इत्यत्र रक्षितेनोदाहृतम् ‘अभ्यर्हितं चे’ति पूर्वनिपातात् । उच्यते । ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ (३-२-१२६) इति ज्ञापकात् सामान्येन प्रकरणानित्यत्वं ‘डचाप्’ (४-१-१) सूत्रे रक्षितेनोक्तम् । एवत्त्र पार्वतीपरमेश्वराविति । अथवा प्रयोक्तपेक्षया अभ्यर्हितत्वं ग्राद्यं ‘आतुश्च ज्यायसः’ इति वार्तिकारम्भात् । इह तु कवेश्वाण्डत्वादेव देवी अभ्यर्हिता । पितामातराविति न भवति । ‘गर्भधारणपोषाभ्यां ततो माता गरीयसी’ति स्मृते-र्हित माता सर्वेषामभ्यर्हिता । अन्ये त्वाहुः । पार्वतीं पातीति पार्वतीपः शिवः । ‘रमा जलाधिजा देवी’ति त्रिकाण्डशेषः । रमाया ईश्वरो रमेश्वरः विष्णुः तौ वन्द इत्यर्थः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुवीहौ । ३५ ।

कथं ‘शान्त्युदकुम्भहस्ता यायावरा: पुण्पफलेन चान्ये’ । तथा ‘राजा जिहतं मधुपर्कपाणिः’ इति भट्टिः । शान्त्युदकुम्भो हस्ते येषां, तथा मधुपर्काः पाणी यस्येति बहुवीहिरिति जयमङ्गला । कथं वज्रपाणिः कमण्डलुपाणिश्चक्रपाणिः ।

१. पदमञ्जरी तु वार्तिकसूत्रिकमिति वृत्तिपाठं मत्वा वृत्तौ साधु वार्तिकं, तच्चादः सूत्रं च वार्तिकसूत्रमिति कर्मधारयाङ्गिल्याह.

२. ‘हस्तः सूर्ये’ इति स्त्रपुस्तके पाठः.

उच्यते । आहिताश्चादिषु द्रष्टव्यः । तद्गणपाठस्यातन्त्रत्वात् व्यवस्थित-
विभाषात्वाच्च नित्य एव परनिपातः । एतदेवोच्यते ‘प्रहरणार्थेभ्यो निष्ठासप्तम्यौ
परे भवत’ इति ‘जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमित्यादि । एवं च ‘यदक्षपादः
प्रवरो मुनीनामित्यत्र पादे अ(क्षः? क्षम्) अस्येति वहुत्रीहौ ‘गद्वादिभ्यः परव-
चनम्’ इति पादस्य परप्रयोगः ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

कथमल्पश्रुतवहुश्रुतौ । उच्यते । ‘सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्’ इति
वचनात् ‘प्रथमचरमेत्यादिना (१-१-३३) अल्पशब्दस्य सर्वनामत्वम् । ‘वहु-
गणवतुडति सङ्ख्ये’ (१-१-२३) इति वहुशब्दस्य सङ्ख्यात्वम् । आहिताश्चादि-
त्वाद्वा ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ
द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

अनभिहिते । १ ।

कर्मणि द्वितीया । २ ।

कथं ‘हा पितः कासि हे सुन्मुः?’ इति भट्टः, ‘हा तात हा अम्बे’ ति
मालतीवाक्यं, ‘हायोगेष्वपि दृश्यत’ इति द्वितीयासम्भवात् । उच्यते । हाशब्दोऽयं
शोकवचनः । तेन कान्तारे *पित्रादिः सम्बोध्यते । तत्र सम्बोधनप्रथमायां प्राप्ता-
यामस्यारम्भे हि अपिशब्दस्य व्यभिचारार्थत्वात् सम्बोधने प्रथमापि भवति । ‘आ-
वाधे च’ (८-१-१०) इति न द्वित्वमाबाधस्य हाशब्देनैवोक्तत्वादिति राक्षितः ।
किन्वेवं ‘हाहा गिरो निष्फलाः’ इति । तस्माच्छोकपूर्वकसम्बोधनवचनो हाश-
ब्दः । हाहा गिर इत्यत्र तु शोकार्थ एव सम्बोध्यस्याभावात् । अतोऽत्र द्वित्वम् ।
भागवृत्तिकृत्वाह—“शोच्यशोचकसम्बन्धे षष्ठ्यपवादो द्वितीया । सम्बोधने तु
‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलयिसी’ ति प्रथमा । “पुष्पितास्ते सुगन्धाः ।

आयाते चैत्रमासे दिशि दिशि रुचिरं श्रूयते कोकिलानां
हा कष्टं किं करोमि प्रियतमविरहे कामदूतो वसन्तः”

* ‘तदपित्रादिः’ इति खपुस्तके पाठः ।

कथं ‘कां दिशं गन्तव्यमि’ति कादम्बरी । ‘सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा सम-
ज्ञसम् । अब्रुवन् विद्वुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी’ इति गम्यादेः सकर्मकत्वात्
कर्मणि तव्यस्य विधानेऽभिहितत्वात् कर्मणि द्वितीया न स्यात् । उच्यते । पद-
संस्कारे कर्मणोऽविवक्षायां भावे तव्यप्रत्ययः । उत्तरकालं कर्मसम्बन्धे द्वितीयेति
कश्चित् । तत्र, षष्ठीप्रसङ्गात् । तस्मादुद्दिश्येत्यध्याहार्यम् । तत्कर्मेदम् । अथ-
वा ‘गत्यर्थकर्मणि’ (२-३-१२) इति द्वितीयाश्रहणात् षष्ठीं वाधित्वा द्वितीया ।
‘तदर्हमि’ (५-१-११७) ति निर्देशात् ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ (२-३-६५) ति वाधि-
तत्वाद्वा । एवं ‘आनन्दं देशमनेकदुर्गविषममि’ति च । अत्रापि ‘नपुंसके भावे
क्तस्योपङ्खचानमि’ति षष्ठी स्यात् । अपि तु शेषपञ्चांशे प्रत्यास्व्यातत्वाच्छे-
षविवक्षायां न षष्ठीत्युच्यते । तदभावे (+ + + षु धार्ये तत्?) सिध्यति ।
अध्वविवक्षायां ‘कालाध्वनोरिं’ति (२-३-५) वा द्वितीया । कथम् ‘उपर्युपरि
बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः’ इति जातकमाला । उपरिबुद्धीनामुत्तरलबुद्धीनामुपरि
चरन्तीत्यर्थः । एवं चाम्रेडितत्वाभावात् द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्य ‘उपर्य-
ध्यधसस्सामीप्ये’ (८-१-७) इति कृतद्वित्वस्य ग्रहणम् । अत्र वीप्सायां द्विर्वचनं
कार्यम् । कथम् चैत्रं यावच्छीतम् । उच्यते । ‘ततोऽन्यत्रापि हृश्यते’ इति
दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसारित्वाद् यथा ‘बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिदि’ त्यत्र
प्रतिभातियोगे द्वितीया तथा यावच्छब्दयोगे च । एवं ‘पुरुषाराधनमृते’ इति
महिन्नःप्रयोगः । ‘ऋतेयोगे द्वितीये’ति कश्चित् । तत्र । ‘अन्यारादितरता’ (२-
३-२९) इति प्रतिपदपञ्चमीबाधकहेतोरदर्शनात् । तस्माद् ‘द्वितीये’ति योगवि-
भागः कर्तव्यः ऋतेयोगे द्वितीयार्थम् । तथा च चान्द्रं सूत्रं – ‘ऋते द्वितीया
चेति’ । कथं ‘एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडिदिं’ति, विद्यादिति क्रियायो-
गापेक्षया अडितमिति स्यात् । उच्यते । नास्य विद्यादित्यनने सम्बन्धः । किन्तु भ-
वतीत्यध्याहार्यम् । कथं (विमतो दिवसात् तास्तास्तनश्रीः पूर्वं भवान् धरासीदिति ।
उच्यते ‘कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामि’ति कर्मत्वम् । तदर्थं यत्रः
कर्तव्य इति उच्यते । सामान्योपक्रमेण विशेषाभिधानात् प्रथमा । ‘प्राप्य’ इति वा-
ध्याहार्यम्?) ‘विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमि’ति कुमारः । ‘क्रमादसुं
नारद इत्यवोधि सः’ इति माघः । उच्यते । सम्प्रति भवं साम्प्रतं न साम्प्रतमसा-
म्प्रतमिति तद्वितान्तमव्ययम् । तथेतिशब्दः कृदन्ताव्ययम् । ततश्च कृतद्विता-
भ्यामभिहितत्वात् द्वितीया । अव्ययेनाभिहितेऽपि न द्वितीया, ‘कृतद्वितसमासैः
परिसङ्ख्यानमि’त्यस्य सम्भवप्रदर्शनार्थत्वादिति रक्षितः । कथं तर्द्यधिक्षिप्रस्तावे

न्यासकृत् परिगणनं स्वीकृतवान् । उच्यते । अभ्युपगम्योक्तं तत् । उपलक्षणे अधिशब्देनोक्ते आधारे सप्तमीशौण्डादिगणे अन्तश्शब्दस्याधिकरणप्रधानस्योपादानाद् ज्ञापकात् । कथं तर्हि 'वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविद' इति कुमारः, इति-शब्देनोक्तत्वात् । उच्यते । पुराविद इत्यस्मादनन्तरमितिशब्दो द्रष्टव्यः । कथं 'स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्ममिरिति कुमारः, कर्मर्गत्यर्थत्वाद् 'गतिबुद्धींत्यादिना (१-४-५२) कर्मत्वात् तानिति युक्तम् । अत्र क्रमिरवष्टम्भे वर्तते, न गतौ । कथं ('वटेवटे वैश्रवण? शुकवत् पश्यसे मये')ति पठनक्रियाव्याप्यमानत्वात् कर्मणि द्वितीया स्यात् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् । द्वितीया हि डचाप्त्रातिपदिकाद्विधीयते । कथं 'वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया' इति वृत्तिः, इतिशब्दाप्रयोगात् । उच्यते । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावात् । कथं पक्त्वौदनो भुज्यते, पञ्चक्रियायां कर्मणोऽनभिहितत्वे द्वितीयाप्रसङ्गात् । उच्यते । प्रावान्याङ्गजिक्रियापेक्षया अभिहितकर्मत्वात् । एवं च ग्रामो गन्तुमिष्यते, पच्यते ओदनो भोक्तुमित्यादि सेत्याति । 'ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्टपर्यस्तरुचः स्मितस्ये'ति कुमारः । उच्यते । 'माषाणामश्रीयादि'तिवत् शेषविवक्षायां पष्ठी ॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते । ४ ।

कथम् 'आवयोरन्तरा वेदिरि'ति, अन्तरायोगे द्वितीयाप्रसङ्गात् । उच्यते । सावधारणावधिमध्यत्वे द्वितीया कृता । एवं 'त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुरि'ति । चकार एवार्थं इत्यनुन्यासः । एतच्च पूर्वसूत्राच्चकारानुवृत्तेः । यद्येवं 'वैदेहीमन्तरा कुद्ध' इति भट्टः । उच्यते । केचिद्विशेषण मध्यमिच्छन्ति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । १२ ।

कथं 'महोपकारस्य किमस्ति तस्य तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्ष' इति भट्टः । यतश्चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं परामपि कृद्योगषष्ठीं बाधितुमिति न घट्टीसम्भवः । उच्यते । प्रार्थनादिक्रियाव्याप्यमानत्वाद् गमनादेः कर्मत्वे क्रियाकर्मणाऽभिप्रेयमाणस्य ग्रामादेः सम्प्रदानत्वे चतुर्थी । प्रार्थनादिक्रियाया अभेदे गमनादेरकर्मत्वे गमनक्रियाव्याप्यमानत्वाद् ग्रामादेः कर्मत्वे द्वितीयेति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । एवं च सामर्थ्याभावात् कृद्योगषष्ठ्यस्त्येव । न चैतद्वर्णने अजां

१. केचिद्विति अस्मिन् पक्षे आवयोरन्तरेत्यत्रान्तराशब्दशब्दन्तो मध्यवर्तिवचनो बोद्धव्यः ।

नयति ग्राममित्यादौ सम्प्रदानत्वमनभिधानात् । शोभनं ग्रामं गच्छतीत्यत्र युगप-
द्वेदाभेदविवक्षायां भेदे क्रियायाः कर्मत्वम् भेदे ग्रामस्येति न दोषः । (पूर्ववृत्ति-
दशवृत्तिकृतोक्तं । तदपि प्रमाणयति?) तथा च भट्टः ‘तस्याभिगमनाये’ति ।
शेषविवक्षायां षष्ठीति पुरुषोक्तमः ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने । १३ ।

कथं ‘कामस्यास्य विवेकशून्यमनसो मा देहि मुग्धे! बलिम्’ इति । स-
म्प्रदानमिति चतुर्थी भाव्यम् । उच्यते । शेषविवक्षायां षष्ठी । कथं ‘कुर्वन्ति
हितमात्मनः’, तथा ‘रोगिणां हितमौषधम्’ इति वैद्यकशास्त्रम् । ‘प्रामादू गुणिनां
हिते’ इति भट्टः, ‘हितयोगे चतुर्थी वक्तव्ये’ति वचनाद् । उच्यते । ‘हितं भक्षा:’
(४-४-६९) इत्यत्र ‘तदस्य पण्यमि’त्यतोऽस्येत्यनुवृत्तिर्ज्ञापयति हितयोगे शेषपञ्चव-
षीष्यते । न चास्येत्यस्य चतुर्थ्यन्ततया विपरिणामः कर्तव्यः । एवं च ‘तदस्मै दी-
यते नियुक्तम्’ (४-४-६६) इत्यत्रास्मैप्रहणमिहैव कृतं स्यादिति रक्षितः ॥

नमःस्वर्स्तस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च । १६ ।

कथम् ‘इन्दुना प्रविभज्यन्ते नमस्कृत्य मुनित्रयम्’ इति, नमोयोगे चतुर्थी-
सम्भवात् । उच्यते । करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनत्वात् प्रणतिवचनः । नमश-
ब्दस्तु तद्वयोतकः । अत एव द्योत्यद्योतकसम्बन्धे ‘साक्षात्प्रभृतीनि च’ (१-४-
७४) इति गतित्वाद् ‘नमस्पुरसोर्गत्योः’ (८-३-४०) इति सत्त्वम् । एवच्च नम-
स्यत्वान्मुनित्रयस्य कर्मत्वे ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी’ति द्वितीया ।
एवच्च ‘प्रणम्य शितिकण्ठाय’ इति कुमारचरितं न घट्टते । उच्यते । कर्मणां शेषत्वे
माषाणामक्षीयादिति षष्ठीप्रसङ्गे ‘नमस्वस्ती’ति (२-३-१६) चतुर्थी । ‘क्रियाप्र-
हणं कर्तव्यमि’ति वा । प्रणम्येति विभक्तिप्रतिरूपको निपातो नमःपर्यायो वा ।
यदा तु नमोऽर्थं एव करोतिक्रियया व्याप्यमानस्तदा नमसो योगे चतुर्थी । गति-
त्वं च नास्ति, द्योतकसम्बन्धाभावात् । तथा च भट्टः ‘रावणाय नमस्कुर्याः
स्यात्सीते स्वास्ति ते ध्वनिमि’ति । तथा ‘नमश्चकार देवेभ्यः पर्णशालां मुमोच चे’ति

१. शोभनमिति क्रियाविशेषणम् । २. क्रियाया गमनक्रियायाः । ३. कर्म-
त्वमिति तद्वा गम्यमानप्रार्थनादिक्रियापद्मेष्वं क्रियागतं तद्विशेषेऽपि भविष्यति । ४. ग्रामस्येति
फर्मत्वमित्यनुष्ठयते.

रक्षितः । कथं ‘ममायं प्रभुः’ प्रभुर्मल्लो मल्लायेतिवद् ‘अलमिति पर्याप्त्यर्थस्य ग्रहणमि’ति चतुर्थ्या भाव्यम् । उच्यते । भाष्येऽत्र द्विधा व्याख्यातम् — अलमिति पर्याप्त्यर्थस्य ग्रहणमिति । इहापि यथा स्यात् प्रभुर्मल्लो मल्लायेति । अलमिति पर्याप्त्यर्थस्य स्वरूपस्य च ग्रहणम् । इह मा भूदलं वाल! रोदनेनेति । एवं चैकस्य मते प्रभ्वादियोगे षष्ठी, अन्यस्य चतुर्थी । सूत्रकृतापि स्वीकृतमिदं ‘तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः’ (५-१-१०१) ‘स एषां ग्रामणीः’ (९-२-७८) इति निर्देशाभ्याम् । तथा च भद्विः । ‘नाप्रोथीदस्य कश्चन’ । ‘पुप्रोथास्मै न कश्चन’ । ‘प्रोथृपर्याप्तावित्यस्य रूपम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । १८ ।

‘नीरन्धे गतवति संक्षयं पृष्ठत्कैर्मूतानामधिपतिना शिलाचिताने’ इति भारविः । यतोऽधिपतेः कर्तृत्वकरणत्वे न स्तः, क्वतोः कर्तरि विधानात्, पृष्ठत्कानां च करणत्वात्; गमेष्यर्थत्वे अधिपतिरेवोक्तः स्यात् क्वतुना । उच्यते । हेतौ तृतीया द्रष्टव्या । कथम् ‘एकाकिना न गन्तव्यं यदि कार्यशैरपि’ । [..... . . . . . कर्कटपत्रेणोति पशुरिव पशुः । यद्वा । पशुकर्कटमात्रेणोति वा पाठः । तत्र पशुं पश्येत्यर्थः कारकसहितः सर्वः कारकसङ्घः?] कथं ‘धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमि’ति मेघः । उच्यते । उत्तरेणोति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्घ्यानमि’ति तृतीया । एकमुनिपक्षे उत्तरेण पथा गत्वेत्यर्थः । एवं च करणे तृतीया । एनपृत्यये तु ‘एनपा द्वितीया’ (२-३-३१) इति धनपतिगृहशब्दाद् द्वितीया स्यात् । कथम् ‘उच्चारणार्थवर्णान्तर्भावेन भक्तिरिति कुटादिसूत्रे रक्षितः । उच्यते । प्रकृत्यादित्वादित्येव । ‘इत्थम्भूतलक्षणे’ (२-३-२१) इति वा । कथं प्रभूयते भूत्यः । उच्यते । प्रभुरिवाचरतीति व्यङ् । कथं ‘ग्रामं गन्तुमुपकम्यते देवदत्तः’ । उच्यते । ‘प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्’ (१-३-४२) इति कर्तरि तङ् । ‘वा आशो’ति (३-१-७०) वा श्यन् ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । १९ ।

कथं ‘प्रासोष्ट शत्रुमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्षणेन’ लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वादप्राधान्यस्यायुक्तत्वात् । उच्यते । यस्य क्रियाभिसम्बन्धः शब्देन प्रतिपादयते, तस्य प्राधान्यं तत्रोक्तम् । ‘यस्मिन् जाते प्रासूतेति व्यपदेशस्तस्य क्रियाभिसम्बन्धः

न्धात् प्राधान्यात् शत्रुम्भे कनीयसि प्रसूते तथा व्यवहारात् तस्य प्राधान्यमि'ति जयमङ्गला । एवच्च 'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तटित्पलीयत' इति कुमारः । तथोपाध्यायेन सहागताश्छात्रा इति सिद्ध्यति ॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २५ ।

कथम् 'इह भूतले घटो नास्त्यनुपलब्धेः', अस्त्रियामिति निषेधात् । उच्यते । 'अनुपलब्धेरि'ति भाष्यकारवचनप्रामाण्याद् 'विभाषा गुणे' इत्यनुन्यासः । अथ वा बुद्धिरुपलिंगज्ञानमिति अभिन्नार्थाः साङ्ख्यदर्शने । एवच्चा(बुध्यःविद्य)माना उपलिंगिर्यस्मिन् ज्ञानविशेष इति बहुत्रीहि । 'विभाषा गुण इति योगविभागाद्' इति 'उणादयो बहुलम्' (३-३-१) इत्यत्र 'प्रकृतेस्त्वनुदृष्टेरि'ति सिद्ध्ये न्यासः ॥

अपादाने पञ्चमी । २८ ।

कथं 'कटकान्महाबाणकं सम्पातयती'ति लेखमालिका । 'ल्यब्लोपे कर्म-प्युपसङ्ख्यानमि'ति पञ्चमी । कटकमास्थायेत्यर्थः । कथं गृहादारभ्य (भः ह) द्वायावदिति । तथा 'कुट कौटिल्य इत्यत आरभ्य कुड् शब्द इति यावदि'ति वृत्तिः । उच्यते । प्रभृतिपर्यायोऽयमारभ्यशब्दो निपातः । ततश्च कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् पञ्चमी । यद्वा आरभ्यशब्दो त्यवन्तः । ततो द्वितीयान्ताद् 'आद्यादिभ्यस्तस्युपसङ्ख्यानम्' इति तसिः । कथं विंशतेरधिको द्वौणः । अधिकसम्बन्धे षष्ठ्यच्चा भाव्यम् । उच्यते । 'यस्मादधिकमिति' (२-३-९) निर्देशादिति रक्षितः । कथं 'जीर्णमन्त्रं प्रशंसीयाद् भार्या च गतयौवनाम् । रणे प्रत्यागतं शत्रुं सस्यं च गृहमागतम्' । रणादिति दुक्षम् । उच्यते । अपादानस्याविवक्षायां सप्तमी 'यस्य च भावेने'ति (२-३-३७) । कथं प्रशंसीयात्, शंसु धातोर्लिङ्गि प्रशंस्यादिति स्यात् । प्रशंसीत्यावश्यके णिनिः । प्रशंसाशब्दाद् त्रीद्वादित्वाद्वा इनिः । इयादिति इणो लिङ्गि रूपम् । 'यदि *नाम कुतो मत्स्तत् किमर्थं दरिद्रता । दारिद्र्यादतिमूर्खत्वमहो दुःखपरम्परा' । दारिद्र्या(दुक्षमः दित्य)युक्ता पञ्चमी, हेतोरभावात् । उच्यते । ल्यब्लोपे पञ्चमी भविष्यति ॥

अन्यारादितर्तेदिक्षुद्वाच्चुत्तरपदाजाहियुक्ते । २९ ।

* 'नामाङ्कतोन्मत्तः' कमुस्तके पाठः.

कथं पूर्वं कायस्येति । उच्यते । ‘तस्य परमाप्रेडितम् (८-१-२) इति निर्देशादवयववाचिना दिक्लब्देन योगे पञ्चम्यभाव इति रक्षितः । कथं ‘समुदायिभ्योऽनन्यः समुदायः’ । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविध्यभावाद् । उच्यते । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । नज्ञसमासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् तदर्थयोगोऽनुपहत इति रक्षितः ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । ३० ।

कथं ‘प्रातिपदिकात् परतः’ । उच्यते । नायं ‘विभाषा परावराभ्यामत-सुन्’ (९-३-२९) इत्यत्सुजन्तः । कथं तर्हि, परशब्दात् सप्तम्यर्थे आद्यादित्वात् तसिः ॥

सप्तम्यधिकरणे च । ३६ ।

कथं ‘दात्रेण धान्यं लुनाती’ति । उच्यते । निमित्तमिंहं प्रयोजनमभीष्टं, संयोगश्च संश्लेष इति रक्षितः । यद्येवं यूपाय दार्वानय । इह हि यूपः प्रयोजनं दारुणा संश्लेषोऽस्य । उच्यते । तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थी । कथम् ‘अन्तर्धै येनादर्शनमिच्छतीत्यन्तर्धाविति निमित्तसप्तमी’ति न्यासः । उच्यते । अत एव निर्देशान्विमित्तमात्रे सम्बन्धमात्रे वा सप्तमीति रक्षितः । कथं ‘जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः’ । जन्मनीति युज्यते । उच्यते । जन्मसहचरिते काले जन्मशब्दस्य वृत्ते: ‘कालाध्वनोः’ (२-३-९) इति द्वितीया । कथं (वाग्वाकः कर्तृतः पतति ?) शयनेन भुक्तमिति । शयनक्रियया भोजनक्रिया लक्ष्यते । उच्यते । चिन्त्यम् अनभिधानादिति रक्षितभाषावृत्ती ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । ४६ ।

कथं ‘वृक्षोऽयमि’ति क्रियाया अभावे कारकत्वाभावादनाभिहितत्वाच्च । उच्यते । कारकत्वमभिहितत्वं चेति भागवृत्तिः । कथं ‘मञ्चाः कोशन्ती’ति गौणे प्रथमा । यथा द्रोणपरिमितो द्रोण इत्यत्र परिमाणसव्यपेक्षत्वान्मात्रग्रहणात्र प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणं, तथात्राप्युपचारोपेक्षत्वात् स्यात् । उच्यते । ‘वर्णो वर्णेन’ (२-१-६९) इति पशौ उपचारसव्यपेक्षेऽपि प्रथमा । कथं ‘यस्य तस्य प्रसूतस्य गुणवान् स्फूर्जितो नर’ इति प्रसूतस्येत्यत्र हि प्रथमा युक्ता । उच्यते । प्रसूतः स इत्येवं पाठः ॥

१. इहेति ‘निमित्तात् कर्मसंयोगे’ इत्यत्रेत्यर्थः । दात्रं तु न प्रयोजनम्, किन्तु करणमिति भावः ॥

षष्ठी श्लोषे । ५० ।

कथं 'तदस्मिन्नाविकम्' (९-२-४९) इति । निर्देशादेवेति रक्षितः । 'अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्ती' ति वचनात् 'सङ्घचयाव्ययासन्ने' (२-२-२५) त्यत्राधिकं दशानामित्यत्रोक्ता षष्ठी ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । ६५ ।

कथं 'रक्षोगणं क्षिपुमविक्षतात्मा' । तथा धायैरामोदमुत्तममि' ति भट्टिः । उच्यते । 'तदर्हमि' (९-१-१७) ति ज्ञापकादस्यानित्यत्वाद् द्वितीया । धायैरिति 'धेट् पाने' 'श्याव्यधास्तु' (३-१-१४१) इत्यादिनाणः । युक् । ततस्तृतीयेति रक्षितः । कथं 'कृतपूर्वीं कर्तम्' अनभिहिते कर्तरि कृतप्रयोगे षष्ठीप्रसङ्गात् । उच्यते । कृद्गहणं न तिङ्ग्यावृत्त्यर्थं द्वितीयाविधानसामर्थ्यात् । ततस्तद्वितव्यावृत्त्यर्थमिति तद्वितप्रयोगे न षष्ठी ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि । ६६ ।

कथम् 'अङ्गः क्तिना वाधा भवती' ति 'स्थागणापचो भावे' (३-३-९५) इत्यत्र वृत्तिः । तथा 'सुटा सीयुटो वाधा मां भूदि' ति 'सुट्तिथोः' (३-४-१०७) इत्यत्र वृत्तिः । 'अकाकारयोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति नियमनिषेधात् 'कर्तृकर्मणोः' (२-३-६५) इति षष्ठ्या भवितव्यम् । उच्यते । 'अ प्रत्ययात्' (३-३-१०२) इत्यग्रहणस्यात्र प्रेष्ठेवाद् (?) ग्रहणमिति रक्षितः । वाधाशब्दे 'गुरोश्च हलः' (३-३-१०३) इत्यकारः ॥

क्तस्य च वर्तमाने । ६७ ।

कथं 'त्वया रक्षितो' 'यत्र शीलित' इति । 'मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३-२-१८८) इत्यत्र चकारेण 'शीलितो रक्षितः क्षान्त' इत्यादेः संग्रहादनेन षष्ठ्या भाव्यम् । उच्यते । भूते क्षान्तस्यायं प्रयोगः । भागवृत्तिकृता तु (पक्षामूलत्य-पान्तनमीषाते ?) । (म ? त) न्मतेन शेषविक्षायां षष्ठ्यत्र द्रष्टव्या । कथं 'दोषाणां विवर्जितम्' । दोषैरिति स्यात् । उच्यते । 'नपुंसके भावे क्तस्योपसङ्घचानमि' ति षष्ठी छावस्य हसितमितिवत् । यदि कर्मणि निष्ठा तदा शेषलक्षणैव षष्ठी । दोषाणां सम्बन्धिं यद् विवर्जितमित्यनुन्यासः ॥

१. मा भूत् इत्यस्य स्थाने 'न भवति' इति शब्दकौस्तुभतगत एततप्रयोगानुवादे पञ्चते.
२. 'प्रश्लेषात्' इत्यस्य स्थाने 'प्राथम्याद्' इति स्यात् । तथैव च कौस्तुभगते रक्षिताभिग्रायानुवादे दृश्यते.

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । ६९ ।

कथं 'सत्यानुरक्तं नरकस्य जिष्णवः' इति । उकारान्तग्रहणात् षष्ठी-
निषेधात् । उच्यते । शेषविवक्षायां षष्ठी ॥

तुल्यार्थेरुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । ७२ ।

कथं 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुने'ति माघः, येनोपमा भवति तस्योप-
मानस्य तृतीयाया 'अतुलोपमाभ्यामि'ति निषेधात् । उच्यते । सहविवक्षायां
तृतीया । सूत्रं तु षष्ठ्यर्थं सहभावाविवक्षार्थं च । शम्भुनेत्यत्र तु तुल्यार्थस्याप्राधा-
न्याच्च न प्रतिषेधः ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । ७३ ।

कथं नित्यं 'गोभ्यः स्वस्ति भूयादि'ति । उच्यते । 'नमस्वस्ती'(२.३-१६)
त्यादौ चकारस्तस्यैव वाक्यस्य समुच्चयार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां षष्ठ्या बाधितत्वा-
चतुर्थीति वृत्तिः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

द्वितीयाभ्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

द्विगुरेकवचनम् । १ ।

कथं 'रुद्रैकादशी'ति हरिश्चन्द्रप्रयोगः । समाहारद्विगावेकादशरुद्रमिति
स्यात् । उच्यते । 'स्तोमे डड्वक्तव्य' इति 'प्रमाणे द्रव्यसञ्' (५-२-३७) इत्यत्र
वाच्यम् । रुद्रस्य पूर्वनिपातार्थं राजदन्तादिः कल्पनीयः । एवं च षोडशी-
त्यादि । कथं 'पञ्चपूल्य इमाः' । उच्यते । एकशेषो भविष्यतीति रक्षितः । कथ-
मेकपूली । उच्यते । एकस्मिन्ब्रेव समारोपितवहुत्वादिति रक्षितः । कथं 'चतुर्दि-
शीमेघोदयः' । उच्यते । 'दिशा वाचा गिरा क्षुधे'त्यजादिपाठात् हलन्तात् टापि । दि-
शाशब्देन द्विगौ 'आवन्तो वा' इति पक्षे नपुंसकत्वेन नपुंसकहस्त्वे (चतुर्दिशमिति)
रूपम् । अन्यत्र पक्षे समुदायभ्योऽन्यः समुदाय इति दर्शने एकत्वाभावेऽपि
'द्विगोरि' (४-१-२१)ति डीप् । चतुर्दिशीति रूपमिति पञ्चगुप्रस्तावे रक्षितः ।

‘चतुर्दिशीशानवमत्य मानिनी’ इति कुमारः । हलन्तस्य दिक्षुब्दस्य द्विगौ
चतुर्दिशीशानिति वा पाठः ॥

द्रुन्दश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ ।

कथं ‘श्रीवाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते’ । तथा ‘मुखनासिकाभ्यां
यो वायुर्निष्क्रामती’ति । उच्यते । दधिष्यओदराकृतिगणत्वादिति रक्षितः । ‘ना-
सिकास्तनयोर्धर्मधिटोः’ (३-२-२९) इति निर्देशादनित्यत्वाद्वा । एकशेषेण वा ।
शकपार्थिवादित्वाद्वा । नासिकाया विवरभेदाद् द्वित्वात् । ललाटस्य जात्यपेक्षया वह-
वचनम् । एवच्च ‘चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिता’ इत्यमरः । तथा ‘पातितै रथनागाश्वै-
रि’ति चण्डी, ‘दन्तमुष्टितलैरि’ति च । साध्याभेदाऽज्ञातिरित्यस्य परत्वमनभिसन्ध्या-
योक्तमस्माभिः । अत्र तु प्रकारान्तरं ‘दन्तमुष्टितलैरि’ति दन्तनिर्मितचञ्चुरिकामुष्टिः ।
केचिद् ‘दन्तमुष्टितलैरि’ति क्वान्तं पठन्ति दन्तमुष्टितलैरिति ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । ५ ।

कथं ‘छात्रोपाध्यायम्’ । नात्राध्ययनमिति कर्मसाधने ग्रन्थकृता प्रत्यासत्ति-
रिति रक्षितः । सम्बन्धाभ्यर्हितत्वादुपाध्यायस्य पूर्वनिपातो युक्तः । उच्यते ।
पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वादित्युक्तं प्राक् ॥

जातिरप्राणिनाम् । ६ ।

कथं ‘राजिता नु विविधास्तस्यैला’ इति भारविः । उच्यते । प्रधानशैला
इति शाकपार्थिवादिः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः । ९ ।

कथं ‘देवासुरैरमृतमनुनिधिर्ममन्थे’ इति भारविः । उच्यते । देवानाम-
सुराणां च कादाचिल्को विरोध इति रक्षितः । यत्र द्रन्दो विरोधमाचष्टे स विरो-
धविषयः । न चात्र द्रन्दो विरोधमाचष्टे सामङ्गस्यात् ॥

स नपुंसकम् । १७ ।

कथं ‘स्वमोदयशशी मायाकारः न तु (?) गिरिसागरविहार’ इति समाहा-
रद्वन्द्वे क्लीवत्वप्रसङ्गात् । उच्यते । सग्रहणं प्रसिद्धयुपसङ्ग्रहार्थम् । तेन ‘युवोर-
नाकौ’ (७-१-१) इति न क्लीवत्वम् । (नै गङ्गा?) द्रन्देन विहारस्य मध्यमपद-

१. ‘सागरद्वन्द्वेन’ इति स्यात्.

लोपी वा समासः । नपुंसक एव वा पाठः ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा । २३ ।

कथं ‘नृपतिसभामगमन्न वेपमाना’ इति कीचकवर्थे । नृपतिरिति गजप-
निवद्, न राजपर्याय इति रक्षितः । यद्वा नृणां परियस्यां सभायामिति बहुवीहौ
कर्मधारयः । एव ‘आनन्दकर्मधारय’ इत्यनुवृत्तेर्न क्लीबत्वम् ॥

परवल्लिङ्गं इन्द्रतपुरुषयोः । २६ ।

कथं ‘गृहस्थूणं, शशोर्णम्’ इति वररुचिलिङ्गकारिका, अमरलिङ्गसंग्रहश्च ।
अनेन परवल्लिङ्गता स्यात् । उच्यते । ‘असिद्धवदत्राभादि’(६-४-२२)तिवत् परव-
लिङ्गमिति वतिनिर्देशो व्यभिचारार्थः । लोकाश्रयत्वाद्वा क्लीबत्वम् । तथा च भाष्यं—
‘गृहशशपूर्वयोः स्थूणोर्णयोर्नपुंसकत्वम्’ इति (अटवर्मित्रशत्रुम्?) ॥

रात्राहाहाः पुंसि । २९ ।

कथं ‘गणरात्रं निशा बहृच्यः’ इत्यमरः । ‘अच्यत्यन्ववपूर्वात् सामलोक्यः’
(५-४-७९) इत्यत्राजिति सोमनन्दी । अत्रानेन पुंस्त्वं स्यात् । उच्यते । गण-
शब्दोऽयं बहुत्ववाची समूहवाची च । अत्र बहुत्ववाचित्वे गणानां रात्रीणां समा-
हार इति समाहारे द्विगौ कृते समासे ‘समासान्ता अनवयवा’ इत्यस्मिन् दर्शने
अकारान्तोत्तरपदत्वाभावाद् ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः खियां भाष्यत’ इति न
स्मीत्वम् । ‘स नपुंसकम्’ (२-४-१७) इति क्लीबत्वात् पात्रादित्वाद्वा क्लीबत्वमि-
त्यमरकोशटीका । समूहवाचित्वे तु रात्रेर्गणसमासे राजदन्तादित्वात् परप्रयोगे
लोकाश्रयत्वात् क्लीबत्वं शैतं सहस्रं यथा । तदुक्तं—‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-
दिति तथा च नपुंसककाण्डे अमरः—‘रात्रं प्राक् सङ्घचयान्वितमि’ति । गणश-
ब्दस्य ‘बहुगणवतुडति सङ्घच्य’ (१-१-२३) इति सङ्घचासंज्ञा । एव इति द्विरात्र-
त्रिरात्रपञ्चरात्रादीनां क्लीबत्वम् । अभिधेयलिङ्गापवादोऽयम् । तेनाहो निर्गतो निरहो
वेति रक्षितः । कथं तर्हि द्रयोरहोर्भवा पूजा ‘द्यहा पूजे’ति स्मीत्वम् । ‘तत्पुरुषयो-
रि’त्यनुवृत्तेर्द्वन्द्वसाहचर्यात् समासपदार्थाभिधेयग्रहणम् । इह तु भवार्थाभिधेयस्तपु-

१. शतमिति । ‘शताशुतप्रयुतः पुंसि च’ ‘सहस्रः पुंसि’ इति सर्वापि पुंस्त्वानुशासने श-
तसहस्रशब्दौ क्लीब एव अयुज्यते इति लिङ्गानुशासनानादरस्थाननिदर्शनमेतत् ।

रुपः । न च दित्या (ना? द)त्र डीप्, ‘अनुपसर्जनादि’ (४-१-१४)ति प्रतिषेधात् ॥

अपथं नपुंसकम् । ३० ।

कथम् ‘अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुच्यते’ इति । उच्यते । समासान्तनिर्देशात् । कथं ‘विपथं कदध्वा कापथः समा’ इत्यमरः । ‘पथः स-झूचाव्ययादेरि’ति क्लीवत्वात् । कुशब्दस्याव्ययस्य ‘कुगतिप्रादयः’ (२-२-१८) इत्यत्र गतिसाहचर्याद् ग्रहणम् । अव्ययत्वं (च?चा) सङ्ख्या(दि)त्वाद् ‘विभक्तिस्वर-प्रतिरूपकाश्चे’ति चकाराद्वेति रक्षितः । ‘विपथं कदध्वा कापथं समाः, इति वा पाठः कर्तव्यः । तथा क्लीवलिङ्गकारिका—‘पथः सङ्ख्याव्ययात् परः’ इति । ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादि’ति कश्चित् । ‘पथ’ इति कृतसमासान्तनिर्देशाद् ‘अतिपन्थाः सुप-न्थाश्चे’ति कोशः । अत्र समासान्तत्वं तु (न) ‘न पूजनादि’ (९-४-५९) ति ॥

द्वितीयाटौस्वेनः । ३४ ।

कथं

‘हे रोहिणि ! त्वमसि *शीतकरस्य भार्या
एनं निवारय पतिं सखि ! दुर्विनीतम् ।
जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविश्य
श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्मं एषः ॥’

एनमिति न स्याद् अन्वादेशाभावात् । उच्यते । ‘श्रोणीतटं स्पृशति किं कुल-धर्मं एष’ इति योजयित्वा एनं निवारयेति योज्यम् । ‘वहुवेणी स्पृशन्नेनां कृष्णां धूमशिखामिवे’ति वेणी । अत्र एतामिति पाठः कर्तव्यः ॥

अस्तेभूः । ५२ ।

‘लावण्य उत्पाद्य इवास यतः’ इति कुमारः । अनेन भूमावेन भाव्यम् । उच्यते । ‘अस गतिदीप्त्यादानेषु’ । अस्मादुभयपदिनः । ‘केचिदनुप्रयोगादन्य-त्रास्तेभूमावं नेच्छन्ति’ इति धातुप्रदीपः ॥

ब्रुवो वन्निः । ५३ ।

कथं ‘प्रेप्यब्रुवोरि’ (२-३-६१) ति । लाघवार्थमज इति वक्तव्ये ‘अजी’ति

१. ‘इति वा’ शब्दस्थाने ‘इत्येव’ इति स्यात् ।

* ‘शीलवतीषु धन्या’ ऊपुस्तके पाठान्तरम् ।

इका गुरुनिर्देशात् । तेन ज्ञापयत्यार्थातुकीयं कार्यमनित्यमिति । सामान्यज्ञापकात् किंपि न वच्चादेशः । तथा च ‘विकृतिः कटके कुंता जनैः’ (?) इति प्रयोगः । एतदेव ‘अजेव्यघञपोः’ (२-४-५६) इत्यत्र रक्षितेन सूचितं, ज्ञापकसमुच्चये लिखितम् ॥

अजेव्यघञपोः । ५६ ।

कथं ‘वीज्यते स हि संसुप्तः थाससाधारणानिलैः’ इति कुमारः । अनेन वीभावे वीयत इति स्यात् । उच्यते । ‘ईज गतिकुत्सनयोरित्यस्य रूपम् । एवं (दीक्षितः ?) वातवीजनैरिति च ॥

वा यौ । ५७ ।

कथं ‘धवित्रं व्यजनमि’त्यमरः । व्यजनमिति नित्यं न स्यात् । अनेन पक्षे वीभावात् । उच्यते । ‘संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्’ इति वार्तिकं सामान्येन प्रकरणे कार्यव्यभिचारार्थमिति व्याख्यातम् । व्यवस्थितविभाषात्वाद्वा ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाख्यियाम् । ६२ ।

कथम् —

‘चत्वारो वयसृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः

संग्रामाव्यरदीक्षितो नरपतिः पली गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्षेषोपशान्तिः फलं

राजन्यौघनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुन्दुभिः’ ॥

इति वेणी । यतः ‘कुर्वादिभ्यो ण्यः’ (४-१-१५१) इत्यक्षत्रियवृत्तिकुरुत्यादात् (सं ? सा) वकाश इति क्षत्रियवृत्तेः ‘कुरुनादिभ्यो ण्यः’ (४-१ १७२) इति भाव्यम् । तस्य च तद्राजत्वाल्लुक् । तथा च भारविः ‘चिराय तस्मिन् कुरवश्वकासति’ । उच्यते । ‘कुर्वादिभ्यो ण्य’ इत्यत्रापि क्षत्रियगोत्रग्रहणानुवृत्तेः सोऽपि क्षत्रियगोत्रवचनादेव । तस्यातद्राजत्वादल्लिगिति भागवृत्तिः । जयादित्यमते तु द्रव्योरेकस्मिन् वा ‘कुरुनादिभ्यो ण्य’ इति कौरव्यशब्दमुत्पाद्य ततः ‘तत्र साधुः’ (४-४-९८) इति यत् । अकारलोपयलोपौ कृत्वा कौरव्यो दुर्योधनो द्रोणो दुश्शासन इत्यादय उच्यन्त इति वाच्यम् । यद्येवं ‘परस्परं परिरोभिरे कुकुरकौरव-

१. ‘कृताजिरैः’ इति स्यात् । २. ‘दाक्षिण’ इति स्यात् ।

स्थियः’ इति माघः । तथा ‘सोऽयं मद्भुजपञ्चरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः !’ । कच्छादि (४-२-१३३) पाठाद् ‘मनुष्यतत्स्थयोश्च’ (४-२-१३४) इति बुज्ञा भाव्यम् । उच्यते । शब्दव्युत्पत्तेविवक्षाधीनित्वात् । मनुष्याणां कुरुशब्देनाविवक्षितत्वात् बुज् । ततश्च तस्येदमर्थेऽण् । जनपदविवक्षायां वाज् । ‘विषयो देशो’ (४-२-८२) इति अणि ता(तपर्या)दिति भागवृत्तिः । कथं ‘तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे’ इति रघुः, यतो ‘वृद्धेत्कोसले’ (४-१-१७१) त्वत्र जनपदशब्दात् ‘पाण्डोर्ध्यण् वक्तव्य’ इति ख्याणि तस्य तद्राजत्वालुका भाव्यम् । उच्यते । पाण्डौ साधवः पाण्ड्याः । ‘तत्र साधुरि’ (४-४-९८) ति यत् ॥

आदिप्रभृतिभ्यः शापः । ७२ ।

कथम् ‘न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्य’ इति पञ्चतन्त्रम् । ‘आश्वसेयुर्निशाचराः’ इति भट्टिः । पचाश्चजन्तादाचारे क्विपि लिङ्गं रूपम् । ‘गणकार्यमनित्यमि’ ति जयमङ्गला । भूवादेराकृतिगणत्वात् तत्र द्रष्टव्य इति । वृत्करणं तु यजादिसमाप्त्यर्थम् । कथं ‘वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते’ । ‘अस गातिदीप्त्यादानयोरि’ ति भौवादिकस्योभयपदिनः ॥

गातिस्थाद्युपाभूम्यः सिंचः परस्मैपदेषु । ७३ ।

कथं ‘मा भैः शशाङ्क ! मम सा धुरि नास्ति राहुः’ इति । सिंचो भावान्मा भैषीरिति प्राग्भोति । तथा च भट्टिः—‘मा स्म भैषीस्वयादैव कृतार्थो द्रष्टव्यते पतिरिति । उच्यते । आगमशासनानित्यत्वाद् ‘अस्तिसिंचोऽपृक्ते’ (७-३-९६) इति नेट् । ततो ‘हलड्यादि’ना (६-१-६८) सिलोपे सिंचो विसर्जनीयः । अथवा निर्देशे केनचिदाचार्येण भीग्रहणमपि ग्राहितम् । ‘गातिस्थाद्युपाभूम्यः’ (२-४-७७) इति पञ्चम्येकवचनम् । तत ‘एरनेकाचः’ (६-४-८२) इति यणादेशे भूम्य इति निर्देशात् । एतन्मते सिंचो लोपे रूपम् ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्धटवृत्तौ

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः । १ ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ७ ।

कथं ‘नदीकूलं पिपतिषतीति’ । कूलस्याचेतनत्वादिच्छाया असम्भवात् । उच्यते । पदसंस्कारेण । कथं मुमूर्षति । मरणस्यानिच्छाविषत्वात् । उच्यते । अतिदुःखितस्य मरणमपीप्सितमिति । तद् दृश्यते – ईदृशं नाम तद्बःखं येनेदं मरणं सुखमिति ॥

कर्तुः क्यद् सलोपश्च । ११ ।

कथं ‘कस्त्वं भो निशि केशवः शिरसिजैः किं नाम गर्वायसे चक्री च-
न्द्रमुखी प्रयच्छसि स मे कूर्णी घटीं दोहिनीम्’ । उपमानाद्यभावात् क्यडोऽभा-
वात् । उच्यते । गर्वयोगाद्वर्वः अर्शआदित्वादाचि रूपम् । गर्वः पुरुषः । ततः
अगर्वो गर्वो भवतीति भृशादित्वात् क्यडि गर्वायते ।

‘अस्मिंश्चन्द्रमसि प्रसन्नमहासि व्याकोचकुन्दत्विषि

प्राचीनं खमुपेयुषि त्वयि गते दूरं निजप्रेयसि ।

श्वासः कैरवकोरकीयति मुखं तस्याः सरोजीयति

क्षीरोदीयति मन्मथो दगपि च द्राक् चन्द्रकान्तीयति’ ॥

कथं ‘कैरवकोरकीयती’त्यादि । उपमानादाचार (३-१-१०) इति क्यञ् विधीयते यथा पुत्रीयति च्छात्रमिति । न चात्र कैरवकोरकादिकमिव (श्वासाद)यः किञ्चिदाचरन्ति, किं तर्हि त एव कैरवकोरकादि यथात्मभावमाचरन्तीति । अतः ‘कर्तुः क्यद् सलोपश्च’ (३-१-११) ति क्यद् युज्यते । उच्यते । आत्मानभित्युपमेवं द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः – श्वासः कैरवकोरकमिवात्मानमाचरति । एवच्च ‘उपमाना-
दाचारे’ इत्येव क्यच् । कथं ‘प्रायः पुण्यवता देशो शरदियं प्रावृषायते’ क्यद्,
प्रावृष्यत इति हि स्यात् । उच्यते । प्रावृषेति तृतीयान्ते ‘अयवयमये’ति अय-
तिवातोरयत इति । प्रावृषाशब्दोऽयं टावन्तः । ‘कालप्रभाता शरदा प्रावृषा
तु जलार्णवा’ इति कोशः । शरदि वर्षति वासव इति । केचितु (*वा?) क्षरं
पठन्ति ॥

* ‘स्याक्षरम्’ इति स्यात्.

बाष्पोष्मस्यामुद्गमने । १६ ।

कथं ‘धूमायन्त इवाश्लिष्टा’ इति । अनेन क्यडोऽभावाद् । उच्यते ।
‘फेनाच्चेति वक्तव्यमिति केचित् ‘फेनधूमाभ्यामिति पठन्ति । चकारानुवृत्तिसा-
ध्यत्वादस्य । एवं चात्र ‘लालायितः फणी’ति भाष्यकारप्रयोगः ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ । २३ ।

कथं ‘यायावराः पुष्पफलेन चान्ये’ इति भट्टः । गत्यर्थादनेन नियमात्
समविव्याहारे यडोऽभावात् । उच्यते । ‘सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था’ इति ज्ञानार्थ-
त्वात् ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । २४ ।

कथं ‘चरैराचरचञ्चुरे’ति भट्टः । गत्यर्थत्वादनेन चरेभावगर्हायां यडो
विधानात् । उच्यते । क्रियागर्हा तत्र विवक्षिता पदसिद्ध्यर्थम् ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । २५ ।

कथं ‘लिखापयति वर्णापयती’ति कायस्थप्रयोगः । उच्यते । अर्थवेदे’त्या-
दिना (?) आपुग् वक्तव्य इत्याकारे पुक्ति वा वक्तव्ये आपुको विधानमन्यत्र भा-
वार्थम् । तेन लिखापयतीत्यादिरिति रक्षितः । आकारे कृते ‘अर्तिही’ (७-३-३६)
इत्यादिना पुक् । कथं ‘जुघुधुः पुष्पमालवा’ इति, नित्यण्यन्तत्वात् । उच्यते ।
‘घुषिरविशब्दने’ (७-२-२३) इत्यस्माद् ज्ञापकाद् विशब्दने (वा) णिजिति वृत्तिः ।
अथवा भौवादिकपरस्मैपदी ॥

हेतुमति च । २६ ।

कथं ‘रामो राज्यमकारयदि’ति रामायणम् । तथा—‘सकलभुवनराज्यं कौ-
र्यामास तेन’ इति नन्दी । ‘हेषे सूर्ये पुनरपि भवान् बाह्येदध्वशेषमि’ति मेघः ।
‘कोकिला विष्णुरूपेण राजकन्यामजीहरन्’ । स्वार्थे णिजभावात् । उच्यते । विव-
क्षाधीनत्वालक्षणस्य णिजुत्पत्यर्थे हेतुमङ्गावो विवक्षणीयः व्युत्पत्युत्तरकालं स्वार्थे
वर्तते स्वभावादिति ‘आरोहयते हस्ती स्वयमेवे’त्यत्र रक्षितः । ‘सकलभुवनराज्यं

१. ‘अर्थवेदसत्यानाम्’ इति स्यात्.

२. ‘कारयास्मन्मतेन’ इति दु भट्टः.

कारयामासे'त्यत्र तु पादुकायाः प्रयोज्यक(म् ?)र्त्त्वेन हेतुहेतुमङ्गाव इति जयम-
ङ्गला । एवं 'कोकिला विष्णुरूपेण'त्यत्र विष्णुरूपस्य प्रयोज्यत्वात् सिद्धिः ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपानिभ्य आयः । २८ ।

कथं 'गुपितमि'ति । 'गुपू रक्षण' इत्यस्य 'आयादय आर्धधातुके वा' (३-
१-३ ?) इति विकल्पात् गुप्तं गोपायितमिति स्यात् । उच्यते । 'गुप गोपनकुत्स-
नयोरि'त्यतः निन्दादिषु सनुपत्तेरन्यत्र गुपितमिति धातुप्रदीपटीका । चौरादि-
कस्य तु गोपितमिति । कथं 'पणायितम्' । पनिना साहचर्यात् स्तुत्यर्थं एवायप्रत्यय
इत्प्रयत इति वृत्तिकृदुक्तत्वात् । उच्यते । कैश्चित् साहचर्यं नाद्रियत इति रक्षितः ।
तथा च भट्टः— 'न चोपलेभे वणिजां पणायान्' इति । कथं 'गां विच्छायतीति
गोविद्' इति 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (६-४-१९) इत्यत्र न्यासः । उच्यते ।
तुदादावस्य पाठसामर्थ्यादायप्रत्ययोऽत्र विकल्प्यत इति केचित् । अन्ये तु तुदा-
दिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादेव शप्रत्ययः । तेन विच्छायतीति नुमो
विकल्पाद् भविष्यतीति रक्षितः ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३५ ।

कथं ददरिद्रौ 'कास्यनेकाज्यहणं चुलुम्पाद्यर्थमि'ति वचनादामा भाव्यम् ।
उच्यते । 'आत औ णलः' (७-१-३४) इत्यत्र ओकारे कर्तव्ये औकारकरणाद्
'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः' इति वचनाद्विषयमावेनाकारलोपे ददरिद्राविति
यथा स्यादित्येवमर्थम् । स च दरिद्रातेरामो दरिद्रत्वं ज्ञापयति । कथं 'कासाञ्चके
पुरी सौधैरि'ति भट्टः । 'कासृ शब्दकुत्सायाम्' इत्यस्यात्र ग्रहणम् । न च 'काशृ
दीसावि'त्यस्य ग्रहणम् । 'चकाशे तीर्णलौहित्य' इति प्रयोगात् । उच्यते । शब्द-
कुत्सार्थस्यैवानेकार्थत्वात् प्रकाशार्थत्वे रूपं युक्तम् ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३६ ।

कथं 'सम्हि मर्तुमानर्चें' इति भट्टः । उच्यते । 'इन्विभवतिभ्यो च' (१-
२-६) इति कित्वं ज्ञापयति इजादिनिमित्त आमनित्य इति न्यासः ॥

कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि । ४० ।

कथं ‘तं पातयां प्रथममास पपात पश्चाद्’ इति रवुः । आम्प्रत्ययस्यैवैति न्यासेऽवधारणात् । उच्यते । पातशब्दं उपपदे योतेर्विचि द्वितीयान्तं पातयां, पातं यान्तमित्यर्थः । आसेति ऐस गत्यादे रूपम् । प्राप्तवानित्यर्थः । यद्वा आम्प्रत्ययान्तस्य क्रियासाधनप्रधानत्वात् तथाविधस्यैव व्यावृत्तिः । प्रथममिति तु क्रियाविशेषणं न साधनप्रधानम् । एवं ‘सम्भावयां राघवमास वृष्टेरि’त्यपि सिद्धम् ।

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च । ५६ ।

कथं ‘समारन्त ममाभीष्टा’ इति भट्टः । यतश्चकारेण परम्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेः भाष्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थं उक्तः । उच्यते । योगविभागात् परस्मैपदेष्विति केचिन्न सम्बन्धन्ति । केचिदुत्तरार्थं त्वनुर्वर्तते एवेत्याहुरिति रक्षितः ॥

कृदतिङ् । ५३ ।

कथं ‘कक्कार’ इत्यादौ विभक्तिः कारप्रत्ययस्य ‘धातोः’ (३-१-११) इत्यविधानात् कृत्वाभावात् । उच्यते । धातवधिकारे विधानसामर्थ्याद् बहुलवचनाद्वा ॥

वासरूपोऽस्त्रियाम् । ५४ ।

कथं ‘नित्यं पचानी’ति । यतो वासरूपेण ‘तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः’ (३-४-१०१) इत्यमा पक्षे भाव्यम् । उच्यते । ‘लिटः कानज् वा’ (३-२-१०६) इति वचनालादेशेषु वासरूपविधिर्निर्स्तीति ज्ञाप्यते । कथं ‘कण्डूतिर्वदनादपैति शिरस’ इति कण्डूादियगन्ताद् ‘अ प्रत्ययाद्’ (३-३-१०२) इत्यकारेण क्तिनो-वाधा स्याद्, अस्त्रियामिति वासरूपविधेनिर्पेत्यात् । उच्यते । (‘क्तिनावादिभ्यः’ इति वचनात्) । ‘तदधीते तद्रेद’ (४-२-५९) इति वचनाद् ज्ञापकाद् भावार्थक्तस्य ‘कल्युडि’त्यत्र ग्रहणाद् वर्तमानार्थक्तेन वासरूपविधिना लडपि भवति । अपरं बहुत्वान्नोक्तम् ॥

अचो यत् । ५७ ।

कथम् ‘अनेन भाव्यं संस्कृतम्’ (?) । उच्यते । ‘ओरावश्यके’ (३-१-१२९) इति ष्यत् ॥

पोरदुपधात् । ५८ ।

कथं त्रिकाण्डे ‘जाप्या स्यादवर्मणं’ इति । बाहुलकादिति पारायणम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ५०० ।

१. अस गत्यादेरित्यस्य ‘अस गतिदीसी’त्यादानुपूर्वावोधितस्य असधातोरित्यर्थः।

कथं 'तेन न तत्र भवेद्विनियम्यामि'ति 'इनहना'दि (६-४-१२) सूत्रे वृत्तिः । केवलाद्वत् पश्चाद्विनिशब्देन समाप्तः । उपसर्गप्रतिरूपको विनिशब्दः । विनियमे साधुर्विनियम्यः । 'तत्र साधुः' (४-४-९८) इति यत्प्रत्यय इत्यन्यः ॥

वदः सुपि क्यप् च । १०६ ।

चकारेण यदपि समुच्चीयते । कथं कर्तरि 'सत्यवद्यो रघृतम्' इति भट्टिः । कृत्यत्वाद् भावे विवानात् । उच्यते । अर्शआदित्वादच् । अथवा बाहुलकात् कर्तरि यदिति । कथमनूद्यम् । उपसर्गप्रतिरूपकत्वादनोः ॥

एतिस्तुशास्वृद्धजुषः क्यप् । १०९ ।

कथं 'का ते स्तुतिः स्तव्यपरावरोक्तिः' इति चण्डी, अनेन क्यपो भावात् । उच्यते । स्तवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे 'दण्डादिभ्यो [यत्]' (५-१-६६) इति यद्] वक्तव्यः ॥

ऋह्लोपर्यत् । १२४ ।

कथं—

'किं किं मां समुपेत्य तुम्बासि बलाञ्छिर्लज्ज ! लजा कुतो वस्त्रान्तं शठ ! मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त ! निर्बन्धसे । खिद्धाहं तव रात्रिजागरतया तामेव याच षियां निर्माल्ये सति पुष्पदामनिकरे का षट्पदानां रतिः' ॥

जागरत्येत्ययुक्तम् । 'जागर्त्तेरकारो वा' इत्यकारे ण्यति च जागरा जागर्येति स्यात् । उच्यते । पञ्चाद्यन्ति भविष्यति । निर्बन्धस इत्यपशब्द एव, निर्विद्धासीति हि स्यात् । अथवा निर्बध्यत इति यका प्रथमपुरुषेण वा पाठः कर्तव्यः ॥

ण्वुल्लृत्तौ । १३३ ।

कथम् 'अधिष्ठक' इति कागस्थोक्तिः ण्वुला अधिष्ठायक इति हि स्यात् । उच्यते । 'आतश्चोपसर्गे' (३-१-१३६) इति कः । ततः स्वार्थे कः ॥

दुन्योरनुपसर्गे । १४२ ।

'क्षपितचमरीबालभारो दवाभिरि'ति मेघः । 'दवो दावो वनानल' इत्यमरः । णप्रत्यये दाव इति स्यात् । उच्यते । 'विभाषा ग्रह' (३-१-१४३) इति विभाषापि सम्बध्यते ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्धटवृत्तौ
तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण् । १ ।

कथं ‘जातिस्मरौ नूनमिमावभूतामि’ति रघुः । उच्यते । पचाद्यच् । कंथं
‘कलहंसराममहितः कृतवानि’ति भट्टः । उच्यते । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् सकर्म-
कत्वम् । घञन्तेन वा वैयधिकरणे बहुवीहिः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ ।

कथं ‘कर्षवि� (?) स शैवाललता नदीण्ण’ इति रघुः । नदां स्नातो नदीण्ण
इत्यधिकरणे उपपदे कः, कर्मणीत्यनुवृत्तेः । उच्यते । मूलविभुजादित्वात् ।
‘निनदीभ्यां स्नातेः कौशले’ (८-३-८९) इति पत्वविधौ वृत्तिकृता ‘सुपि स्थ’
(३-२-४) इत्यत्र योगविभागात् प्रत्यय इत्युक्तम् ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् । ९ ।

कथं तमो(?)ज्योत्स्नाहरः । उच्यते । हरतेरिति योगविभागे उद्ध-
मवृत्तिः ॥

अधिकरणे शेतेः । १५ ।

‘गिरो डश्छन्दसि’ इति वक्तव्यम् । ‘गिरिशमुपच्चार प्रत्यहं सा सुकेशी’
इति ‘गिरिशो गिरिशो मृड’ इति च । उच्यते । गिरिरस्याश्रयत्वेनास्तीति लोमा-
दित्वाच्छः । अथवा यजुःक्रतुरिति कर्तव्ये ‘अध्वर्युक्तुः’ (२-४-४) इति ज्ञापकात्
छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्त इति रक्षितः ॥

चरेष्टः । १६ ।

कथं ‘प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमि’ति रघुः । अधिकरणे इत्यनुवृत्तेः । उच्य-
ते । चिन्त्यतामिति भागवृत्तिः । ‘ट’ इति योगविभागो वा (क ? त)दा कर्तव्यः ।
भिक्षासेनासैंहचराद्वा ॥

१. कथमिति । कलहंसराममिति रावणगृहविशेषणं कर्मण्यणन्तं मन्यते । २. रघौ
नेयमानुपश्चां दृश्यते । किन्तु पञ्चमसर्गे ‘शैलोपमः शैवलमज्जरीणां जालानि कर्षनुरसा स पश्चात्’
इत्यस्यार्थस्य कथित् पाद एव ‘कर्षन् स शैवाललता नदीण्ण’ इत्येवंरूपतया पञ्चमान उपलब्धः
स्यान्तरमाहेत्वेन । ‘आनायिनस्तद्विचये नदीण्णन्’ इति षोडशो सर्गे प्रयोगोऽस्ति । ३. ‘सह-
पाठाद्वा’ इति स्यात्.

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्वेः । १८ ।

कथं ‘पुरस्सरा वामि’ति भाषावृत्तिः । उच्यते । पचादिपाठात् सिद्धिरिति केचित् ॥

फलेग्रहिरात्ममभरिश्च । २६ ।

कथम् ‘उदरम्भरयथकोरा’ इति मुरारिः । उच्यते । चकारात् । कुक्षिभरिरित्युपलक्षणम् । तथा च चान्द्रं सूत्रम् ‘आत्मोदरकुक्षिभ्य’ इति ॥

अपे क्लैशतमसोः । ५० ।

कथं ‘भयापहाः’ तथा ‘पटोलपत्रं पित्तस्य नसितस्य कफापहा’ । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (३-२-१०१) इति डः ॥

अमनुष्यकर्तृके च । ५३ ।

कथं ‘कृतम्भे नास्ति निष्कृतिः’ । तथा ‘ब्रह्मन्नमपि चण्डालम्’ । तथा ‘बलभद्रः प्रलम्भन्नः’ । तथा ‘शत्रुघ्नो राजा’ । उच्यते । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्यय इति भाषावृत्तिः । पदसंस्काराद्वा । पदान्तरसञ्चिधाने हि मनुष्यकर्तृकता । बाहुलकाद्वा टक् ॥

स्पृशोऽनुदके किन् । ५८ ।

कथम् ‘उत्तार्य ते जलान्यष्टौ लङ्घाया उदकस्पृशः’ उच्यते । औणादिकोऽत्र किप्रत्ययः ॥

ऋत्विग्दधृक्साग्दिगुणिगच्छयुजिक्रुञ्चां च । ५९ ।

कथं ‘नीचो वदति न कुरुते’ । न्यडिति स्यात् । उच्यते । किनप्रत्यये सति ‘अनिदितां हल’ (६-४-२४) इत्यनुनासिकलोपे ‘अच् प्रत्यन्ववपूर्वाद्’ (६-४-७५) इत्यत्र ‘अजिं’ति योगविभागादच् । ‘अच्’ (६-४-१३८) इत्यकारलोपः । ‘चौ’ (६-३-१३८) इति दीर्घत्वे नीच इति स्यात् ॥

सत्सूद्विषद्वुहदुहयुजाविदभिदच्छदजिनीराजासुपसर्गेऽपि किप् । ६१ ।

कथं ‘मनुद्यमि’ति । ‘वदः सुपि क्यप् च’ (३-१-१०६) इति क्यबुपसर्गे न स्यात् । इह सुपीत्यनुवृत्तानुपसर्गग्रहणमन्यत्र सुव्यग्रहणे नोपसर्गग्रहणमिति ज्ञापनार्थमिति वृत्तिः । उच्यते । उपसर्गप्रतिरूपकोऽत्रानुः ॥

क्रव्ये च । ६९ ।

कथं 'क्रव्यादः' 'अदोऽनन्ने' (३-२-६८) इति सिद्धे क्रव्यग्रहणं वासरूपं विधाननिवृत्यर्थमिति भाष्यम् । उच्यते । कृत्विकृत्तशब्दं उपपदे 'कर्मण्यण्' (३-२-१) पृष्ठोदरादित्वात् कृत्विकृत्तशब्दस्य क्रव्यादेशं इति कथित् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ७८ ।

कथं 'स्वैरिणी' वृद्धभावादिति । स्वेन ईरितुं शीलमस्याः । णिनिः । उच्यते । 'स्वादीरेरिणोर्वृद्धिर्वक्तव्या' ॥

ब्रह्मभूषणवृत्रेषु क्रिप् । ८७ ।

'न हिमहा हिमहानिकरोऽभवदि'ति माघः । तथा 'कामहा स महेश्वरः' तथा 'मधुहे'त्यादि । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमात् । उच्यते । 'बहुलं छन्दसि' (३-२-८८) इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेनियमव्यभिचारादिति रक्षितः । 'नहिमहे'-त्यादौ नहिशब्दोऽव्ययम् । अभीक्षणं न सूर्यों महाहिमहानिकरोऽभवदित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—कथं 'वृत्रस्य हन्तुः कुलिशमि'ति, अनेन क्रिपः प्रसङ्गात् । उच्यते । कालसामान्यविवक्षायां तृच् भविष्यति । एवं 'हिमहे'त्यादौ च 'अन्ये-भ्योऽपि दृश्यते' (३-२-१७८) इति क्रिप् ॥

परोक्षे लिट् । ११५ ।

कथम् 'अभून्नपो विवृधसस्खः परन्तपः' इति भाष्टः । 'अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनामि'ति माघः । उच्यते । पदसंस्कारे भूतसामान्यविवक्षायां लुड् । एवं च 'कौसल्यायासावि सुखेन रामः प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूदि'त्यपि । केकयशब्दादुपचारेण दुहितृवृत्तेर्डीपि केकयीति । कथं 'यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ती'ति कुमारः । परोक्षे लिट् । भस्मावशेषकरणापेक्षया यद्वृत्तमानत्वं तद-ध्यारोप्य लट् ॥

वर्तमाने लट् । १२३ ।

'यैथाह धाव्या प्रथमोदितं वच' इति रघुः । आहेति वर्तमाने । उच्यते । तिङ्गन्तप्रतिरूपकोऽयमाहेति शब्दः कालसामान्यवचनः । एवं च 'स मुक्तवति

१. 'कृत्विकृत्तपक्मांसशब्दं उपपदेऽण्' इति शब्दकौस्तुभः । २. 'उवाच धाव्या' इति साम्प्रतिकाः पाठाः ।

पौलस्ये भूयोऽप्याह महेश्वरः’ इति कैलासोद्धरणम् । ‘परिघोरुभुजानाह हसन्ती स्वागतं कपीन्’ इति भट्टः । कथाभिसन्धानेन वर्तमानविवक्षा यथा ‘अद्य कंसो निहन्यत’ इति । ‘लेखके नास्ति दोष’ इत्यत्र नास्तिशब्दोऽयं विभक्तिप्रति-रूपकः कालसामान्यवाची । ‘कथं न ज्ञास्यति प्रभुरि’ति कुमारः । वर्तमाने लृट् । उच्यते । ‘प्रत्येकं विनियुक्तात्मे’ति प्रत्येकमात्मविनियोगात् तदनन्तरं ज्ञानस्य भाव्यमानत्वालृट् विवक्षावशात् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । १२४ ।

कथम् ‘अपि शाकं पचानस्य’ । मुका भाव्यम् । उच्यते । आगमशास्त्र-स्थानित्यत्वात्र मुक् । ‘आतो डित’ (७-२-८१) इति आदेशोऽपि नास्ति, गण-कार्यानित्यत्वाच्छपोऽभावात् ॥

स्पृहिणृहिपतिदिविनिद्रातन्द्राश्रच्छाभ्य आलुच् । १५८ ।

कथम् ‘ईर्ष्यालुः’, +‘बुभुक्षालुः’, ‘लज्जालु’प्रभृतयः । उच्यते । ईर्ष्यामाला-तीति ‘मृगच्चावादित्वात् *कुप्रत्ययः । ‘शीतालुरि’ति शीतं न सहत इति तद्वितः ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । १६२ ।

कथं ‘कुलिशं भिदुरं पंविरि’त्यमरः । तथा ‘संसारबन्धच्छिदुरान् द्विजाती-नि’ति घोषः । ‘करीन्द्रबन्धच्छिदुरं मृगेन्द्रमि’ति विजयः । ‘छिदुरयादुरयाचित-मङ्गना’ इति माघः । ‘भिदेः छिदेः कर्मकर्तरि चायमिष्यते’ इति वृत्तावुक्तत्वात् केवले न स्यात् । उच्यते । छिदिभिदेः ‘कर्तरि चे’ति वामनोक्तत्वात् । अत्र ‘कर्मकर्तरि चे’ति चकारोऽपि केवलेऽपीति लिङ्गम् ॥

सनाशंसभिक्ष उः । १६८ ।

कथं ‘सन्तः प्रणायिवाक्यानि गृह्णन्यननुसूयव’ इति मीमांसावार्तिकम् । अनुसूयशब्दः कण्डादियगन्तः । नद्यस्यात्रानुस्मरणम् । उच्यते । ‘दुप्रकरणे मि-तद्वादिभ्य उपसङ्ख्यानमि’ति डुः ॥

१. वामनेति । तदीये हि काव्यालङ्कारे ‘भिदुरादयः कर्मकर्तरि कर्तरि च’ (५-२-३८) इत्यभिधानाद् इत्यर्थः । वृत्तिवाक्यगतश्चकारोऽप्येवमभिप्रायक इत्याह—अत्रेत्यादि.

+ बुभुक्षालुरिति खपुस्तके न पञ्चते.

* ‘कुः शी’ इति ख.पाठः.

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

कथं तैलविन्दवः । उच्यते । †शृस्त्रृष्णिहित्रप्यसिवसिहनिक्षिदिवनिधमाने-
भ्यश्च' (उ. सू.) इति चकाराद् विद्यवयवेजोऽप्युप्रत्ययः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । १८८ ।

कथं 'त्वया ज्ञातो वधाद् भीत' इत्यादि । 'सत्यपि सम्भवे वाधनं भवती' ति
वर्तमानात् क्तेन भूते क्तस्याभावाद् वर्तमानात् क्ते च 'क्तस्य च वर्तमान' (२-३-
६७) इति पष्ठी स्यात् । उच्यते । अपशब्द इति पदे भागवृत्तिः । 'अस्ति च
सम्भवो यदुभयं स्यादि' ति भूत+क्तेनापि भाव्यमित्यन्यः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च'
इत्यनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

'शीलितो रक्षितः क्षान्त आकुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टुष्टौ तथाक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥'

तथा सुसः शायित आशितो लुप्त इत्येवमादीनां वर्तमाने वृत्तिः । वर्तमानक्तेन
भूतात् *क्तस्य वाधनमिष्यते । तेन त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्याद्यचिकिस्यमिति
भागवृत्तिरिति भाषावृत्तिः । कथं भूते क्ते सति 'त्वया शीलितो मया ज्ञात' इति,
बुद्ध्यर्थत्वाद् वर्तमानक्तेन भूतक्तस्य वाधनात् । अत एव 'क्तस्य च वर्तमाने' (२-
३-६७) इति पष्ठी न भवति । यदि वर्तमानक्तस्य ग्रहणं स्यात् तर्हि 'क्तस्य च
वर्तमान' इति पष्ठी स्यात् । कालदुष्टा एवापशब्दा (इति) भागवृत्तिः । कथं
'कलहंसराममहितः कृतवानि' ति यमकं महित इति, अनेन भूतक्तस्य वाधनात् ।
चिन्त्यम् । चिन्ता चात्र 'मतिबुद्धि' इत्यादिना वर्तमानकाले द्विप्राप्तः क्तो विधि-
यते । यस्तु भूतविहितः स मत्यादिभ्यो भवत्येव । भूतक्तस्तु (न) वाध्यते मत्या-

१. विदीत्यादि । 'विदि अवयव' इत्यानुपर्वानेधितादपि धातोऽप्यत्ययो जायत इति ता-
त्पर्यम्.

+ 'ग्रहणिहित्रजन्मसिवसिहनिष्ठायितनिभ्यश्च' इति क. पाठः.

+ 'तक्तान्तेन' ख. पाठः.

* 'क्तान्तस्य' ख. पाठः.

दिक्केन। (तेन) वर्तमानकाले भूतेऽपि। ए(ततुःकेतु)तककौण्डन्यन्यायेन मत्याद्यर्थेभ्यो भूते यः क्तः प्राप्तः, स वर्तमानक्तेन वाधितव्यः। तेन (वर्तमाने?) मत्यादिभ्यो भूतक्तो नास्ति। एतच्च ‘क्तेन च पूजायाम्’ (२-२-१२) इत्यन्नानुन्यास-कुतोक्तं विस्तरेण। अत एवाह—‘उपज्ञाते’ (४-३-११५) इति तृतीयासमर्थात् ‘तेन प्रोक्तम्’ (४-३-१०१) इत्यादिकारकात् प्रत्ययं कुर्वताचार्येणैव ज्ञापितं मत्यादिभ्यो विहितस्य कस्य योगे तृतीयासमासो भवत्येवेति तेनेश्वरज्ञापितमिति निर्देशादेवास्ति मत्यादिभ्यो भूतेऽपि क्त इति। अत्र प्रकरणे तककौण्डन्यन्यायेन यदुक्तं तदनुन्यासकारेण दूषितमिति। कथम् ‘इष्यते ज्ञायते’ इषिप्रभृतिभ्योऽनेन वर्तमानक्तेन लड्बाधकेन भवितव्यम्। नचात्र वासरूपविधिः। ‘कल्युट्तुसुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ती’ति। उच्यते। ‘ल्युट्तुमुच्चित्यत्र *ल्युटा साहचर्याद् भावे (कस्य ग्रहणं) न वर्तमानक्तस्य। ततश्चात्र वासरूपविधेरप्रातिषेधादिषिप्रभृतिभ्यो युक्त एव पक्षे वर्तमाने लट्। एवं कल्युटो (त्र इवोः स्तूपादा)न चिन्त्यम्। तथा हि नपुंसके घजि हासमिति मा भूत्। तन्निवृत्तिः पुनरेकेनैव क्तेन ल्युटा वा शक्यत इति। किराते ‘श्रियः कुरुणामि’त्यत्र विदितो (ज्ञाने ज्ञानस्य वेशो नास्तीति नीते?) एतत् कथं याङ्गिवता क्तेन न भाव्यम्। सम्बन्धनं घटते। अत्र ‘धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः’ (३-४-१) इति विद्यते, यथामिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता। अयथाकालोक्ताः प्रत्ययाः साधवो भवन्ति। न्यग्भूतवर्तमानकालशक्तिरिति! विदि क्रियासमिःव्याहारवानिति भूतवृत्तिक्रियाया योगात् क्तोऽपि भूतकालवृत्तिर्भवति॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः।

* ‘ल्युट्सा’ ख. पाठः.

᳚ ‘वता न क्तेन भा’ ख. पाठः.

᳚ ‘न्धातु ध’ ख. पाठः.

᳚ ‘भिवाच्यवा’ क. पाठः.

तृतीयाद्याये तृतीयः पादः ।

६९

अथ तृतीयः पादः ।

उणादयो बहुलम् । १ ।

भावे । १८ ।

कथं ‘मन्दाकिन्याः पयशेषमि’ति कुमारः । तथा ‘शेषाऽयहौपीदि’ति भव्हिः । दन्तिः (?) ‘शेषेति कीर्तिते’ति शाश्वतः । ‘शेषं समानमि’ति । ‘बज्रज-
वन्ताः पुंसी’ति भाष्याद्, घञपोः (रथि ? ‘पुमानि’)त्याधिकारिकसूत्राच्च । उच्यते ।
प्रायिकमेतदिति ‘ग्रहवृट्’ (३-३-५८) इत्यादौ न्यासः । भावेषु घञं प्रति पुंस्व-
मुक्तं, करणादिवयन्तस्य नानालिङ्गतेति वल्लभः । यतु ‘नद्याः शेषस्ये’ (६-३-
४४) त्यत्र रक्षितेनोक्तं शेषशब्दस्यावशिष्टलिङ्गत्वादिति, तत् परिशिष्टार्थे द्विलि-
ङ्गाव्यभिचाराद् इहालोपित्वात् कथं भागमिति सिद्ध्यतीति (?) । कथं ‘सर्वे पदा
हस्तिपदे प्रतिष्ठिता’ इति, क्लीवत्वात् पद(शब्दस्य) । उच्यते –

“तैले च तैले++सं प्रविष्टं वृते च मांसे च वलं प्रविष्टम् ।

भव्यामु नीचामु मनिः प्रविष्टा सर्वं पदं हस्तिपदे प्रविष्टमि”ते पाठः
कर्तव्यः ॥

परिमाणाख्यायां सर्वम्भ्यः । २० ।

कथं ‘वुञ्छणादि’ (४-२-८०) सूत्रे ‘सप्तदश प्रत्यया’ इति वृत्तिः । तथा
‘तिङ्गोऽष्टादश प्रत्यया’ इति । उच्यते । पदसंस्कारे ॥

उपसर्गं रुवः । २२ ।

कथं ‘भीषजारावगद्वदमि’ति । उच्यते । मापार्थत्वाद् ‘वृं वृ तु भाषार्थी’
इति चुरगदिपाठाणिचि ‘एरच्’ (३-३-१६) ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गो । २४ ।

कथं ‘प्रादुर्भाव’ इति । प्रआड्, दुरित्युपसर्गसमुदा प्रस्याव्युपसर्गत्वादनेन
घञान भाव्यम् । उच्यते । ‘उपसर्गप्रादुर्भावस्मित्यन्प्र’ (८-३-८७) इत्यत्रोण-
सर्गग्रहणं कृत्वा यत् प्रादुर्भेदं करोति तद् ज्ञापयाति नात्रोपसर्गकार्यमिति । कथं

१. वृतु इति ‘पट-पुटे’लादिषु वृतुर्यन्तेषु रुवातुरपि पात्र इत्यभिप्रायः.

‘प्रथादः’ । प्रकृष्टो सार्वः प्रभाव इति वृत्तिः । कथं ‘जयो नीतः’ । उच्यते । संज्ञा-
पूर्वकत्वं विधेरनित्यत्वाद् वृद्ध्यमावात् ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्गुवः । ४९ ।

कथं ‘पतनाम्ताः समुच्च्या’ इति । उच्यते । ‘विभाषाडि रुक्षोः’ (३-
३-५०) इत्यतो विभषणग्रहणानुवृत्तेः ॥

एतच् । ५६ ।

कथं ‘परिभिलं कस्तूरिकाद्र्द्व धनुरिति । एरजन्तो ह्यं क्रियावचनो गौणव-
चनो वा । तत्र द्रव्यसासानाधिकरण्यस्युक्तलम् । उच्यते । असाधुरेवायं ‘परिमयः
कस्तूरिकाद्र्द्व धनुरिति पाठः । अर्थाद्याच्चि ल्लोत्वं द्यात् । कथं ‘भयनं भीरिति
‘भीत्रार्थानाम्’ (१-४-२९) इत्यत्र न्यासः । कथं ‘भीति शिशुना, वर्षणं वृष्टमि’ति ।
‘अजिवधौ भयादिग्रहणं नयुसकक्तादिनिवृत्यर्थमि’ति वचनात् । उच्यते । क्तादि-
निवृत्यर्थमिति प्रातिमात्रोद्घावनम् । तेज वासरूपविधिना स्युडपि भवति । न च
‘कल्पुन्तुरुन्द्रवर्धेयु दासरूपविधिर्वात्ती’ति वाच्यं, क्तादिना घञाविति(?)
पूर्वत्र व्यापाराभावादिति ‘भीत्रार्थानाम्’ (१-४-२९) इत्यत्र रक्षितः । एवं च
व्यवेश्वतिविभाषासाध्यत्वादस्य दास्यत्वं । ज्ञापकं चात्र ‘भयभीतिभीतिर्भीमिरिति
वक्तव्यमि’ति । तथा ‘वृष्टसो वर्षणादि’ति भाष्यम् ॥

अद्वैरप् । ५७ ।

कथम् ‘अतिशयो भर’ इयमरः, भृजोऽदीर्घान्तत्वात् । उच्यते । (‘भृ
भरण’ इति क्रच्चर्दीर्घान्तत्वात्) । कथं ‘रुपावतारप्रक्रिया’ । उच्यते । करणायेक-
रणयोः ‘अवतृष्णोर्ध्वं’ (३-३-१२०) इति । कथम् ‘अवतारो नदाः’ । उच्यते ।
बाहुलकाद् विभिति वृत्तिकारः । कथं ‘रुद्गोरुदन्तमुसलप्रसरं निषेते’ इति मावः,
सर्वेर्दीर्घान्तत्वात् । उच्यते । बहुलवचनाद् वजि संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यमावे गुण
इत्यत्यः ॥

अह पृदनिश्चिगमश्च । ५८ ।

कथं ‘ग्राहे रवयन्न नेपत्त्वाहुरि’ति कुमारः । ‘ग्राहं गतास्तत्र कथञ्चि-
द् ये’ इति । उच्यते । बाहुलकत्वाद् घन् । यद्वा ग्रह एव ग्राहः प्रज्ञादित्वादण् ।
कथं ‘गरिवारशतैर्वृत्’ इति, सामान्यग्रहणाद् । उच्यते । परिवारयति परिवारः ।

कथं तर्हि 'परीवारौ पर्यमूतां तथापि मासि'ति भट्ठिः । घञि सति 'उपसर्गस्य वद्यमनुष्ये बहुलम्' (३-३-१२२) इति दीर्घत्वात् । उच्यते । वाहुलकाद् भावे घञि वृद्धिः, दीर्घः । कथं 'किञ्चत सारसंग्रहः' 'हश्च' (३-३-१२१) इति करणा-विकरणयोर्वजपो वावनात् । उच्यते । 'करणाविकरणयोश्च' (३-३-११७) इति ल्युटा घञ् वावितः, सोपि 'हलश्च' इति घञा, ततश्च वासस्त्रविविना वथा ल्युर्, तथा तद्विषये वासस्त्रपविधिना अविति । भवति 'त्तत्त्वम् तु मुन्हवलर्थेषु वासस्त्रपविधि-र्नास्ती'ति । तत्र भावल्युटो ग्रहणात्मिति 'प्रत्यव' मन्त्रे 'एरव्' (३-३-१६) इत्यत्र प्रवर्तत इति इन्दुनोक्तम् । रक्षितेन तु सामान्येन ल्युद् यृहीतः । तत्भासे वाहुलका-दत्र् । कथं 'याच्चामोवा वरमाविगुणे नाधमे लठ्यकामा' इति मेवः । 'वज्रज-पा: पुंसी'ति पुंस्त्वात् । उच्यते । प्रायिकत्वमस्योक्तमेव । कर्मणि वा अन् । अ-व्ययं वा । तदुक्तं - 'देवादिपितज्ञामात्रोर्वरं श्रेष्ठे पुनर्लितु । मैनगिषे भवेत् क्लीवमन्ये त्वाहुस्तदव्ययमि'ति ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे । ६१ ।

कथं 'कर्णजापः' 'शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनविक्षापादिति न वासः । भावार्थ-त्वाद् 'वृत्तुवृत्तुजय भाषार्था' इति चुरादिपाठाणिजन्तत्वाद् वज्रोरन्धतरः ॥

मदोऽनुपसर्गे । ६७ ।

कथं 'मादो मद' इत्यमरः । उच्यते । 'सध मादस्थक्षेष्ठन्दसि' (३-३-१६) इति निर्देशात् । 'स्फनहसोर्वा' (३-३-६२) इति वाग्इणानुकृतेव्यविधित-विभाषाविज्ञानादिति 'सध मादस्थयोरित्यवान्यः । 'भावे' 'अर्कतरि च कारके' (३-३-१०) इत्यनुकृतेः कर्त्यसम्भवात् न च (?) कर्तरोत्पन्नः ॥

सङ्खोद्धौ गणप्रशंसयोः । ८६ ।

कथं 'दमित्वाप्यरिसङ्घातनिं'ति भट्ठिः । उच्यते । 'पूर्व धानुः सावनेन युज्यते' इति । (वात)यतेवा ॥

उपसर्गे धोः किः । ९२ ।

कथं 'विश्वसृद्धिरित्यमरः । 'भावे अर्कतरि च कारके' इत्यनुकृतेः कर्त-यसम्भवात् । न च कर्तुः करणत्वविवक्षायां भविष्यति, हुटा वाविन्तदात् । न च

१. 'दिवाकलित' इति कोशयोः पाठः स चाशुद्धः । २. 'मातानिष्ठ' इति कोशयोः पाठः स चाशुद्धः । ३. 'न च' इत्यत्वस्थाने 'बहुलवचनात्' इति पाठः भवेत्.

वासरूपविधिः । ‘कल्युत्तमुनखलर्थेषु वासरूपविधिनोस्ती’ति ‘समर्थ’ (२-१-१) सूत्रे रक्षितः । उच्यते । वहुलवचनात् कर्तरि किः ॥

स्त्रियां क्तिन् । ९४ ।

‘लाज्याहाभ्यो निः’ कथं ‘म्लानिः’ । वाहुलकात् । पुरुषोत्तमदेवम् तु ‘लाज्याहाभ्य’ इत्यत्र म्लेधातुमपि पठति ॥

अतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्यश्च । ९७ ।

कथं ‘कीर्तना’ । उच्यते । वाहुलकाद्युच् ॥

ब्रजयजोर्भवि क्यप् । ९८ ।

कथं ‘वाष्टिः’ । उच्यते । वाहुलकाद्यासरूपविधिना । अस्त्रियामित्यल्पार्थे नन् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुजशीडभूतिणः । ९९ ।

कथं ‘भार्या’ । उच्यते । स्वभावाद्वाधे क्यप् । तेन ‘भूजोऽसंज्ञायाम्’ (३-१-११२) इति कर्मणि क्यपि भूत्या । संज्ञायां तु प्यति भार्येति वृत्तिः । कथं ‘भूतिर्वेतनम्’ । उच्यते । ‘कर्मणि भूतौ’ (३-२-२२) इति निर्देशात् । कथं ‘सभासामितिसंसदः’ । उच्यते । वाहुलकादिना क्तिन् । ‘इट किट कटी गतावि’ इत्र इ गतावित्यतो वा । कथं ‘मतिः’ । कथं ‘मासुतिः’ । उच्यते । ‘मतिबुद्धी’ति, (३-२-१-८८) ‘रजःकृप्यासुति’ (३-२-११२) इति निर्देशात् ॥

अ प्रत्ययात् । १०२ ।

कथं ‘कण्डूतिर्वेदनादपैति शिरस’ इत्युदातः । कण्डूदियगन्तादनैनाकार-प्रत्ययात् । उच्यते । द्विविधाः कण्डूदयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र प्राति-पदिकस्योतिशब्देन प्रदेशे दीप्तौ वृद्धौ वा वृत्तेन कण्डू अतिरिति षष्ठीसमासेन साधुः । यद्येवं कथं ‘न पदान्त’ (१-१-५८) इत्यत्र क्तिनपत्यये वलिलोपस्योदा-हरणम् । उच्यते । न्यासकृता ‘स्त्रियां क्तिनि’ति यदुक्तं, तत् ‘कृत्यल्युटो वहुलम्’ (३-३-१-१३) इति स्वीकृत्य । तथा चापशब्द एवाय । वहुलवचनाद्या क्तिनिति रक्षितः । भाषावृत्तौ तु क्तिनन्तेन । कंथं प्रथना(?)उच्यते । ‘क्तिनावादिभ्य’ इति

१. ‘प्यथं प्रथनोन्त्यते’ इत्यस्य स्थाने ‘कण्डूयेयनेनोन्त्यते’ इति पार्वत्यमिति भाति,

क्तिनि नै चैवं क्तिना वाधितत्वाद् ‘अ प्रत्ययाद्’ इत्यप्रत्ययो न स्यात् । (या)वता क्तिन्नात्यन्ताय वाधकः, यथा ‘ध्यवस्थायामसंज्ञायाम्’ (१-१-३४) इति निर्देशात् । ‘स्थागापापचो भावे’ (३-३-२९) इति क्तिना नाड् वाध्यते । औणादिको वा द्रष्टव्यः । कथं ‘शोभा’, अगुरुमत्त्वात् । उच्यते । ‘शुभशुभं शोभार्थं’ इति निर्देशात्, चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा । अथवा घञेवायम् । लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य स्त्रीत्वम् । कथं ‘पीडा’ ‘पीड अवगाहन’ इति चौरादिकः । ततो ‘प्यासश्रन्थं’ (३-३-१०७) इति युच्चा भाव्यन् । उच्यते । ‘आर्धधातुके’ (६-४-४६) इति विषयसंस्म्यां णिचो लोपे ‘गुरोश्च’ (३-३-१०३) इत्यकारप्रत्ययः । परसंस्म्यां तु वा तेन । ‘कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयादि’ति माघः ॥

षिद्धिदादिभ्योऽड । १०४ ।

कथम् ‘उपलङ्घिः’ । लभेः वित्त्वात् अडा भाव्यम् । उच्यते । रभेः क्तिनि रलयोरेकत्वस्मरणात् । लभेरावादित्वात् क्तिन् । केन्त्रित पुनः ‘डुलभ प्रासादि’त्यपितमेन पठन्ति । तन्मतेनाव्याहतभेव क्तिन् । बाहुत्यात् क्तिन्निति भाषावृत्तिः । कथं ‘क्षान्तिः’ । उच्यते । दैवादिकादपितः । कथं ‘सपक्षः पैरभित्तिकृद्’ इति मावो विदारणार्थे, ‘अन्यत्र तु भित्तिः भिदा विदारणे’ इतिष्ठेः । उच्यते । प्रायिकम् उपाधिवचनाद्, ‘धारा प्रपत्तने धृतिरन्ये’त्यस्य प्रायिकत्वाद् । बहुलवचनाद्वा क्तिन् । ‘सपक्षः पैरभेदन’ इति पठन्ति । कथं ‘मृजान्वयाः स्वेहमिव स्वन्तीः’ इति भट्टिः । उच्यते । भिदादेराकृतिगणत्वात् ‘चिन्तितपूजिकथिकुम्बिवर्चश्च’ (३-३-१०९) इति चकाराद्वा । एवं स्पृहा चुरा रुजेति । यद्वा चुरेति ‘छत्रादि’ (४-४-६२)पाठाद्, आरुजेति ‘रुजार्थानामि’ति (२-३-५४) निर्देशात् । मृष्टिरिति ‘मृजू शौचालङ्करयोरि’ति चौरादिकात् क्तिन् ॥

आतश्चोपसर्गे । १०५ ।

कथं ‘प्रमितौ प्रमे’त्यमरः । ‘श्रीनिर्मितिप्राप्तवृणक्षतैकवर्णेषिमावाच्यमलं ममार्जे’ति माघः । उच्यते । बाहुलकात् क्तिन्निति भाषावृत्तिः ॥

प्यासश्रन्थो युच् । १०६ ।

१. ‘न चैव’ इति एतद्वाक्यादौ पाठ्यम् । २. ‘परभिन्दक’ इत्यपाठ एव तु कोशयोरास्ति,
३. ‘परभेदक’ इत्यपि माघकाव्यव्याख्याती पाठो इत्यते,

कथं 'दंष्ट्रातुला' । उच्यते । 'अतुलोपमाभ्याम्' (२-३-७२) इति निर्देशात् । कथं पाचयते: 'पाक्तिः' । उच्यते । बाहुलकात् ॥

रोगाख्यायां ष्वुल् बहुलम् । १०८ ।

'वर्णीत् कारः' । कथम् 'एवकारः', 'हुंकारेणैव तस्मिंति वर्णसमुदायात् कारप्रत्ययः । बाहुलकाद् । वज्रा वा समासः । 'रादिफः' । कथं 'रकारादीन् वर्णानि'ति कल्पणाशक्ता । उच्यते । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते ॥

ल्युद् च । ११५ ।

कथम् 'इतिकरणो विवक्षार्थः' (इति) 'तत्र तेनदमिति सरूपे' (२-२-२७) इत्यत्र वृत्तिः । 'इतिकरणो हेताविंति 'एकाचो द्वे' (६-१-१) इत्यत्र न्यासः । उच्यते । क्रियत इति करणशब्दः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३-३-११३) इति ल्युद् । कथं 'स ते करोतु कल्पाणं यस्यैते पञ्च भूषणा' इति उच्यते । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३-२-१९१) इति युचि पुलिङ्गोऽयम् ॥

ईषदःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । १२६ ।

कथं 'दुर्योधिन' इति । उच्यते । केवलाम् ग्न्यत (?) ॥

आतो युच् । १२८ ।

कथं 'दुर्विज्ञेयमपि धर्मं श्रद्धात्युदारधीरिंति प्रयोगः । वासरूपविधिर्नास्ति, 'कल्युद् तु मुनखलर्थेष्विंति वचनात् । उच्यते । दुःखेन ज्ञेयमिति प्रादिसमासः ॥

लिङ्गनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । १३९ ।

कथं 'लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादिंति । उच्यते । क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वात् । विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः *प्रधानं कारणमित्युक्तम् ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्नासकालेषु कृत्याश्च । १६३ ।

कथम् 'इदानीं करिष्यासि' इदानीमेवेति प्रैषणस्य वृत्तत्वात् कृत्यलोऽभ्यां भवितव्यं सर्वलकारापवादत्वात् । उच्यते । पदसंस्करेण साधुः । एव 'शो गमिष्यसि' त्यादिरपि साधुः ॥

* 'पत्ति' क. पाठः; * 'प्रथमं का' ख. पाठः; + 'रेसिद्धम्' ख. पाठः;

साडे लुड्डि । १७५ ।

कथं 'मा भवतु तस्याः पापमि'ति । उच्यते । माशब्देऽडिति भविष्यति ।
कथं 'माच्छादयामी'ति रूपावतारः । उच्यते । पदसंस्कारे ॥

इति शारणदेवविरचितश्टवुङ्क्त्सौ

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । १ ।

समानकर्तृक्योः पूर्वकाले । २१ ।

कथम् 'अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजोति 'त्वा शशाप सा' ॥ इति रघुः ।

तथा 'कूपोदके सुखं द्वावा सद्यस्तुप्यति केशवः' । 'खात्वा सुखं भवति' । 'मासेन भुक्ता तुष्टिः स्यात्' । भिन्नकर्तृक्त्वात् । उच्यते । स्थितस्येत्यध्याहार्यमिति भापावृत्तिः । यद्वा 'अनाराध्ये'ति तु हेतुमणिजन्तात् । प्रजैव प्रयोजककर्त्री । कथं 'केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम्' । उच्यते । वृतेरन्तर्भावितपर्यर्थत्वाद्वृद्धिमिहितं कर्मेति समानकर्तृक्तोति रक्षितः । कथं 'कणेहत्यं पयः पिवति', 'उदरं पूरयित्वा भुड्क्ते', समानकालत्वात् । उच्यते । 'कणेहत्य' इत्यत्राभिलाषणिवर्तनानन्तरं यत्यानं तदपेक्षया पूर्वकालत्वादिति 'कणेमनसी' (१-४-६६) इत्यत्र रक्षितः । 'चक्षुषी निमील्ये त्यत्रीयुपसङ्घायानादिति भाषावृत्तिः । कथं 'कृत्वा विप्रकुलं ब्रजती'ति, ननुसक्तहस्त्वक्यपसङ्गात् । उच्यते । तुर्मर्थेऽयं विधानात् कर्तृक्ती-बत्वस्याविधानाद् गुणत्वादिति रक्षितः । यद्येवं 'समासेऽनन्तर्भूर्व' (७-१-३७) इत्यत्र न्यासे कर्त्तरि कृप्रत्यय उक्तः । परमः कृत्वेति समानाधिकरणनिर्देशपरं तादेति रक्षितः । कथं 'पूर्वापरौ वारिनिधी विगाय स्थित' इति । अपूर्वकालत्वात् । उच्यते । स्थितः स्थिर इत्यर्थः । उर्ध्वं स्थित इति पुरुषोत्प्रदेवः ॥

१. 'चक्षुषी निमील्य हस्तील्यायुपसङ्घायानमपूर्वकालत्वाद्' इत्येवमात्मकादिलिखः । 'आत्मव्यादाय स्वपिति चक्षुषी सम्मील्य हस्तील्यायानमपूर्वकालत्वाद्' इति काशिका.

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । २७ ।

कथम् ‘अन्यथा कृत्वा गतः’ । तथा ‘कथं कृत्वे’ति । अनेन णमुल्भावात् । उच्यते । ‘कथं कृत्वा चोदितम्’ । ‘अन्यथा कृत्वा परिहतम्’ इति भाष्याद् वासरूपविधिना वा । स्थिरधिकारात् परेण वासरूपविधिः प्रायिक इति रक्षितः ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ४६ ।

कथम् ‘अपुषत् स्वपोषमि’ति भद्रिः, यतोऽनुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगः । अनु-शब्दोऽयं समीपवाची । ‘अनुर्यत्समया’ (२-१-१९) इतिवत् ॥

कर्तरि कृत् । ६७ ।

कथं *स्वस्थे को वा न पण्डितः’ । स्वास्थ्य इत्यत्रार्थः । ‘सुपि स्थ’ (३-२-४) इत्यत्र सुपीति योगविभागात् कः । ‘आखूत्यं वर्तते’ इति वत् । ‘सुं-स्थे (?)को वै’ति पाठः ॥

तयोरेव कृत्यक्त्वलर्थाः । ७० ।

कथं ‘फलानामाशितः’ इति ‘पूरणा’दि (२-२-११) सूत्रे वृत्तिः । अ-शाते: सर्कर्मकृत्वात् कर्तरि क्तो न स्यात् । उच्यते । ‘आशितः कर्ता’ (६-१-२०७) इति स्वरसूत्रे निपातनात् कर्तरि क्त इति भाष्यम् । अविवक्षितर्कमत्वाद्-कर्मकृत्वे कर्तरि क्तः । आङ्गूर्वत्वाद् दीर्घ इति वृत्तिः । एव ‘मुरो भक्त’ इत्यादौ गुरोः कर्मणोऽधिकरणत्वेन विवक्षितत्वाद् कर्मकृत्वे कर्तरि क्तः । भक्तियोगाद्वा अर्थाद्यजन्तः । एवं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ । ‘वनाय पीतप्रतिवेद्वत्सामि’त्यजन्तः । ‘पीतप्रतिवेद्वे’त्यत्र पिवतिर्वान्तर्भावितपर्यर्थः । पायित इत्यर्थः । कथं ‘भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुरि’ति कुमारः, कर्मणोऽभावात् । उच्यते । ‘भू प्राप्तावि’त्यस्य ‘आ-धृषाद्वे’त्यप्यन्तस्य रूपम् । कथं ‘शयनोयं शय्ये’ति । उच्यते । ‘कृत्यल्युटो वहु-लम्’ (३-३-११३) इत्यधिकरणे । कथं ‘सोमनाथबन्धुमहं नतो जगदीश्वरमि’ति, ‘कृष्णं श्रित’ इति कर्तरि क्तः । उच्यते । नमनं हि गतिभेद इति वैशेषिकाः, यदाहुः — ‘भ्रमणाकुञ्चनप्रसारणोर्वज्वलननमनादयो गतिविषया’ इति । सेवा-पर्यर्थगतेरेवा श्रयणात् प्राप्तिर्गतेरेवति ‘गत्यर्थाकर्मक’ (३-४-७२) इत्यादिना क्तः ॥

१. ‘सुखे’ इति वा ‘स्वस्थे’ इति वा पाठे भवेत् ।

* ‘सुख’ को (?) ख.पाठः ।

टित आत्मनेपदानां टेरे । ७९ ।

कथं 'कर्त्तारौ कर्त्तार' इति न टेरेत्वम् । उच्यते । कृतेरेत्वस्य आदेशौ जातौ । लक्षणाभावात् । यद्वा 'थासः से' (३-४-८०) इत्यत्र सकारादेशो कर्तव्ये एकारान्तादेशो ज्ञापयति आदेशादेशानां टेरेत्वं नेति । शेरते श्रयन्त इत्यत्र तु लादेशस्यैकदेशादेश इति टेरेत्वम् । एत्वे कृते वा अदादेशः ॥

एरुः । ८६ ।

कथं लोटि 'जयती'ति प्रक्रिया । अनभिधानादिति केचित् । न, भाप्यादौ प्रत्ययानुकृत्वात्, 'जयतु जयतु भट्ठा' इति ^१ने(मि) सन्धाने दर्शनात् । नच प्राकृतानुशासनमस्ति । किञ्च तु शब्दस्थानिकस्तातड् च दृश्यते ।

'उत्पन्नसर्वमाङ्गल्यो नष्टनिश्चेष्टेष्टिः ।

स्वायगम्यनयः कोपि जयताद्राज्ञो महाचरः' ॥

नित्यं डितः । ९९ ।

कथं 'मातः! किं विदधाम' इति कुण्णीमतं, 'लोटो लङ्घद्' (३-४-८५) इत्यतिदेशेन 'नित्यं डित' इति सलोप्रसङ्गात् । उच्यते । 'लोटो लङ्घदि'त्यत्र वृत्तौ 'विदो लटो वा' (३-४-८३) इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तेरडादिव्यावृत्त्यर्थं व्यवस्थितविभाषाश्रयणादत्रापि न सलोपः । सलोपे च 'पदान्तेषु वहुलमि'ति गुरुत्वे द्विमात्रता । 'विदधीमहि' इति वा पाठः कर्तव्यः ॥

यासुट् परस्मैपदेष्टुदासो डित्त्वा । १०३ ।

कथं 'जिधांसन्तं जिधांसीयादि'ति, जिधांसधातोर्लिङ्गितिपि यासुटि जिधांस्यादिति स्यात् । उच्यते । 'जिधांसी'त्यावश्यके णिनिः । 'इयादि'तीण्धातोर्लिङ्ग् ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१. ने(मि)सन्धानं नाम किमपि प्राकृतकाव्यं स्यात्.

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

डंगाप्रातिपदिकात् । १ ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ ।

कथं ‘त्वं ब्राह्मणी’ति, त्वादेशो लोपे च टाप्पसज्जात् । उच्यते । ‘अलिङ्गे युप्मदस्मदी’ इति भाष्यात् । कथं तर्हि ‘युप्मदस्मत्तिडव्ययमि’ति लिङ्गादिसंग्रहे त्रिलिङ्गकाण्डशेषे अमरः । उच्यते । लिङ्गसामान्यपरं हि तत् । अथवा ‘शेषे लोप’ (७-२-९०) इति टिलोपो व्याख्येयः । तदुक्तं—‘टिलोपष्टावभावार्थः कर्तव्य’ इति । ‘भ्यसोऽभ्यम्’ (७-१-३०) अभ्यं वा कार्यः । कथं ‘वृत्तौ’ ‘हनावि’त्यत्रादादेशो न टाप् । सन्नियोगविधानादिति चेत्त्र, सर्वनामविष(व योविदि ? यवदिह) सन्नियोगभावात् । उच्यते । ‘अच्च वेः’ (७-३-११९) इति तपरनिर्देशो लक्षणान्तरायातदीर्घनिवृत्यर्थः । तेन टाव् भावी न भविष्यतीति भावः । ‘गर्भवद्वावादयो भवन्ती’ति ज्ञापकतुल्यत्वाद् असर्वविषयत्वात् । भाष्यकारस्तु सन्निपातलक्षणपरिभाषायामाह—का सेत्यत्र सन्निपातलक्षणपरिभाषा न क्रियते, ‘न यासयोः’ (७-३-४९) इति निर्देशात् । क्तिनोक्तत्वादिति नोच्यते, भाषाशब्दे ‘गुरोश्च हलः’ (३-३-१०३) इत्यकारप्रत्ययेनोक्तत्वात् टापोऽभावप्रसज्जात् ॥

ऋग्भेष्यो ढीप् । ५ ।

कथं ‘नसा कुमारी’ । उच्यते । भागवृत्तिकृत्वासृशब्दं स्वस्त्रादौ पठितवान् । तेन ‘न षट्स्वस्त्रादिभ्यः’ (४-१-१०) इति डीपो निषेधः । कथं तर्हि ‘नप्त्री पौत्री सुतात्मजे’त्यमरः । उच्यते । ये स्वस्त्रादौ न पठन्ति तन्मतेन ॥

उगितश्च । ६ ।

कथं ‘करिष्यमाणा पचमाना ब्राह्मणी’ । उगिलक्षणषिलक्षणश्च डीप् प्राप्तोऽति । उच्यते । यासुटो डित्त्वेन ज्ञापितं लकाराश्रयं चानुबन्धाश्रयं च कार्यं लादेशो न स्वीक्रियते ॥

टिङ्गाणज्ञद्वयसज्जद्वज्जमात्रच्छयपृथक्ठेठञ्जकञ्जकरपः । १५ ।

कथं ‘सहचरीमशङ्कः पुरुषायुधमि’ति भङ्गिः, अधिकरणोपपदभावांते । ‘चरेष्ट’ (३-२-१६) इत्यस्याभावे पचाद्यत् । उच्यते । ‘भिक्षासेना-

१. नोच्यत इति वृत्तावित्यादौ टावभावः खीत्वस्य क्तिनोक्तत्वादिति कैश्चिदुच्यमानं समाधानमस्माभिनीर्णच्यत इसर्थः,

दायेषु च' (३-२-१७) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वप्त्यय इति जयमङ्गला । गौरादिपाठादित्यन्यः । कथं 'मधुषी अमरी' । 'गापोष्टक्' (३-२-८) इत्यत्र 'सुराशिथोः पिवतेः' इति नियमात् टगभावे मूलविभुजादित्वात् कः, ततश्च टाप्ससङ्गात् । उच्यते । 'जातेरस्त्रिविषयाद्' (४-१-६३) इति ढीप् । कथं 'त्वं श्रीस्त्वमीश्वरी' ति चण्डी । 'स्थेशमासे' (३-२-१७९) ति वरच्च टापा भाव्यम् । तथा च भारविः—'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया' इति । उच्यते । 'अश्वोतेराशुकर्मणि' इति वरटि 'ईच्छोपधाया' इत्यनुवृत्तेरीत्वे ढीप् । कथं लवणा यवागूः । 'लवणाल्लुग्' (४-४-२४) इति ठको लुकि ढीप् स्यात् । उच्यते । अत इत्यनुवृत्स्य टिदादिभिर्विशेषणाद् वर्णाश्रयाद् वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ढीबभावः । एवं 'श्रवणा रात्रि' रिति । श्रवणेति 'विमाषा फाल्गुनीश्रवणे' (४-२-२३) ति सूत्रनिर्देशादपि । कथं 'किङ्गराः क्षियः' । 'कुञ्जो हेतुताच्छील्ये' (३-२-२०) ति विधानात् । तामैक्षन्त क्षणं सम्या दुश्शासनपुरस्सराम्' इति भारविः, 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' (३-२-१८) इति विधानात् । उच्यते । पचाद्यच्च कार्यः पदसंस्कारे ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । १९ ।

कथं 'यद्यसौ कूपमाण्डूकि! तवैतावति कः स्मयः' इति भट्टः । अत्र कौरव्यसाहचर्यादप्त्यप्त्ययान्तो माण्डूकः माण्डूकायनीति युज्यते । उच्यते । मण्डूकस्य भावेति 'तस्येदम्' (४-३-१२०) इत्यर्थे । जयमङ्गलायां तु 'ढक् च मण्डूकाद्' (४-१-११९) इति चकारादुक्तः ॥

वयसि प्रथमे । २० ।

कथं 'बालामबालेन्दुमुखीं वभाषे' इति रघुः । उच्यते । अजादिपाठात् । एवं वत्सा । कथं 'कन्ये' ति । 'कन्यायाः कर्नीन च' (४-१-११६) इति निर्देशात् ॥

षिद्वौरादिभ्यश्च । ४१ ।

१. 'किंशोरीच्छोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च' इति उणादिसूत्रम्. २. विधानादिति 'दिवाविभे'त्याद्युत्तरसूत्रस्याहेत्वादिविषयत्वाद् अहेत्वादौ च किंयतद्वहुषु कुञ्जोऽजिवधानम्' इति वचनेन सूत्रबाधकेनाच एव प्राप्त्या किङ्गराशब्दे टाप् साधुरेवेत्याशयः. ३. 'ताम्' इत्यतैः पूर्वे 'मूलविभुजादित्वात् कः' इति किमपि वाक्यं प्रकृतासर्वद्वं पठ्यते मूलकोशयोः.

कथं 'त्रपा क्षमा' यथा स्तनन्वयीत्यत्र धेटष्टिच्चादू डीप्, तथा पित्त्वात् तत्र डीप् स्यात् । उच्यते । चित्त्वस्याङ्गविश्वौ चरितार्थत्वात् समुदायार्थत्वानुपपत्तेः ॥

बोतो शुणवच्चनात् । ४४ ।

कथम् 'अनन्यगुरुव्यास्तव केन केवलः' इति माघः । अनेन डीषि समासे 'नदृतश्च' (५-४-१५३) इति कप् स्यात् । उच्यते । डीषोऽभावपक्षे अनन्यगुरु इति पाठः । समासान्तानित्यत्वाद्वा । भो अनन्य ! । विष्णोः सम्बोधने, 'सर्वमिदं जनार्दनः' इति दर्शनात् ॥

ब्रह्मादिभ्यश्च । ४५ ।

'कृदिकारादक्तिनः', 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' । कुड्णीमते 'वच्चकवृत्त्यो वेश्याः', अक्तिन इति निषेधात् । उच्यते । वृत्तेः 'इक् कृप्यादिभ्य' इतीगन्तात् । यद्वा 'वच्चकवृत्ता' इति पाठः । (विसर्गश्रवणार्थः ?) ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणा- मानुक् । ४९ ।

कथं 'ब्रह्माणी' । ब्रह्माणमनितीति अनितेः कर्मण्यण् । एवं राजकुलानी । 'ब्राह्मी तु भारती भाषा' इत्यमरः । तस्येदमर्थे अणि 'ब्राह्मोऽज्ञातौ' (६-४-१७१) इति लोपः । कथं 'मिक्षुणी' । उच्यते । भिक्षुं भिक्षुत्वं नयति प्रामोतीति किपि 'कृदिकारादक्तिन' इति डीप् ॥

क्षादल्पाख्यायाम् । ५१ ।

कथम् 'अक्षरलवाक्षिसा जिहा' । उच्यते । लवशब्देनाल्पत्वस्योक्तत्वा-
दिति रक्षितः ॥

स्वाङ्गाच्छोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ५४ ।

कथं 'शुभाङ्गी' । उच्यते । चकारात् ॥

न क्रोडादिबहुच्चः । ५६ ।

कथं 'कल्याणक्रोडी' । उच्यते । क्रोडाशब्दोऽत्रोपात् इति न्यास उक्तम् । तेन क्रोडशब्दात् कल्याणक्रोडीति रक्षितः ॥

ऊडुतः । ६६ ।

कथं ‘सपदि वारिधरारवभीरवः’ इति माघः । तथा ‘विशेषास्त्वज्जना भीरुः कामिनी वामलोचने’त्यमरः । उच्यते । ‘इतो मनुष्यजातेः’ (४-१-६५) इत्यनुवृत्तौ (तद) विवक्षयां नोड् ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ६९ ।

कथं ‘पीवरोरु! पिवतीव वार्हिणः’ इति कुमारः । औपम्याभावादूडप्रवृत्तेः । उच्यते । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति गुणाभावात् । ‘अप्राणिजाते-श्चारज्जन्मादीनामुपसङ्ख्यानम्’ इति ऊरुशब्दादूडि च बहुत्रीहिः ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये । ८८ ।

कथं ‘पाञ्चकपालो भागः’ । कथं पाञ्चकपालीयमिदम् । उच्यते । विभाषानुवृत्तेव्यवस्थितविभाषात् । ‘चातुरर्थिक्षैवर्णिक’ इति अध्यात्मादिपाठसामर्थ्यात् । चातुरर्थिक इति ‘कथादि’ (४-४-१०२) पाठबलादिति रक्षितः । ‘चातुर्विद्य’ इति द्विगुत्वात् । चतुर्विद्या विद्या इति विवक्षितः । ‘चतस्र एव विद्याश्चतुर्विद्यमि’ति । ‘अनुशतिकादि’ (७-३-२०) त्वात् । प्रागदीव्यतीयत्वाद्वा ॥

अत इन् । ९५ ।

कथं वसुदेवस्यापर्यं ‘वासुदेवः’ । उच्यते । ‘ऋग्यन्धकवृष्टिकुरुभ्यश्च’ (४-१-११४) इत्यण् वृष्टित्वात् । कथं ‘शौरिः’ । ‘बाह्वादि’ (४-१-१६) त्वादिन् क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्पयवृत्तेर्वा । एवं सावर्णिरिति ॥

स्त्रीभ्यो ढक् । १२० ।

कथं ‘ज्ञातेयं कुरु सौमिने! भयात् त्रायस्व राघवम्’ इति भट्टः । उच्यते । बाह्वादित्वादिन् । कथं ‘सापलो आतेति । उच्यते । शिवाद्यण् (४-१-११२) ॥

द्व्यचः । १२१ ।

कथं ‘पार्थो धनञ्जयः’, पृथाशब्दात् शिवाद्यण ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च । १५५ ।

कौसलशब्दात् मूलप्रकृतेरेवापत्ये फिङ्प्रत्ययसन्नियोगेन युडागम इति

१. ऊरुशब्दः छीलिङ्गेऽपि । तथा च वैजयन्त्यां छीलिङ्गेषु पाठः ‘शाटीरेणुहरेणूरुजलक्षकाकोलि�धूलयः’ इति । ‘सकिथं हीं बं पुमान् वारुः’ इति च ।
२. प्राग्दीव्यतीयत्वादिति । लुक इति शेषः ।

वृत्तिः । कथं तर्हि 'उपलम्भ्यामपश्यन्तः कौसल्यायनिवल्लभाम्' इति भद्रिः । न व्यसौ कोसलस्थापत्यमिति रक्षितः । उच्यते । 'हतो मनुष्यजातेः' (४-१-६९) इति छीषन्तात् कौसल्यायनीशब्दाद् युवापत्ये ढकि तस्य 'अग्राहणगोत्रमात्राद्युप्रत्ययस्योपसङ्घचानमि'ति लुकि 'लुक् तद्वितलुकि' (१-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाद्य् । १६८ ।

कथं 'केकथ्युपज्ञं बत वह्नर्थम्', 'ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां धिक् केक-यीमि'ति भद्रिः । तथा 'प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूदि'ति । केकयस्थापत्यं स्त्रीति अनेनाजि 'अतश्च' (४-१-१७७) इति लुको 'न प्राच्यभर्गादियैवेयादिभ्यः' (४-१-१७८) इति निषेधे 'केकयमित्रयुपलयानाम्' (७-३-२) इतीयादेश आदिवृद्धौ कैकेयीति स्यात् । तथा च रघुः 'कैकेयि ! कामाः फलितास्तवे'ति । उच्यते । केकयशब्दो मूलप्रकृतिरेवोपचारात् स्त्र्यपत्ये वर्तते इति न्यासः । शार्ङ्गरवादिषु पठ्यते । तेन डीन् ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाज्ज्यद्द् । १७१ ।

'पाण्डोर्जनपदात् क्षत्रियात् छ्यण् वक्तव्य' इति छ्यणि कथं पाण्डवाः । तस्येदमर्थे अण् ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ
चतुर्थाद्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् । १ ।

लुबविशेषे । ४ ।

कथम् 'अद्य रात्रौ पुष्य' इसि । पौषी रात्रिरितिवद्विशेषविहितत्वालुपा न भवितव्यम् । उच्यते । अन्तरङ्गत्वाद्विशेषे शेष्येण सामानाधिकरण्ये अविशेष इति न निषेध इति रक्षितः ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । २२ ।

कथम् ‘आग्रहायणो मासः’। ‘आग्रहायणी पौर्णमासी’। ‘सास्मिन्नि’(४-२-२१)त्यनुवृत्तौ नित्यं ठको भावात्। उच्यते। आग्रहायण्या अयमिति तस्येदमर्थे अण्। पूर्वनिपातव्यभिचाराद्वा ठकोऽनित्यत्वादौत्सर्गिकोऽण्॥

सास्य देवता । २४ ।

कथम् ‘ऋद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः’। इति रघुः। यावता देवतासम्ब्र-
दानविषयेऽण् इत्यते। उच्यते। तस्येदमर्थे भविष्यति ॥

सोमाद्वयण् । ३० ।

कथम् ‘अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्य’इति, सास्य देवता (४-२-२४) इत्यनु-
वृत्तेः। उच्यते। सोमदेवता हि तृसिंहेतुः। अतः सुकुमारोऽपि तृसिंहेत्युत्वाद्
उपचारात् सौम्य इत्युच्यते। तथा च ‘सौम्यस्यात् सुकुमारे सोमदेवत’
इत्यमरः॥

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोऽन्तःभ्यः । ५६ ।

कथं ‘भारतो ग्रन्थः’ सङ्ग्रामे विद्यानात्। उच्यते। भारतान् ‘अधिकृत्य
कृते ग्रन्थे’ (४-३-८७) इत्यण्। ग्रन्थानां भूयस्त्वेन महाभारतम् ॥

कृत्वकथादिसूत्रान्ताद्ठक् । ६० ।

कथं ‘चातुर्विद्यः’। उकथादित्वात् ठका हि भाव्यम्। उच्यते। कृतल-
ब्धकीतकुशलार्थे अणो ‘द्विगोर्लंगानपत्ये’ (४-१-८८) इति न लक्, चतुर्विद्या
इति मध्यमपदलोपिसमासत्वादद्विगुत्वात्। अत एव ‘विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वे-
त्युकथादिगणसूत्रे प्रत्युदाहरणं वृत्तौ त्रैविद्य इत्युक्तम्। अध्येतरि चातुर्विद्यिक इति
ठको गणपाठा(दिति ? दपि) न लक्॥

कुसुदूनदवेतसेभ्यो छमतुप् । ८७ ।

कथं ‘पुरीं माहिष्मतीं द्विष’ इति माघः। ‘महिषाचेति वक्तव्यमि’त्यनैनं
इमतुपि महिष्मतीति स्यात्। मैहिष्मत्या साध्यं भावे (?) अर्थेऽण्॥

कुलकुक्षिश्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ९६ ।

१. ‘कुन्दरे सोमदेवते’ इति तु अमरकोशे पाठः। २. ‘विद्या च नाङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा’
इति वृत्तिः। ३. ‘महिष्मत्यासतत्र भवेऽथेऽण्’ इति पाठः स्यात्,

कथं ‘सरलासक्तमातङ्गैवेयस्फुरितिविष’ इति रघुः । अनेन ढकनि ग्रैवेयकमिति स्यात् । उच्यते । ‘ग्रीवाभ्योऽण् च’ (४-३-५७) इति ढकनि ग्रैवेयकम्, अणि तु ग्रैवेयमिति भवति ॥

द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यत् । १०१ ।

कथं ‘प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या’ इति कुमारः, अनेन यतो भावात् । उच्यते । अव्ययात् कालवचनाद् अस्माद् परत्वात् व्युद्युलाविच्छन्ति । कथं तर्हि ‘प्राच्यासु वृत्तिप्तिं शास्त्रारम्भे न्यासः’ । उच्यते । साध्वर्थे यता ॥

इति श्लोकः । ११२ ।

कथं ‘पाणिनीयं शास्त्रम्’ । पणिनोऽपत्यमित्यण् । ‘गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च’ (६-४-१६५) इति प्रकृतिभावे पाणिनशब्दादपत्यार्थं इति पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थं त्वेननाणा भाव्यम् । उच्यते । अणतो नास्ति गोत्राधिकारात् । ‘वृद्धस्य च पूजायाम्’ (४-१-१६५) इति युवसंज्ञया चात्र गोत्रसंज्ञा बाध्यते । तथा च ‘प्रोक्तालुक्’ (४-२-६४) इत्यत्रोक्तं – ‘पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थं वृद्धाच्छ्ले पाणिनीयमि’ति । यद्वा पाणिनेन प्रोक्तमित्यन्तादेव च्छः । पाणिनिरपि पणिनोऽपत्यं भवत्येव ॥

वृद्धाच्छः । ११४ ।

कथं ‘कातीयश्चेष्टसिद्धय’ इति, कतशब्दस्यावृद्धत्वात् । उच्यते । कतशब्दाद् गर्गादिपाठायन् । ‘यजिजोश्च’ (४-१-१०१) इति फकि कात्यायनशब्दाद् ‘वृद्धाच्छः’ (४-२-११४) इति च्छे विषयीभूते ‘फक्फिजोरन्यतरस्याम्’ (४-१-९१) इति फको छुक् कातीयः कात्यायनीय इति ॥

धूमादिभ्यश्च । १२७ ।

कथं ‘दाक्षिणापथी वृत्तिः’ । शेषे धूमादित्वाद् त्रुणि दाक्षिणापथिकेति भाव्यम् । उच्यते । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तत इति तस्येदमर्थेऽण् ॥

मनुष्यतत्त्वयोर्वृत्त् । १३४ ।

कथं ‘सैन्धवो मनुष्यः’ कच्छादौ सिन्धुशब्दोक्त्यानुवृत्तौ अनेन त्रुणि सैन्धवक इति हि स्यात् । उच्यते । अभिजनेऽर्थे ‘सिन्धुपकराभ्यां कन्’ (४-३-३२) इति मनुष्यवृत्तेः ‘अणजौ च’ (४-३-३३) इत्यग्नि अक्षि वा सैन्धवः ॥

गहादिभ्यश्च । १३८ ।

कथं ‘लुब्योगाप्रख्यानाद्’ (१-२-९४) इत्यत्र ‘स्वकीयस्य प्रत्याख्यानमि’ति न्यासः, यतः ‘कुक् जनस्य परस्य चेऽत्युक्तं वृत्तौ । उच्यते । अत एव न्यासात् स्वार्थिककन्तप्रत्ययान्तस्वकशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । परस्य चेति चकाराद्वा स्वशब्दस्यापि कुक् । तथा च चान्द्रं सूत्रं –‘स्वपरजनदेवराजां कुक् चेऽति । केवलात् स्वशब्दाद् आणि सौवभिति । तथा ‘द्वारादीनां च’ (७-३-४) इत्यत्र वृत्तौ सौवभित्युदाहृतम् । ‘स्वीयमि’ति तु ‘तस्मै हितम्’ (९-१-५) इत्यर्थे ‘प्राक् क्रीताच्छः’ (९-१-१) । ‘नान्तरीयक’शब्दस्यान्तराशब्दाद् गहादित्वेन च्छप्रत्यये नञ्जसमासे स्वार्थिकः कन् । पाठसामर्थ्यात् नवः प्रकृतिभावः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ
चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

—○—○—

अथ तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । १ ।

कालाद्यञ् । ११ ।

कथम् ‘अनुदितौषसराग’ इति किरातः । तथा ‘शार्वरस्य तमसो निषिद्धये’ इति कुमारः । उच्यते । कालादिति योगविभागादण् । ‘विभाषा रोगातप्योः’ (४-३-१३) इति विभाषानुवृत्तेऽर्यवस्थितविभाषात्वाद्वाण् । ‘कचिदपवादविषयेऽपी’ति वा तस्येदमर्थे अण् । वृत्तिकारा*दिभिः प्रतिपादितत्वात् प्रागुक्त एव वा ॥

सायंचिरंप्राह्लेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च । २३ ।

कथं ‘साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिरिति । उच्यते । ‘अ साम्प्रतिक’ (४-३-९) इति निर्देशात् । अध्यात्मादित्वाद्यञ् । ‘इसुसुक्तान्तात् क’ (७-३-५१) इत्यपि नास्ति, अत एव निर्देशादिति ‘येषां च’ (२-४-९) इत्यत्र रक्षितः । कथं ‘शाश्वनस्तु ध्रुवो नित्य’ इत्यमरः । ‘कालादि’ति योगविभागादण् । ‘अन्ययानां

* ‘रायप्रति’ ख.पादः.

भमोत्रे टिलोप् इत्यपि नास्ति, ‘बहिषष्टिलोप्’ इत्यनेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् । कथम् अकस्माङ्ग्रहमाकस्मिकम् । उच्यते । अकस्माच्छब्दाद्विभक्तिप्रतिरूपकान्तिपातादध्यात्मादिपाठाद्ग्रन्थिटिलोपः । कथं ‘दधतः पुरातनमुनेमुनितामि’ति (माधः?) ‘पुराणप्रोक्तेषु’ (४-३-१०९) इत्यनेन व्युद्युलोर्बाधात् । उच्यते । ‘अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ती’ति व्युद्युलौ च । ‘बाधकान्येव निपातनानि भवन्ती’ति भाष्ये स्थितम् । ‘पुरातनमुनेरित्यादयः कालदुष्टा एवापशब्दा इति भागवृत्तिः । नैतत् तथा, यतः ‘पूर्वपदात् संज्ञायामगः’ (८-४-३) इत्यत्र भाष्य एवोक्तम् ‘अणृगयनादिभ्यः’ (४-३-७३) इति निपातनावृगयनमिति सिद्धे ‘अग’ इति प्रतिषेधो ज्ञापयति अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति । तथा च जाम्बवतीविजये पाणिनिनोक्तम् —

‘अस्ति प्रतीच्यां दिशि सागरस्य वेलोर्मिंगूडे हिमशैलकुक्षौ ।

पुरातनी विश्रुतपुण्यशब्दा महापुरी द्वारवती च नामा’ ॥

इति द्वितीयसर्गे,

‘अनेन यात्रानुचितं धराधरैः पुरातनं साजलतं महीक्षिताम् ।

ददर्श सेतुं महतो जरन्तया विशीर्णसीमन्त इवोदयश्रिया’ ॥ (?)

इति चतुर्थे,

‘त्वया सहार्जितं यच्च यच्च सख्यं पुरातनम् ।

चिराय चेतसि पुरस्तरुणीकृतमद्य मे’ ॥

इत्यष्टादशे । कैयटेन तु पृष्ठोदरादित्वात् सिद्धिरुक्ता । ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ (१-१-२७) इत्यत्रोक्तम् ॥

घजृद्वाहणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताद्ग्रन्थकृत्य । ७२ ।

कथं शास्त्रे भवं ‘शास्त्रीयं’, व्यच्चत्वात् ठको भावात् । उच्यते । ‘तत आगतः’ (४-३-७४) ‘तस्येदम्’ (४-३-१२०) इति वाण् । तदन्ताच्छः । एवं वार्तमिति च ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ८७ ।

कथं ‘ज्योतिषं’ शास्त्रम्, अनेनाणि वृद्धिसम्भवात् । उच्यते । संज्ञापूर्वविधरनित्यत्वाद् वृद्ध्यभाव इति सुभूतिः । ज्योतीषि नक्षत्राणि अस्य सन्ति गणनी-

यत्वेनेत्यर्शाद्यन् । साहचर्यात् वासवदत्ताख्यायिकेति भाषावृत्तिः । ‘लुबाख्या-
यिकाभ्य’ इत्यणो लुकि वा ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । १४४ ।

कथं ‘पुरी द्रक्ष्यथ काञ्चनीमि’ति भट्टः, ‘काञ्चनी वासयष्टिरि’ति मेघः,
वृद्धसंज्ञकत्वान्मयटा भाव्यम् । तथा च श्रीगोविन्दे ‘तेनेदं काञ्चनमयं निर्मितं
पुरमुत्तममि’ति वाल्मीकिः । उच्यते । ‘कच्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत्’
इति । ‘अनुदात्तादेश्व’ (४-३-१४०) इत्यजपीति ‘जातरूपेभ्यः’ (४-३-१५३)
इत्यत्र मैत्रेयः । कथं ‘जगतोऽस्य जगन्मये’ति चण्डी । मयटि डीपा भाव्यम् ।
उच्यते । जगन्मयते जानातीति मयधातोः पचाद्यन् । अजादेराकृतिगणत्वाद्वाप् ।
कथम् ‘आप्यमम्मयमि’त्यमरः । ‘नित्यमेकाचो मयटमशरादेरपीच्छन्ती’ति वच-
नाद् वाज्यमित्यादिवदप्शब्दान्नित्यं मयटा भाव्यम् । उच्यते । आप्यामिति प्र-
मादपाठ इति व्याख्यानशीलः । ‘तद्विताः’ (४-१-७६) इति बहुवचननिर्देशाद-
नित्य इत्यन्यः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ
चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

प्राग्वहतैष्टक् । १ ।

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । १०८ ।

सोदराद्यः । १०९ ।

कथं ‘सहोदरस्यातिमदोद्धतस्ये’ति भट्टः, कथम् ‘अपन्थानं तु गच्छन्तं
सोदरोऽपि विमुच्चति’ इति । ‘विभाषोदरे’ (६-३-८८) इति समावेन सोदर्य इत्येव
हि स्यात् । उच्यते । ‘समानस्य च्छन्दसी’ (६-३-८४) त्यत्र योगविभागेन साधु-
रिति सोमनन्दी । यद्वा सहशब्दः समानार्थः । तथा च प्रयोगः — ‘सर्वे ते सह

१. साहचर्यादिति । साहचर्यमूलकाभेदोपचारेण ताच्छब्दादित्यर्थः । ‘लुबाख्यायिकाभ्य’
इति नापूर्वे वचनं, किन्तु ताच्छब्दान्यायसिद्धार्थपरमिति भागवृत्त्यभिप्रायः,

जायन्त् इति । तेन सह समानमुद्रमस्येति ‘घोपसर्जनस्य’ (६-३-८२) इति सभावे सोदर इति ‘यत्र भ्राता सहोदरः’ इति वाक्यं (न?च) सिद्धम् ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ
चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमाध्याये प्रथमः पादः ।

प्राक् क्रीताच्छः । १ ।

आत्मनिवश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । ९ ।

कथं ‘पञ्चजनीयो’ ‘विश्वजनीयः’, आभ्यां खप्रसङ्गात् । उच्यते । विश्वजनादेः ‘कर्मधारयादेवेदमि’ति वचनात् पष्ठीसमासादौ ‘प्राक्क्रीताच्छः’ । कथं ‘सार्वजनीन’ इति । ‘सर्वजनाट्ठञ्चे’ति वार्तिकेन ठञि पक्षे सार्वजनिकसर्वजनीनाभ्यां भाव्यम् । ‘प्रतिजनादिभ्यः खज्’ (४-४-९९) इति खज् । असाधुर्वा । ‘विना(श)कालीनादयः’ ‘खः सर्वधुराद्’ (४-४-७८) इत्यत्र योगविभागात् ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वितिः । ११५ ।

कथं ‘पुत्रं मित्रवदाचरेदि’ति, क्रियातौल्याभावात् । उच्यते । मित्रकर्मकाचरणक्रिया तुल्यं यथा स्यात् तथा पुत्रमाचरेदित्यर्थात् क्रियातौल्याद्वितिः । कथं ‘पितृवत् स्थूलः पुत्र’ इति ‘स्थानिवत्’ (१-१-९६) सूत्रे न्यासः । अत्र हुक्तं क्रियाग्रहणं गुणतौल्ये मा भूदिति । स्थूलशब्दोऽयं धर्मप्राधान्यात् स्थौल्यवृत्तिः । एवं च ‘तत्र तस्येव’ (१-१-११६) इति वतिः । पुत्र इति सप्तम्यन्ते पितृरि यत् स्थौल्यं तत् पुत्र इत्यर्थः । यद्वा स्थूल इति विशेषणेन हेतुनिर्देशः । स्थौल्याद्वेतोर्गमनादिना पित्रा तुल्य इत्यर्थः । एवं चानेन वतिः ॥

तस्य भावस्त्वतलौ । ११९ ।

कथं ‘स्त्रीत्वं’ ‘पुस्त्वं’, ‘स्त्रीपुंसाभ्यां नज्ञसज्जौ भवनाद्’ (४-१-८७) इत्यस्य भावात् । उच्यते । ‘आ च त्वाद्’ (१-१-१२०) इति चकारात् त्वतलौ । ‘यस्याः

* ‘भागेन’ ख.पाठः.

समस्तसुरतासमुदीरणेन' चण्डी, भावस्य समुदीरणायोगात् समूहे तु तलोऽभावात् । उच्यते । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् धर्मी ग्राह्यः । कथम् 'अस्तित्वं' 'ममत्वमि' ति, प्रातिपदिकाधिकारात् । उच्यते । विभक्तिप्रतिस्फुपकनिपातत्वात् । कथं 'नानात्वम्', अन्यथात्वयौगपद्यपौनःपुन्यादय' इति, असत्त्ववाचित्वात् षष्ठीसम्बन्धाभावात् । नानादयोऽत्र नानाभूतादिवचना ग्राह्याः । एवं च 'प्रेम खेहोऽथ दोहदमि' ति प्रियस्य भाव इतीमनिचि 'प्रियस्थिर' (६-४-१९७) इति प्रादेशो प्रेमा इति भाव्यम् । उच्यते । प्रीधातोर्मनिन् 'सर्वधातुभ्य' इत्यनेन । पृथ्वादिभ्य इमनिजन्तसम्भवात् पुंसि । तथा च इमनिजभावे 'द्व्यचक्षम्' इत्याद्यमरलिङ्गकारिका । कथं 'पौर्णमासी तु पूर्णिमा' इति, द्रव्यवचनत्वात् । उच्यते । पूर्धातोर्मावे क्तः । ततो 'भाववचनादिमव् वक्तव्य' इति 'त्रैर्मव् नित्यम्' (४-४-२०) इत्यत्र वार्तिकेनेमप् ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । १२४ ।

कथं 'वैरमि' ति । वीरस्य भावः कर्म वेति प्यज्ञा भाव्यम् । उच्यते । 'द्वन्द्वादूरु वैरमैथुनिकयोः' (४-३-१२५) इति निर्देशात् । कथं 'सहजचापल-दोषसमुद्धतः' इति माघः, अत्र चपलशब्दपाठात् प्यज्ञभावात् । तथा च माघः- 'चापल्यादय पयसस्तरङ्गहस्तैरि' ति । उच्यते । शिवादित्वादण् ॥

सख्युर्यः । १२६ ।

केवलं 'तनो नियुक्तो दौत्येने' ति चण्डी । तथा 'वाणिज्यं चेति वृत्तयः' इत्यमरः । 'स्यात् सन्देशहरो दूतो दूस्यं तद्वावर्कर्मणो' रिति । ब्राह्मणादौ पाठात् प्यज्ञभावात् । तथा च (माघः) 'प्यजप्यत्र तेन दौलमि' ति भाषावृत्तिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । १३१ ।

कथं 'कवे: कर्म काव्यम्' । अणा कावयिति हि स्यात् । उच्यते । त्रास-णादित्वात् प्यज् । अथवा 'कवृ वर्ण' इत्यस्माद् 'ऋहलोण्यत्' (३-१-१२४) । 'कु शब्दे' मनोहरत्वादवश्यं कृयत इति 'ओरावस्यके' (३-१-१२५) इति प्यद्वा ॥

योपधाद् गुरुपोत्तमाद्गुञ् । १३२ ।

१. 'द्व्यचक्षमिषुससन्नन्तं यदनान्तमर्कर्तरि' इति । २. 'दूतवणिगम्यां च' इति वार्तिकम्- नुसन्धाय प्रश्नः कथमिति.

कथं 'साहाय्यं', वुजो भावात् । तथा च माघः—'साहाय्यकव्यग्रभुजं प्रसस्तं'
इति । उच्यते । जयादित्यमतेन साहाय्यमित्यपि न भवति चेति भागवृत्तिः ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । १३३ ।

कथं 'गुरुलाघवम्' । उच्यते । पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचिन्ता नास्तीति
भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् पूर्वविप्रतिषेधेन 'इगन्ताच्च' (५-१-१३१) इत्यण् ।
उत्तरपदस्य लेत्यस्य (विधि? वृद्धे) स्तत्र स्वीकारात् सिद्धिः । गुरुशब्देन धर्मवच-
नेनैव लाघवशब्दस्य वा द्वन्द्वः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

पञ्चमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे स्वज् । १ ।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ९६ ।

कथं 'शि*खी', प्राण्यङ्गत्वाद् । उच्यते । त्रीह्यादित्वादिनिः ॥

सिध्मादिभ्यश्च । ९७ ।

कथं 'कुष्ठी'सिध्मादिष्टपतापाच्च इति पाठात् । उच्यते । दीर्घान्तादेव ल-
च्यत्यय इप्यते । ह्रस्वान्तातु 'द्वन्द्वोपतापगर्वात् प्राणिस्थादिनिः' (९-२-१२८) ॥

रजःकुञ्ज्यासुतिपरिषदो वलच् । ११२ ।

परिपूर्वात् सदेः 'सत्तूद्विष' (३-२-६१) इति किपि 'सदिरप्रतेः' (८-३-
६६) इति षत्वे परिषच्छब्दाद्वलच् । तथा च घोषः—'या सम्प्रति परिषद्वलाना-
मि'ति । एवच्च कथं 'परिषद्वलान् महात्राह्वैरि'ति भट्टिः । नवाक्षरत्वेन छन्दोभ-

१. 'प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्' इति हि वाचिकम्.

* 'खी त्री' ख.पाठः.

ज्ञात् । नवाक्षरेणैकपादे वृत्तभेदोऽस्ति यथा ‘प्रधाने कर्मण्याभिहिते लादीनाहुर्द्विकर्मणामि’ति । तथा ‘तस्मै तिलोदकं दद्यादपुत्राय भाष्मवर्मणे’ । एवञ्च न च्छन्दोभज्जहति भागवृत्तिः । पृष्ठोदरादित्वादिकारलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पर्षच्छबद्धद्वलजिति भाषावृत्तिः । यद्वा ‘पृषु स्लेहने’ इत्यतः ‘शृष्टभसोऽदिः’ इति बाहुलकाददिग्रस्त्रये । पर्षच्छबद्धमत्र केचिदाचार्येण ग्राहिताः, केचित् पूर्वं व्युत्पन्नम् । उभयमेतत् प्रमाणमुभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वादिति यथोक्त(सिद्ध)ये ‘युवा खलति’ (२-१-६७) इत्यत्र न्यासकृत् । कथं ‘रजोयुक्ता भूरि’त्यत्र (न) वलन् । उच्यते । इतिकरणानुवृत्तेः ॥

उयोत्खातमिस्ताशृङ्गिणोर्जस्विन्दूर्जस्वलगोमिन्य-

लिनमलीमसाः । ११४ ।

कथं ‘ज्योतिष्मती’, इह संज्ञायां ज्योत्खानिपातनात् । उच्यते । अन्यत-
रस्यांग्रहणानुवृत्तेर्मतुप् च ॥

अत इनिठनौ । ११५ ।

कथं हलन्ताद् । ब्रीद्यादित्वात् । कथं जातौ ‘सर्पिणी’ । ‘एकाक्षरात् कृतो जातेस्सप्त्यां च न तौ स्मृतावित्ति वचनात् । उच्यते । सर्पणं सर्पः । तद्योगादिनिः । इनौ तु ‘जातेरस्त्रीविषयाद्’ (४-१-६३) इति डीषि सर्पिणीत्येव । ‘एकाक्षरात् कृतो जातेरि’त्यादि वाच्यं प्रयोगादितिकरणानुवृत्तिसाव्यम् । अतः प्रयोगदर्शनात् कचित् तौ भवतः ‘पठिपठी’ । पठिशब्दोऽपि हि पठनं पठः, भावे घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः । अत इनिः । ‘नित्यवीप्सयोः’ (८-१-४) इति द्विर्भावः पठिपठी । यद्वा ‘बहुलमाभीक्षण्ये’ (३-२-८१) णिनिः । वृद्ध्यभावः पूर्ववदेव । ‘आभीक्षण्ये द्वे भवतः’ इति द्वित्वम् । (इमा च । लक्ष्मीवान् । इस्तु लक्ष्मीश्वलासामासर्जत्विलजिति भागुरिः?) एवं पठी अभ्यासशीलः । (उज्ज्वल)स्तूणादिवृत्तौ ‘इक् कृप्यादिभ्य’ इति इक् । पठिर्भावोहक इत्याह । कथं ‘श्रावी प्रत्ययः’ । प्रमाणे द्वयसज्ज (९-२-३७) इत्यत्रोक्तम् । उच्यते । अपो विषये घञ्बहुलवचनादिति । एवं च श्रवणं श्राव इति घञ्बन्तात् पूर्ववदिनिः । यद्वा श्रावयतीति श्रावी । आवश्यके णिनिः । शब्दश्चोच्चार्यमाण आत्मसंश्राव इति । कथं ‘गुर्विणी’ । उच्यते ।

गुरुत्वमिन्वतीति । 'इव व्यासावि'त्यतः क्रिपि वलिलोपे 'क्रित्रेभ्यो डीपि' (४-१-५) । गुरुरुदरे अस्या अस्तीति त्रीह्यादीनिर्वा ॥

त्रीह्यादिभ्यश्च । ११६ ।

कथं 'मालिकः' । त्रीह्यादौ 'शिखादिभ्य इनिरवे'ति वचनादिनिमतुपावेव । माली मालावानित्येव भवति । उच्यते । माला पण्यमस्येति 'तदस्य पण्यम्' (४-४-५१) इति ठक् ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च । ११७ ।

कथं 'जिह्वाले जुहवाम्बभूविम रुषा राजन्यसत्तामपि' इति सुरारिः । तु-
न्दादित्यादिलच्च जिह्विल इति भाव्यम् । उच्यते । 'स्वाङ्गाद् वृद्धौ च' इति गणसू-
त्राद्विधिता जिह्वास्य जिह्विलः । वाचालस्तु जिह्वालः । 'प्राणिस्थादात्' (१-२-९६)
इति लच् ॥

एकगोपूर्वाट्ठजू नित्यम् । ११८ ।

कथम् 'एकदेशी अवयवी'ति वृत्तिः । उच्यते । पूर्वनिपातव्यभिचाराद-
स्यानित्यत्वादिनिः । ननु कर्मधारयान्मत्वर्थीयाद् बहुत्रीहिरिष्टो लघुत्वादिति का-
तीयन्यायान्नात्रेनिः । यत्र बहुत्रीहिमत्वर्थीययोरेकार्थता तत्रायं न्यायः । इह तु
एको देशोऽस्येति बहुत्रीहिणा अवयव एव प्रतीयते, नावयवी । यथा लोहितशा-
लिमान् ग्राम इत्यादौ नायं न्याय इत्यपरसूत्रे न्यासः । यद्येवं कथम् 'अइउण्'
इत्यत्र 'अ इ उ इत्यादिको विशिष्टानुबन्धवच्छब्द' इति न्यासः । तथा 'हेतुमति
च' (३-१-२६) इत्यत्र 'भिक्षा हि प्रचुरतरव्यञ्जनवत्य' इति । तथा विशेषणसू-
त्रे 'अनेकप्रकारवदस्त्विति' । मनसूत्रे च 'इकारानुबन्धवस्यातिपदिकमि'ति । तथा
'बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त' इति मेघः । 'फलवत्पूरगमालिने'ति रघुः । 'त्वगुत-
रासङ्गवतीमि'ति कुमारः । बहुत्रीहिमत्वर्थयोः समानार्थत्वात् । उच्यते । एकीय-
मते तत् । ये तु लाघवार्थं नानुमन्यन्ते, तन्मते नैते प्रयोगाः । रक्षितस्तु 'बहुत्री-
हेरेकदेशशब्दादिनिः । 'अइउणि'त्यत्र नास्ति । स हि इतिकरणानुवृत्तेः कर्मधा-
स्यादेवेष्यत' इत्याह ॥

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः । १२१ ।

कथं ‘सरस्वान् अर्णवः’ । ‘सरस्वती पयस्वानि’ति भाष्योदाहरणाद् ‘ए-
कगोपूर्वाद्’ (५-२-११८) इत्यतः परेण मतुप् समुच्चीयत इति भा(प्य? पा)वृत्तिः ।
कथं ‘भवन्ति मायाविषु य न मायिन’ इति भारविः । तथा ‘जातवेदेमुखान्—
मायो’ इति कुमारः । ब्रीह्मादिपाठादिनिरपि । ‘फलवर्हभ्यामिनच्’ । कथं ‘फल-
वान् फलिनः फली’त्यमरः । अनेन नित्यमिनचा भाव्यम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्व्याप्त्याणिस्थादिनिः । १२८ ।

कथम् ‘इयं चर्मवती कन्ये’ति, अनेन नित्यमिनिप्राप्तेः । इन् ठन्नादेवाधकः ।
उच्यते । चकारान्मतुप् समुच्चीयते इत्येके ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

पञ्चमाभ्याये द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः । १ ।

सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा । १५ ।

कथं ‘तत्र देव सर्वत्’ इत्यत्र न दाप्रत्ययः । अन्तरङ्गत्वात् कालसामान्ये
तस्येष्यमाणत्वात् । ‘कालविभागे चानहोरात्राणाम्’ (३-३-१३७) इत्यत्र रक्षितः ॥

इदमस्थमुः । २४ ।

कथम् ‘इमं प्रकारमापन्न इत्थम्भूत’ (लक्षण ?) इति । प्रकारश्च सादृश्यम् ।
तत्र तृतीया युक्ता । इत्थम्भूतलक्षण (२-३-२१) निर्देशाद् द्वितीयान्तादपि थमुः ॥

दक्षिणादाच् । ३६ ।

कथं ‘दक्षिणापथः’ । उच्यते । आबन्तस्यैव पथिशब्देन समासात् । एवं
‘यशस्यं दक्षिणामुखं’ । एवमुत्तरापथम् उत्तरामुखमिति ॥

अस्ताति च । ४० ।

कथं ‘पश्यामि तां तत इतः पुरतश्च पश्चाद्’ इति भवभूतिः । ‘पुरः पुर-

तोऽग्रत् इत्यमरः । तथा ‘पुरतः प्रथमे चाग्र’ इति विश्वप्रकाशः । चिन्त्यमिति भाषावृत्तिः । यद्वा पुरस्तिष्ठतीति प्रातिपदिकाद्वात्वर्थं णिचि टिलोपे च पचाद्याचि आद्यादित्वात् तसिः । पुरोवर्तिनीमित्यर्थः ॥

याप्ये पाशप् । ४७ ।

कथं ‘रक्षःपाशानि’ति भट्टिः, कियागुणयोर्निन्दाभावात् । उच्यते । अत्रापि राक्षसक्रिया निन्द्यते ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५७ ।

कथं ‘गोतरः’, कियागुणभावात् । तौ हि प्रकृष्यते । उच्यते । गोत्व-गुणप्रकर्वे तरबत्र ॥

प्रकारवचने जातीयर् । ६९ ।

कथम् ‘एकजातीया’, ‘सङ्घचाया विधार्थे धा’ (५-३-४२) इति धाप्रत्ययेन वाधितत्वात् । उच्यते । गुणद्रव्यप्रकारे जातीयर्, कियाप्रकारे तु धाप्रत्यय इष्यते ॥

वा बहुनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ९३ ।

कथं ‘कतमो भवतां देवदत्तः’, जातेरिह प्रश्नाभावात् । उच्यते । ‘कतर-कतमौ जातिपरिप्रश्ने’ (२-१-६३) इति जातिग्रहणाद् अन्यत्रापि भवति ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

पञ्चमांश्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

पादशतस्य सङ्घचादेवीप्सायां बुन् लोपश्च । १ ।

अषडक्षाशितड्गुलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः । ७ ।

कथम् ‘अस्मास्वधीनं किमु निस्पृहाणामि’ति भारविः, केवलादधिशब्दात् खप्रत्ययाभावात् । उच्यते । इनमधिगतोऽधीन इत्यायत्पर्यायोऽस्ति, यस्यायं प्रयोगो वार्तिके ‘वाक्यं वक्तर्यधीनमि’ति भाषावृत्तिः । तथा ‘चाधीनो निभ आयत्त

इत्यमरः । यद्वा ‘धीङ् अनादर’ इति दैवादिकात् निन्दायां नज्जसमासे आदरार्थ एव । अथवा अस्मास्वधीति ‘सप्तमी शौण्डैः’ (२-१-४०) इति समासे बहुल-वचनादलुकि स्वप्रत्ययः ॥

किमोच्चिङ्गव्ययघादाम्बद्व्यप्रकर्षे । ११ ।

कथम् ‘उच्चैस्तरां वक्ष्यति शैलराज’ इति कुमारः, शिरोविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षात् । उच्यते । वक्ष्यतीति क्रियाविशेषणत्वात् ॥

यावादिभ्यः कन् । २९ ।

कथं ‘सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्चैति कुमारः । ‘पुत्रात् कृत्रिम’ इति ग-णसूत्रात् कनैव कृत्रिमार्थो लब्धः । कृत्रिमप्रहणानर्थक्यात् । अनुकम्पाद्यर्थकना । अनुकम्पाद्यर्थेऽपि पुत्रशब्दोऽस्ति । तद्यावृत्तये कृत्रिमप्रहणम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः । ४५ ।

कथं ‘मा दर्शतान्यं भरतं च मत्त’ इति भट्टः, ‘के न संविद्रते नान्य-स्त्वतो बान्धववत्सलः’ इति, ‘अन्याराद्’ (२-३-२९) इत्युपपदपञ्चमीत्वात् । उच्यते । तसिरिति योगविभागात् । ‘आद्यादिभ्य उपसङ्घचानमि’ति वा ॥

सङ्घयायाश्च गुणान्तायाः । ५९ ।

कथं ‘सीतामूर्चे सुखा भव’ इति भट्टः । अपपाठ एवायम् । सुखाकुर्विति पाठ आद्यः ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः । ७५ ।

कथं ‘नीचः’ । उच्यते । न्यञ्चतीति न्यक् न्यगेव नीचः । पद्मनाभाद्यर्थ-वदजिति योगविभागादच् ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ७८ ।

कथम् ‘अस्माकमपि ब्रैङ्गवर्चसो न विभेषी’ति मुरारिः । समासान्ताविधे-रनित्यत्वात् ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्घयाव्ययादेः । ८६ ।

१. ‘आदान’ इति ‘आवारे’ इति च पाठौ धातुवृत्त्यादिषु.

२. मलिनाथस्तु ‘उच्चैस्तरम्’ इति पाठमास्थाय द्रव्यप्रकर्षादामभावो न्याय इत्याह.

३. ‘ब्रह्मवर्चसाद्’ इति त्वाधुनिकोऽनर्धराघवे पाठे दशते-

कथं ‘गामेकां स्वर्णमेकं वा भूमेरप्यर्धमङ्गुलमि’ति । तथा च ‘उच्छ्वासिता भूमिः साङ्गुलान्येकविंशति’रिति केवलादङ्गुलिशब्दादचोऽभावात् । उच्यते । अङ्गुलिरस्य परिच्छेदिका विद्यत इति अर्शआदित्वादच् । एवं चाङ्गुलिपरिच्छेदन्नो भागोऽङ्गुलः ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ११ ।

कथं ‘वायुसस्या’ । उच्यते । वहुवीहिणा । कथम् ‘आगामिर्वर्तमानाह-युक्तायां निशि पक्षिणी’, विशेषणसमासात् टचा भाव्यम् । उच्यते । आगामिर्वर्तमाने अहनी यस्याष्टप्रहरस्येति वहुवीहिः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा । ‘रोऽसुपि’ (८-२-६९) इति रेफादेशाद् ‘हशि च’ (६-१-१४) इत्युत्तमं न ॥

उपसगर्वाच्च । ११९ ।

‘यद्यहं नाथ! नायास्यं विनसा हतबान्धवा’ । इति भट्टः । यावता ‘वेग्रो वस्तव्य’ इत्यनेनाचि नासिकाया ग्रादेशे कृते विग्रह इति स्यात् । तथा चामरः—‘विग्रो विगतनासिकः’ न साशब्दस्यायं प्रयोगः । तथा च कोशान्तरं—‘न सा नासापि नासिका’ । ‘न स कौटिल्य’ इत्यस्य पचाद्यचीति धातुप्रदीप*टीका । कथम् ‘अ-(प)नासिको बालः’ । ‘अनुनासिको वर्णः’ । ‘मुखनासिकावचनोऽनुनासिक’ (१-१-८) इति निर्देशादस्यानित्यत्वात् ॥

धनुषश्च । १३२ ।

कथं ‘स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमहाय तृणवदि’ति महिम्नस्तोत्रम् । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् ‘वा संज्ञायाम्’ (९-४-१३३) इत्यनुवृत्तेव्यवस्थितविभाषा-विज्ञानाद्वा सिहावलोकनन्यायेन ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । १३५ ।

कथं ‘क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे भग्नवालसहकारसुगन्धावि’ति माधः । ‘तदेकान्तप्रहणं कर्तव्यमि’ति वचनाद् गन्धस्यावयवत्वे स्वाभाविकत्वे इप्रत्ययविधानात् । ‘भग्नवालसहकारसुगन्ध’ इत्याद्यः पाठः, सुगन्धाविति प्रमादपाठ एव । लक्ष्यपरतन्त्रत्वात् प्रायिकं वार्तिकमित्यन्यः । तथा च ‘एवे चानियोग’ इत्यस्य प्रायिकत्वं रक्षितेनोक्तम् । ‘महीरुहः पुष्पसुगन्धिरादद’ इति भारवीयव्यास्यायामुक्तं

* ‘पिका’ क.पाठः,

प्रागवस्थातोऽन्यदीयगन्धस्य सम्पादनात् गन्धः प्रारम्भक एवेति भवत्येकान्तग्रहणं
गन्धाविशेषणम् । (स्ताता ?) किन्तवेवम् ‘आग्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्द-
व्यतिषङ्गवांश्चेति भट्टिव्याख्याने जयमङ्गलायां यहुक्तम् ‘गन्धस्येद्’ इत्यादिना
इकारो न भवति, तत्र तदेकान्तग्रहणादिति, तद्याहतं स्यात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् । १४१ ।

‘सा दक्षरोषात् सुदर्ती ससर्जेति कुमारः । तथा ‘सुदर्तीं सुनन्दे’ति रघुः ।
न चात्र वयो गम्यते । भगवती गौरी इन्दुमती च तत्र बालापदेन विशेषिता ।
‘बालेति नियता नारी यावत् षोडशवत्सरभिति, तथा ‘बालोनषोडशे’ति स्मृतेश्च
पञ्चदशवर्षीया गण्यते । एवं चात्रापि यौवनं गम्यत एव ॥

नदृतश्च । १५३ ।

कथं ‘वरतनु ! सम्प्रवदन्ति कुकुटा’ इति । नदीसंज्ञकस्तनूशब्दोऽयम् ।
‘अम्बार्थनद्योर्हस्वः’ (७-३-१०७) इति ह्रस्वविधानात् । एव च नित्यं कप् स्यात् ।
उच्यते । समासान्तविधेरनित्यत्वादिति वा च्यत्तम् । एवं च ‘सुतनु ! सत्यमलङ्कर-
णाये’ति । तथा ‘ननु सुतनूमनुपालयानुयान्तीमि’ति माघः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्धटवृत्तौ
पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ षष्ठाध्याये प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य । १ ।

श्लौ । १० ।

कथम् ‘आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमि’ति मयूरः, आशीर्लिङ्गे श्लोर-
भावात् । ‘दध धारण’ इत्यात्मनेपदानित्यत्वादित्युक्तं ग्राक् । आवेयादिति वा पाठः
कर्तव्यः ॥

वचिस्वपियजादीनां किति । १५ ।

कथं ‘ववाह रक्तं पुरुषा’ इति । उच्यते । भूवादेराङ्गतिगणत्वात् तत्र वहि:

प्रकृत्यन्तरमस्ति । ‘बाहू प्रयत्न’ इत्यस्मादात्मनेपदानित्यत्वाद्वा । कथं ‘यष्टिः’ । यजे: क्तिनि क्तिचि वा न सम्प्रसारणम् । उच्यते । ‘शक्तियष्टोरीकक्’ (४-४-६९) इति निर्देशात् । कथं ‘वाच्यती’ति ‘किंवचि’ इत्यादिना किप्सान्नियोगेनासम्प्रसारणाद्वच्येकदेशविकृतत्वात् सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । साहचर्यादविकृतवचिग्रहणाद्, व्यक्तौ शब्दान्तरत्वाद्वा । कथं ‘कर्णवेधः’ ‘व्यधो वेधे’ इत्यमरः । उच्यते । ‘विधविधाने’ घञ् । (धातो)रनेकार्थत्वात् ॥

शृतं पाके । २७ ।

कथं ‘शृतं धान्यपटेलयोरि’ति । क्षीरहविषोर्नित्यं व्यवस्थितविभाषात्वात् क्वचिदन्यत्रापि भवति । पक्षमिति वा पाठः । ‘पाके क्षीराज्यपयसामि’ति चान्द्राः ॥

आदेच उपदेशेऽशिति । ४५ ।

कथं ‘(रुक्तक ?)मरतकाह्य’ इति । आहूयतेऽनेनेति पुसि संज्ञायां वे आत्वभावात् । गा का शब्द इति दिवादौ पठितव्ये कै गै शब्द इति भवादौ पाठाद् ज्ञापकाद् आत्वमनित्यमिति ज्ञापकसमुच्चयः । पृष्ठोदरादिपाठाद्वा आत्वाभाव इति केचित् ॥

पदन्नोमासहृद्भिश्चासन्यूषन्दोषन्यकञ्छकञ्चुदन्ना-
सञ्छस्यभृतिषु । ६३ ।

कथं ‘माघे मासि रटन्याप’ इति, छन्दसीत्यनुवृत्तेः । उच्यते । भाषायामपीष्यत इति वृत्तिः । एवत्र ‘पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यमि’ति भट्ठिः । ‘व्यायाम-क्षुण्णगात्रस्य पद्मामुद्रर्तितस्य चेति । पच्छब्दोऽयं पादपर्याय इति रक्षितः ॥

लोपो व्योर्वलि । ६६ ।

कथम् ‘अन्वलश्च रसाः’ इत्यमरः । ‘रवि लवि अवि शब्दे’ इत्यतः ‘मू-शक्यविभ्यः क्लः’ इति क्लप्रत्यये वलोपात् । उच्यते । यकारसाहचर्यात् न (य?प) रलवि(ष)ये लोपः । अस्य पर्वगान्तगणे (वा) पौठः । कथं तर्हि ‘वृश्चिक’ इति । उच्यते । ‘त्रश्चनो त्रीहिर्वण इत्यादौ तु त्रैतिषेधादिति भाषवृत्तिः । (‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ शपोऽसिद्धत्वे वलोपाद्वा शपोऽसिद्धत्वेन वकारस्यैवाभावात्?) ॥

१. ‘किवविचिप्रच्छयायतस्तुकटपुजश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च’ इति वचनम्. २. पाठश्च ‘सवि लवि अवि शब्दे’ इति. ३. प्रतिषेधव्य भाष्योक्तं वलोपप्रस्ताव्यानं स्यात्.

हल्डुयाब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् । ६८ ।

कथम् ‘अर्धपिपली’, प्रत्यग्रहणपरिभाषया उच्चावन्तादेव सुपो भावात् । तत्र दीर्घग्रहणान्नात्र तदादितदन्तनियमः । तद्धि निष्कौशाम्बिरत्यार्थमिति रक्षितः ॥

आद् गुणः । ८७ ।

कथं ‘दग्धां गुहां पश्य उल्कपूर्णमिति । ‘संहितायाम्’ इत्यनुवृत्तेनासं-हितायाम् । कथम् ‘आउदकान्तं पद्मं प्रियमनुव्रजेदि’ति, ‘संहितैकपदे नित्ये’ति वचनात् । उच्यते ‘ऊदनोदेशो’ (६-३-९८) इति दीर्घोच्चारणग्रहणादवग्रहार्थकादेकपदेऽपि संहिता अनित्येति । ‘शक्तियष्टोरीकक्’ (४-४-५९) इति दीर्घोच्चारणाच्च । तथा च ‘उपसर्गाद्ग्रस्व ऊहते’ (७-४-२३) इत्यत्र रक्षितेनोक्तं — ‘सं-हितैकपदे नित्येत्यादि प्रायिकमिदम्’ । ओदकान्तमिति वा पाठः ॥

वृच्छिरेचि । ८८ ।

कथं ‘शुद्धोदन’ इति । शकन्धवादित्वाद् ओत्वम् । ‘द्रष्टुमुत्सुकमिति(?) पुञ्ज ! एतौ’ । उच्यते । असंहितायां भविष्यति ॥

औतोऽमशासोः । ९३ ।

कथं ‘चित्रगुं’, स्थानिवत्त्वादात्त्वप्रसङ्गात् । अनलविधाविति निषेधान्न स्थानिवत्त्वम् ॥

अकः सवर्णे दीर्घः । १०१ ।

कथं ‘नैष अ(ध्य ? ध)यनस्य समय’ इति । ‘कर्मणा यमभिप्रैति’ (१-४-३२) इत्यत्र च ‘अभिप्रयणमभिप्राय’ इति न्यासः । उच्यते । ‘गतिकारकोपपदानाम्’ इति सुपः प्राक् संमासे । पर(पूर्व ? रूप)त्वं वा । कथं ‘तपोवनं प्राय्यनामिभूतं समुच्चरच्चारुपतत्रिशिञ्चामि’ति भट्टिः । ‘तत्पुरुषे कृते बहुलम्’ (६-३-१४) इति ज्ञापकात् प्रायिकं ‘गतिकारकोपपदानाम्’ इति रक्षितः । कथम् ‘अधीयते’ । दीर्घे कृते इयडा भाव्यम् । अधियत इति स्यात् । ‘नेन्द्रस्य परस्य’ (७-३-२२) इति ज्ञापकात् पूर्वोत्तरयोस्तावत् कार्यं, पश्चादेकादेश

१. समास इति गत्यादीनामप्यसुबन्तानामेव समास इति पक्षे समाप्तिते सतीति भावः । तदा हि गतेर्धातुना पूर्वं योगात् तदुभयाश्रितस्य कार्यस्य प्राक्प्रवृत्तिः । गत्यादीनां सुबन्तानामेव समास इति पक्षे तु ‘अभिप्रयणादैः शकन्धवादित्वात् समाप्तस्तेन समुच्चम्’ इति सीरदेवः ॥

इति । ‘वार्णदाङ्गं वलीय’ इति वा इयाङ्गि दीर्घत्वम् । ‘सार्वधातुकमपिद्’ (१-२-४) इत्यत्र च्यन्तप्रस्तावे न्यासकृता व्याश्रयेऽपीयं स्वीकृता । ‘विप्रतिषेध’ (१-४-२) इत्यत्र मैत्रयेणाप्युक्तं — ‘लक्ष्यवशात् कचिद्व्याश्रयेऽप्येषा प्रवर्तते अभिप्रयणादाविति । कथं (धन्वन्तरिसस्तनमर्थसनमिति ?) उच्यते । शकन्धवादिः । कथं ‘परोक्षम्’ । अक्षणः परं पराक्षमिति प्रामोति ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य’ (५-४-१०७)ष्टच् । ‘परोक्षे लिङ्’ (३-२-११९) इति निर्देशात् । शरत्प्रभृतौ न्यासः ॥

प्रथमयोः पूर्वसर्वणः । १०२ ।

कथं ‘देवो यातीति, उत्वे कृते अनेन दीर्घात् । उच्यते । ‘नादिच्चि’ (६-१-१०४) इति निषेधः ॥

सम्प्रसारणाच्च । १०८ ।

कथं ‘विव्ययुर्देहानि’ति भङ्गिः । ‘न व्यो लिटि’ (६-१-४६) इत्यात्वनिषेधेऽप्यनेन पूर्वरूपत्वात् । अत एव ‘संविव्युरम्बरविकासि चमूसमुत्थमि’ति माधः । उच्यते । चिन्त्यम् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति वा सम्प्रसारणाभावः ॥

ऋत उत् । १११ ।

कथं ‘जाग्रोऽविचिण्णलङ्घित्सु’ (७-३-८५) इति, अनेन जागुरिति स्यात् । यथा ‘उषविदजागु’रिति । अत एव निर्देशात् । नावश्यं लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते लक्ष्यपरतन्त्रत्वाच्छास्यस्येति वा वाच्यम् ॥

ख्यत्यात् परस्य । ११२ ।

कथम् ‘एकः सख्यास्तव सह मये’ति मेवः । विकृतनिर्देशादनेन भाव्यम् । उच्यते । विकृतनिर्देशस्य क्यजन्ते कृतार्थत्वादिति । इह परत्वाद् ‘आणन्दा’ (७-३-११२) इति आटा भाव्यम् ॥

दिव उत् । १३१ ।

कथं ‘दिवोक्स’ इति, उत्वे कृते पूर्वोत्तरपदयोर्यणि द्वोक्स इति स्यात् । उच्यते । शब्दपरविप्रतिषेधादुकारस्य यणि रूपमिति रक्षितः । ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ (१-१-९७) इति स्थानिवत्त्वादिकारस्य न यण् । ‘सकृद्रूतौ विप्रतिषेधे’

इति न्यायात् । चान्द्रैः पृष्ठोदरादित्वादुत्खाभाव इप्यते । तत एवान्ये दिवौकस
इति । अकारान्तोऽपि दिवशब्दोऽस्ति,

‘इदं पुरं तेन विसर्जितं वनं वनं च तत् तेन समन्वितं पुरम् ।

प्रशोभते तेन हि नो विना पुरं महत्वता वृत्रवधे यथा दिवम्’ ॥

इत्यश्वघोषप्रयोगात् । ‘दिवं नभं’ इत्य(म ? प)रः । तेन वा दिवौकस इति । कनि-
नप्रत्ययान्तेन दिवा ओको येषामिति भागवृत्तिः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनज्ञसमासे हलि । १३२ ।

कथं ‘सो वा कम्बलविकर्यी’, अनेन सलोपात् । उच्यते । त्यच्छब्दस्य ।
‘स्यो वा कम्बलविकर्यी’ति पाठः कर्तव्यः । यद्यपि त्यच्छब्दश्छान्दस इति वृत्तिः,
तथापि छान्दसा अपि कविद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । १३७ ।

कथम् ‘अनित्यः सर्वसंस्कारः’ । तथा ‘सर्वं संस्कारमनित्यमि’ति कार्यप-
र्यायत्वात् । अव्युत्पन्नोऽयमिति भाषावृत्तिः । ‘सुट् कात् पूर्वः’ (६-१-१३५) इति
विधिशाधिकारश्चेत्यन्यः ॥

इति शारणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

षष्ठाध्याये प्रथमः पादः ।

(द्वितीयः पादो न व्याख्यातः)

अथ तृतीयः पादः ।

अलुगुच्चरपदे । १ ।

ओजस्सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ३ ।

कथं ‘सततनैशतमोवृत्तमि’ति भारविः, अनेन तृतीयाया अलुक्प्रसङ्गात् ।
उच्यते । इगुपधलक्षणे के क्रते नैशतमो वृत्तं वर्तमानमस्येति रक्षितः । यद्वा ग्र-
हणवता प्रातिपदिकेन हदन्तविधेन्निषेधात्रैशशब्देन समासे अलुङ् नास्त्येव । यदि
पूर्वपदमूतं यत्तमस्तत्राल्लक्, न तु यत्र चोभयमिति भाषावृत्तिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । २५ ।

कथम् ‘अच्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्ये’ति ‘प्रोक्ताल्लग्’ (४-२-६४) इत्यत्र वृत्तिः । तथैव ‘नेष्टोद्ग्राताराविं’ति मीमांसकप्रयोगः । विद्यासम्बन्धस्याविवक्षितत्वा-ज्ञात्रानङ् । विवक्षापि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणमिति ‘तदाद्याचिस्व्यासायाम्’ इत्यत्र सन्प्रयोगेण ज्ञापितम् । होतृपोतनेष्टोद्ग्रातार इत्यत्र मध्यमपदे आनङ् नास्ति । समासे सर्वान्तं पदमुत्तरपदमिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धाश्रयणात् । अत एव ‘नैक-कीर्तिरिं’ति त्रिपदबहुत्रीहौ समासे नलोपाभाव इति रक्षितः । कथं ‘पुत्रौ दुहिता-त्मजाविं’ति त्रिकाण्डशेषः, ऋत इत्यनुवृत्तेः ऋददन्तद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । उच्यते । असाधुरेवायम् । ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ (६-३-२२) इत्यतोऽनुवृत्तस्य पुत्रस्यार्थग्रहणादिति केचित् । तन्न । अतिप्रसङ्गादव्यास्व्यातत्वाच्च ॥

देवताद्वन्द्वे च । २६ ।

कथं ‘रविचन्द्रावपि लोपलक्षिताविं’ति घटकर्परः । उच्यते । द्वन्द्वग्रह-पेऽनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं वेदप्रसिद्धद्वन्द्वग्रहणार्थम् । न च रविचन्द्रयोर्द्वन्द्वो वेद-प्रसिद्ध इति रक्षितः ॥

ईदमेः सोमवरुणयोः । २७ ।

कथमुत्तरकाण्डे ‘एवं विनिश्चयं कृत्वा सम्पृगृह्य कुशीलवौ’ । तथा ‘भविष्यदुत्तरं काव्यं यतस्तौ च कुशीलवौ’ । अत्र कुशलवयोरनन्तर्भावादिति । उच्यते । दीर्घित्वेन सिद्धेरीद्विधानमन्यत्रापि यथा स्यादित्येवमर्थमिति, तेनेह कुशीलवौ सिद्धात्रिति भाषावृत्तिः । नचैवं ‘कविः कुशलवावेव चकार किल नामत’ इति रघुः न सङ्गच्छते, ‘राम इव कुशलवयो रूपोच्छ्राय’ इति सम्बन्धश्च । ‘विभाषा स्वसु-पत्योः’ (६-३-२४) इत्यतः विभाषाग्रहणानुवृत्तेवर्यवस्थितविभाषात्वात् कचिन्नेति ॥

स्त्रियाः पुंवर्ज्ञाषितपुंस्कादनङ् । समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ३४ ।

कथं ‘दृढभक्तिश्च *शूरश्च’ति चाणक्ये, भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठान्नि-षेधात् । अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वादिति वृत्तिः । दृढं भक्तिरस्येति वाच्यं पद-संस्कारेण । एवम् (अभाषिष्ट पृथिवीविक्षककातरः?) कथम् ‘एकोऽहं भवतीमुत-

* ‘शूरश्च’ (?) इति ख. पाठः.

क्षयकरो मातः ! कियन्तोऽरथः’ इति वेणी, ‘भवतीप्रसादादि’ति चण्डी, सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुवंद् इति वचनात् । उच्यते । पुंवदिति योगविभागसाध्यमिदं क्वचि-देव । अत एव वृत्तौ न लिखितम् । ‘एवे चानियोगे’ इति च प्रायिकम् ॥

तसिलादिष्वा कृत्वसुचः । ३५ ।

कथं ‘सतीत्वं सखि ! रक्षणीयमि’ति, त(नित्यः न्वीत्व)मिति च । उच्यते । ‘न कोपधाया’ (६-३-३७) इत्यत्र योगविभागात् प्रतिषेधः ॥

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ४२ ।

कथं ‘गौरीब्राह्मणितरे’ति ‘सुसिङ्गनं पदम्’ (१-४-१४) इत्यत्र वृत्तिः, गौरत्वं स्त्रीपुंसयोः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानायामाङ्गतौ भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्प्रस-ज्ञात् । उच्यते । यदा गौरीति पुंयोगनिमित्तः स्त्रीप्रत्ययः, तदिदमुक्तम् । अतो गौरब्राह्मणितरेति लक्ष्यत इति रक्षितः । ‘महाष्टमी’त्यादौ पुंवत्त्वात्, अपूरणीप्रिया-दिष्पित्यस्याननुवृत्तेः ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ४६ ।

कथं ‘महतीप्रियः’, लिङ्गविशेषपरिभाषया आद्वावात् । उच्यते । ‘घ-टघटी’ग्रहणेनास्या अनित्यत्वात् ॥

द्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशील्योः । ४७ ।

कथं ‘सन्देहद्वापरौ चाथे’त्यमरः, परशब्दस्यासंख्यात्वात् । उच्यते । ‘आन्महत’ (६-३-४६) इत्यत्र आदिति योगविभागात् । अत एव ‘प्रागेकादश स्मृता’ इति । ‘कुर्सीददशैकादशाद्’ (४-४-३१) इति निपातनाद्वा । ‘ससाविंश-तिमौक्तिकैरि’ति योगविभागादेव । ‘अन्येषामपि दृश्यत’ (६-३-१३७) इति दीर्घेण वा वृद्धसुवर्णे । एवं पूर्वामुखः पश्चिमामुखः । उत्तरापथः दक्षिणापथः । (पत्यदे-शा ?) दक्षिणे पन्था अस्येति बहुव्रीहौ । यद्वा ‘दक्षिणादाच्’ (९-३-३६) ‘उत्तराच्’ (९-३-३८) इति ‘दिक्संस्थ्ये’ (२-१-१०) इति समाप्तः ॥

ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् । ६३ ।

कथं ‘वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्र’ इति रघुः, असंज्ञात्वात् । उच्यते । बहुल वचनादसंज्ञायामपि । अत एव ‘प्रमदवनमन्तःपुरोचितमि’त्यमरः । अथवा प्रम-

दार्थं वनं प्रमदवनं । यदा तु प्रमदाया वनमिति समासस्तदा ‘प्रविष्टः प्रमदावन-
मि’ति भद्विः ॥

त्वे च । ६४ ।

कथं ‘जातेरेकत्वात्’ ‘परिभाषायाः स्वरूपविषयत्वादि’ति, ‘संज्ञायामसम्भ-
वाच्छन्दस्येवोदाहरणानी’ति वृत्तिव्याख्यानात् । सामान्योपकमेण स्त्रीत्वस्याविव-
क्षितत्वात् । ‘उपधात्वादि’ति तूपदधातीत्युपधः । ‘आतश्चोपसर्ग’ (३-१-१३६)
इति कः । उपधायक्त उपध इत्येवं सिद्ध्यति । ‘अनुपधात्वादि’ति तु ‘धिन्विकृ-
ष्ट्योर च’ (३-१-८०) इति न्यासः प्रमाद एव ॥

अस्त्रिष्ठदजन्तस्य मुम् । ६७ ।

कथम् ‘आत्वंसुकरण’ इति व्यवधाने मुम् । ‘कृद्धहणे गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणमि’ति वचनात् । कथं ‘धुरन्धरः’, मुमो लक्षणाभावात् । उच्यते ।
पृष्ठोदरादित्वात् । कथं ‘मध्यनिदिनार्कसन्ततः सरसीं गाहते गजः,’ मुमो लक्षणा-
भावात् । चन्द्रगोमी तु ‘मध्यस्य दिन’ इति सूत्रितवान् । उच्यते । पृष्ठोदरा-
दित्वात् ॥

न ब्राण्णपात्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ७५ ।

कथं ‘नासत्यश्चैव दस्तश्च द्वावेतावश्चिनीसुतौ’ इति, तथा (च?) ‘नास-
त्यावश्चिनौ दस्तावाश्चिनेयौ च तावुभावित्यमरः, नासत्या इति वहुवचनान्तनिपा-
तनात् । उच्यते । वहुवचनमतन्त्रं प्रयोगवृत्तिपरत्वात् ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् । ७८ ।

कथं ‘भश्वालसहकारसुगन्धाविं’ति । उच्यते । यत्र सभावे सति संज्ञा
गम्यते तत्र सभावः स्याक्षान्यत्र ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धुषे । ८५ ।

कथं ‘सपक्षः’ । ‘समानस्ये’ति योगविभागादिति वृत्तिः । कथं तर्हि ‘समा-
नपक्षः’ । वेति केवलमनुवृत्तिनियमात् । यद्वा अव्ययानामनेकार्थत्वात् सहशब्दस्य
समानार्थस्य सभावे सपक्षः । समानशब्दे तु समानपक्ष इति भागवृत्तिः ॥

विभाषोदरे । ८८ ।

कथं 'त्वं सोदरस्यातिमदोङ्कतस्ये'ति भाष्टः, 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सो-
दरोऽपि विमुच्चति' इति मुरारिः, 'तीर्थे ये' (६-३-८७) इत्यनुवृत्तेर्यत्प्रत्ययान्त
एवोदरे सभावात् । उच्यते । 'समानस्य च्छन्दसि' (६-३-८४) इत्यत्र योगवि-
भागेन सभाव इति सोमनन्दी । सहशब्दस्य समानार्थस्य 'वोपसर्जनस्य' (६-३-
८२) इति वा सभावो वाच्यः । तथा च 'तं तु देशं न पश्यामि यत्र आता सहो-
दरः' इति दृश्यते । 'सोदराद्य' (४-४-१०९) इति तु भावियप्रत्ययमाश्रित्येति
तत्र न्यासः ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । १०१ ।

कथं 'कूकिः प्रयुक्ते'ति । उच्यते । 'अर्थे विभाषा' (६-३-१००) इत्यनु-
वृत्तेव्यवस्थितविभाषात्वात् । असाधुवा ॥

'कूपदेशप्रविष्टोऽयं वारितो न निर्वर्तते ।

न निमज्जत्यधो यावन्नरोऽपि च घटोऽपि च' ॥

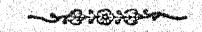
इति शूलपाणिः । ब्रथो बहुव्रीहिणापि घटते ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । १२२ ।

कथं 'महाबलपरीवारो महांश्चापपतिर्बलिरि'ति, मनुप्यसमुदायत्वाद् बल-
स्य अमनुप्य इति प्रसञ्यप्रतिषेधात्, तथा 'प्रतीहार' इति । उच्यते । बहुलवच-
नान्मनुष्येऽपि क्वचित् । 'अन्येषामपि' (६-३-१३७) इति वा दीर्घः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

पष्टाध्याये तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य । १ ।

हलः । २ ।

कथं 'तृतीया' । उच्यते । 'तृतीया' इति निर्देशात् । अण इत्यनुवृत्तेर्वा ।

कथं ‘पितृणामि’त्यत्र दीर्घः । उच्यते । ‘न तिमृचतस्’ (६-४-४) इति प्रतिषेधादत्राणिति नानुवर्तते । एवं वृत्तवृक्तम् ॥

नामि । ३ ।

कथं तहि ‘नदीनां च नखीनां च श्रुज्जिणां शस्त्रपाणिनाम् । विश्वासो नैव कर्तव्यः’ । अत्र नखिशब्दस्येत्वन्तत्वान्नुटोऽभावात् । आगतनुट्कस्यामो ग्रहणादीर्घः । तथा ‘शस्त्रपाणिनामि’त्यत्र कथमदीर्घः । उच्यते । नखशब्दान्नखेनाति-क्रामतीत्यस्मिन्नर्थे ‘प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे वहुलमिष्टवच्च’ इति णिजन्ताद् ‘अच इ-रि’ति इप्रत्ययान्तोऽयं नखिशब्दः । तथा अत्यर्थं शस्त्रेण पणते व्यवहरति ‘वहु-लमाभीक्षण्ये’ (३-२-८१) इति णिनिप्रत्ययान्तोऽयं शस्त्रपाणिशब्दः । ‘सुप्यजातौ’ (३-२-७८) इति कथित् । कथं ‘दरिद्राजागृदीधीनां ये चैकस्वरधातवः’ इति, हस्त्वान्ताभावात् नुटोऽभावात् । उच्यते । ‘इक्षितपौ धातुनिर्देश’ इति हकि ‘थीर्वर्णयोर्दीर्घवेद्योः’ (७-४-५३) इति ईकारलोपै हस्त्वान्तानुट् ॥

र्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ८ ।

कथं ‘गुस्तिज्ञकिञ्च्चः सन्’ (३-१-५) इति । उच्यते । अत एव निर्देशाल्लक्ष्यपरतन्त्रत्वाद्वा शास्त्रस्य । सन्देहप्रसक्तेश्च नात्र दीर्घलोपै ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः । १४ ।

कथं गोमन्तमिच्छतीति क्यचिं किपि ‘क्यस्य विभाषा’ (६-४-९०) इति यलोपे ‘गोमानि’ति दीर्घः । उच्यते । आनन्तर्यादसन्तस्यैवाधातोरिति प्रतिषेधः । ‘चकाराद्वा धातोरपि’ इति ‘उगिदचाम्’ (७-१-७०) इत्यत्र न्यासः ॥

असिद्धवदत्राभात् । २२ ।

आनिदितां हल उपधायाः कृडिति । २४ ।

कथं ‘राजा प्रकृतिरञ्जनादि’ति रघुः, ‘रजकरजनरजस्सूपसञ्ज्ञचानम्’ इति वचनात् । उच्यते । रजस्साहचर्यादौणादिकस्य तत्र ग्रहणम् । ल्युटि तु रजन-मित्येव भविष्यति ॥

घञ्जि च भावकरणयोः । २७ ।

कथं ‘रञ्जरचनात्’ । उच्यते । ‘रञ्जेश्च’ (६-४-२६) इत्यत्र ‘दंशसञ्ज-

स्वज्ञां शपि ॥ (६-४-२५) इत्यनुवृत्तेभौवादिकस्य ग्रहणं, तस्यैवानुवृत्तेः । दैवादिकस्य रङ्ग इति रक्षितः ॥

शास इदङ्गहलोः । ३४ ।

कथं ‘शास्यैरर्थिनिर्भैर्दृष्टिरिति (भद्रिः ?) तथा ‘अनाशास्यजयो ययावि’ ति रघुः, ‘एतिस्तुशास्वृद्जुषः’ (३-१-१०९) इति क्यपि अनेनेत्त्वप्राप्तेः । उच्यते । शासनं शासः । ततः ‘तत्करोती’ ति णिचि यत् । ‘शसु हिंसायामि’ त्यतो ‘हन्त्यर्थाश्चेति खुरादिपाठाणिचि यदिति धातुप्रदीपटीका । कथं ‘शास्तिरिति, इत्त्वप्राप्तेः शिष्टिरिति प्राप्तोति । उच्यते । ‘शसु हिंसायाम्’ । ‘हन्त्यर्थाश्च’ इति णिचि ‘किन्नावादिभ्यः’ इति । प्रशस्तिरिति तु ‘शंसु स्तुतावि’ त्यतः । ‘प्रशंसावचनैः’ (२-१-६६) इति निर्देशात् ॥

अनुदातोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो ज्ञालि किङ्गति । ३७ ।

कथं ‘नितान्तदीर्घेवर्जनितां तपेभिरिति कुमारः, नलोपप्राप्तेः । उच्यते । तनोत्तराधृषीयस्य णिचि रूपम् । कथं ‘हन्व’ इति । उच्यते । वसो दन्त्योष्टुचवकारत्वेन ज्ञल्परत्वाभावात् ॥

वा ल्यपि । ३८ ।

कथं ‘चतुर्दिंगीशानवमन्य मानिनी’ ति कुमारः, व्यवस्थितविभाषया नकारस्य नित्यलोप इति वृत्तिः । उच्यते । ‘मन स्तम्भ’ इत्यस्यानित्यण्यन्ताश्चुरादय इति उदात्तोपदेशस्य रूपम् । अवमत्येति वा पाठ इति रक्षितः ॥

अस्त्रो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ४७ ।

कथं भृष्टं (लिचितम् ?) । उच्यते । व्यवस्थितविभाषया सम्प्रसारणविषये रम् नास्तीत्येकः । सम्प्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति भाषावृत्तिः । पूर्वविप्रतिषेधात् सम्प्रसारणे सङ्क्षदतिन्यायादिति वामनः ॥

णेरनिटि । ५१ ।

कथं ‘गणेयं सङ्क्षेयम्’ इत्यमरः, गिलोपप्राप्तेः । उच्यते । ‘क्यस्य विभाषा’ (६-४-५०) इत्यनुवृत्तेर्थवस्थितविभाषात्वादिति । ‘चित्तिपूजिकथि’ (३-

३-१०९) इत्यादिना अकारे विधातव्ये अडो विधानाद् (अङ्गोपस्य?) अनित्य-
त्वाद्वा। एवच्च चिन्तिया पूजिया इति। 'गण्याः कपर्दिका' इति गणयतेर्णिलोपे
यति ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६६ ।

कथं 'संस्थाः', 'स्थः क च' (३-२-७७) इति किपि ईत्वप्रासेः। उच्यते।
'स्ये च भाषायाम्' (६ ३-२०) इत्यत्र चेष्टाव्यावृत्तये गापाग्रहणादीत्वाभावोऽनुभी-
यते इति रक्षितः (?)। किपि ईत्वप्रतिषेध इति तु भाष्यम् ॥

न ल्यपि । ६९ ।

कथम् 'आपीय प्रातरेवे' ति मयूरः, पिवतेरनेनेत्वनिषेधात्। उच्यते। 'पी-
ड् पान' इत्यस्य रूपम्। 'तेनोद्दीय स्वलेने' ति तु चिन्त्यमिति भाषावृत्तिः। चिन्ता
च—'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६ ४-७०) इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणस्य सिंहावलोकन-
न्यायादनुवृत्तेः ॥

न माड्योगे । ७४ ।

कथं 'मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः'। तथा 'मा वालि-
पथमन्वगा' इति, माडिति। माशब्दे तु 'माडि लुडि' (३-३-१७५) इति काल-
सामान्ये लुड् स्यात्। उच्यते। 'आशंसायां भूतवच्च' (३-३-१३२) इत्यतिदे-
शालुड्। यद्वा त्वमगम इत्यत्र तुशब्दः पुनरर्थः। माशब्दस्य लक्ष्मीवाचिनो नजा
बहुत्रीहौ 'गोख्नियोरुपसर्जनस्य' (१-२-४८) इति हस्ते है अलक्ष्मीक! पुनः प्रति-
ष्ठां न गच्छेरित्यर्थः। वाल्मीकिः स्वतन्त्रत्वाद्वा। 'ते हि भगवन्तो वाग्विषये स्वत-
न्त्राः' इत्यनुन्यासः। अन्वगा इत्यत्र अन्वेति सम्बोधनमिति स एव ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां खोरियडुङ्वडौ । ७७ ।

कथं 'क्रचादिः'। अङ्गनिमित्ते अजादिपत्यये इयड्विधानात्। (कथं
दुर्धिय, इति।) उच्यते। अनिर्दिश्यमानस्यापि समाप्ताभ्युपगमात्। एवच्च श्रवणे
धीरस्येति श्रवणधियेति भाषावृत्तिः। तथा 'मन्दधियां सुखप्रतिपत्तय' इति। त्रज-
न्ति ते मूढधियः पराभवामि'ति। वातप्रमीशब्दस्य नास्ति यण्। वातवत् प्रमीयते

१. 'णिलोपस्य' इति स्यात्.

२. 'गण्य तु चिन्त्यम्' इति गणयशब्देऽमरटीकाया

सर्वानन्दः.

३. 'अवि शब्द' इत्यस्य पत्वाद्यजन्तस्य रूपं स्यात्,

इत्युणादौ माधातोरीप्रत्ययान्तोऽथम् । ‘वातप्रमीः’ इति सूत्रे निपातितत्वाद् अधातु-
त्वात् । ‘वातप्रभीर्वातसृग्’ इत्यमरे साहचर्यात् पुंस्त्वम् । अस्यामिपूर्वत्वे वातप्रमीम् ।
शसि दीर्घत्वे च वातप्रमीन् । डौ सर्वर्णदीर्घत्वे वातप्रमीति (प्र)सिद्धपदम् । ‘योषिति
वातप्रमीः समीरसृग्’ इति (वात) स्त्रीत्वे तु कृदिकारात् डीष् । सौ वातप्रमी ।
शसि जासि वातप्रमीरिति । डौ ‘डेराम्’ (७-३-११६) इत्यामि वातप्रभ्यामिति ।
(विवत् षे दोरगाः ?) इति लिङ्गकारिका । ततश्च द्विलिङ्गतास्य ॥

मितां ह्रस्वः । ९२ ।

कथं ‘नियमयति’ ‘संयमयति’, ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति मित्त्वनिषेधात् ।
उच्यते । ‘यमस्समुपनिविषु च’ (३-३-६३) इत्यप्रत्ययान्तान्नियमसंयमशब्दात्
‘तत्करोती’ति णिचि रूपमिति धातुप्रदीपः । कथं ‘संक्रामयति’ ‘उपक्रामयती’त्यादि ।
उच्यते । ‘वा चित्तविरागे’ (६-४-११) इति वाग्रहणानुवृत्तेव्यवस्थितविभाषा-
त्वात् संक्रामयतीत्यादिसिद्धिरिति भाषावृत्तिः । एव अस्य ‘सतैराकामयामासे’ति, ‘अ-
थ अन्तारमादिश्य धुर्यान् विश्रामयेति स’ इति रघुः । ‘निशामय तदुत्पत्तिभिर्ति
चण्डी । ‘शम लक्ष आलोचन’ इति चौरादिकाळोटि । ज्ञापयितुं बोधयितुमिष्य-
माणो ज्ञीप्त्यमान इति ‘श्लाघहनुड्’ (१-४-३४) इत्यत्र वृत्तिः । ‘मारणतोषणनि-
शामनेषु ज्ञा’ इति घटादौ पठ्यते । निशामनं चक्षुस्साधनम् । निशामनं ज्ञान-
मात्रमिति ‘श्लाघहनुड्’ इत्यत्र न्यासरक्षितौ । कथं तर्हि ‘ज्ञापयतीति ज्ञापकं
ज्ञापनमिति’ति । उच्यते । व्यवस्थितविभाषात्वादेव । कथं ‘कमलवनोद्घाटनं कु-
र्वते ये’ इति मयूरः । तथा ‘उद्घाटयती’ति । उच्यते । ‘घट सङ्घात’ इत्यस्य
चौरादिकस्यामित्त्वात् । कथं ‘चालयन् सकलां पृथ्वीमिति, ‘कम्पने चलिः’ इति
घटादित्वात् । उच्यते । उच्चाटनेऽत्र चलिरिति, व्यवस्थितविभाषात्वादेव वा ।
चलयन्निति (वा) पाठः । एव ‘चालयन् सर्वगत्राणीति ॥

हुङ्गलभ्यो हेधिः । १०१ ।

कथं ‘रुदिहि’, विभावप्रसङ्गात् । उच्यते । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भव-
न्ती’ति । इह तु अन्तरङ्गत्वादिटा व्यवधानात् । ‘भिन्धकी’त्यत्र परत्वाद्धिभावः ॥

१. ‘वोपालिताद्’ इति स्यात् । यत इदं वचनं वातप्रमीशब्दव्याख्यायां भानुजिदीक्षितोऽनेन
वचनेन वोपालितं स्मरति.

श्वसोरल्लोपः । १११ ।

कथं 'निरस्याति' । निरनुबन्धकपरिभाषया अस्तेर्ग्रहणात् । (यतुःयैतु) प्रत्य-
यविधिविषयमित्युच्यते तेषां विकृतिनिर्देशालिङ्गात् नास्यतिग्रहणम् । यतु रक्षिते-
नोक्तं विकृतिनिर्देश उत्तरसत्रे निर्देशमेदार्थ इति, ततु मन्दधियां सुखप्रतिपत्तये ॥

न शसददवादिगुणानाम् । १२६ ।

कथं 'वेमुश्च केचिद्गुधिरमि'ति चण्डी । दन्तौष्ठवकारत्वात् । अत्र हि
'ववमुरि'ति भद्रिप्रयोगाद् दन्तौष्ठववादिग्रहणमिति रक्षितः । 'ववलिरे वलिरेचि-
तमध्यमा' इति । दन्तौष्ठववादिग्रहणादिति वर्णदेशिनाम् । उच्यते । 'अत एक-
हल्मध्ये' (६-४-१२०) इत्यत्रानादेशशसददवादिगुणानामिति कर्तव्ये योगवि-
भागादस्यानित्यं त्वादिति केचित् ॥

अर्वणस्त्रसावनजः । १२७ ।

कथं 'शुथीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रजा' इति माधः । 'मघवद्वज्रलज्जानिदान-
मि'ति । 'अर्वणस्तु मधोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इति भाष्यात् ।
उच्यते । छान्दसा अपि क्वचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति । बहुलवचनाद्वा भा-
षायाम् ॥

पादः पत् । १३० ।

कथं 'पादे लुठति', एकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्वावात् । उच्यते । 'स्था-
निवद्वावो भवति विप्रतिषेधेन' इति स्थानिवत्त्वात् ॥

आतो धातोः । १४० ।

कथं 'क्षो ल्यप्', अधातुत्वात् । उच्यते । निपातनाद्, योगविभागाद्वा,
एकदेशानुकरणाद्वा, 'आतोऽनाप' इति भाष्याद्वा ॥

टेः । १५५ ।

कथम् 'आशिष्यति', आशीशशब्दे णिचि णाविष्ठवदित्यातिदेशाद् अनेन
टिलोपात् । उच्यते । 'संग्राम युद्ध' इति संग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति नियमात्
केवलादपि 'प्रकृत्यैकान्' (६-४-१६३) इतीह प्रकृतिभावात् । णिचो व्युत्पत्ति-

* 'त्वमि'ति ख.पाठः.

मात्रार्थत्वात् समुदायादाशीःप्रतीतिः । ‘प्रातिपदिकाङ्गात्वर्थे बहुलम्’ इति बहुल-
वचनाङ्गा ॥

नस्तद्विते । १४४ ।

कथं (‘जनकीयती’ति । उच्यते । अपूर्वस्य भत्वाङ्गत्वाभावप्रसङ्गात् । तदभावस्तु साक्षा*जातेरविधानात् तिङ्गन्ते प्रादय इति एधते इति किपि + + + त
‘आरातीयः’ पथि वीथिवीरवीतः वीथिको विधिः को निषेधः?) इति । तथा ‘वेषां
शाश्वतिको विरोधः’, ‘अव्ययानां भमात्रे टिलोप’ इति वचनात् । उच्यते । ‘दि-
त्यदित्यादित्य’ (४-१-८९) इत्यत्र ‘बहिषष्टिलोपश्च’ इति वार्तिके बहिर्ग्रहणात्
तस्यानित्यत्वादिति तत्रैव वृत्तिः ॥

ओर्गुणः । १४५ ।

कथं ‘धाम स्वायम्भुवं ययुरि’ति कुमारः । उच्यते । ‘संज्ञापूर्वको विधि-
रनित्य’ इति । कथं ‘भूयान् भूम्नी’ति, इकारलोपस्य स्थानिवद्वावाद् गुणप्राप्तेः ।
उच्यते । दीर्घादेशसामर्थ्यान्न गुणः । ‘बहोर्नज्यदुत्तरपदभूम्नि’ (६-२-१७९) इति
निर्देशाङ्गा । कथं ‘पट्टी’ति । उच्यते । ‘नस्तद्विते’ (६-४-१४४) इति तद्वित-
ग्रहणानुवृत्ते: ॥

यस्येति च । १४६ ।

कथम् ‘उपाध्यायी’, यावता ‘इडश्च’ (३-३-२१) इत्यत्रोक्तम् ‘अपा-
दाने ख्यायामुपसङ्घचानं तदन्ताच्च वा डीष्’ इति डीषि डीषो बहुलपादीयस्य
स्वादित्ववाभाद् भत्वाभावः । उच्यते । ‘वा च डीषि’ति ‘ख्यामि’ति प्रकरणे
द्रष्टव्यम् । इह तु प्रसङ्गेनोक्तमिति रक्षितः । कथं ‘मत्वर्थायमि’ति । ‘रोगाख्यायां
ण्वुल् बहुलम्’ (३-३-१०८) इत्यत्र ‘मत्वर्थाच्छ’ इति वार्तिकेन च्छप्रत्ययवि-
धानाद् भत्वाभावात् । उच्यते । बहुलवचनादेव । कथं ‘वृक्षे’ इति, डौ अनेन
लोपात् । उच्यते । ‘श्यां प्रतिषेध’ इति वचनाद् दीर्घस्य ग्रहणात् । हस्ते हि

१. ‘आरातीय’ इत्यादिः ‘निषेध’ इत्यन्तो ग्रन्थ आरातीयशाश्वतशब्दयोष्टिलोपाकरणपर्यन्त-
योगाशः प्रतिभाति । वाक्य तु बहसंबद्धं लक्ष्यते.

* ‘जनेर’ ख.पाठः.

तपरकरणात् दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्यनर्थकः प्राप्तिषेधः स्यात् । तस्मात् दीर्घस्यैव ग्रहणम् । तपरकरणं तदा मुखसुखार्थमिति रक्षितः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ सप्तमाध्याये प्रथमः पादः ।

युवोरनाकौ । १ ।

अतो भिस ऐसु । ९ ।

कथं ‘मान्यचरेभिर्गन्धवरेभिः’ इति बौद्धप्रयोगः । बहुलग्रहणमिहाभिसम्बध्यते । तेन क्वचिदेस्त्वं न भविष्यति ॥

टाडसिङ्गसामिनात्स्याः । १२ ।

कथम् ‘उदधिस्योत्तरे कूले मृतः किमनुशोच्यते’ इति वृद्धिः, अत इत्यनुवृत्तेः । उच्यते । उदधिभिर्छतीति क्यचि ‘सर्वप्राप्तिपदिकेभ्यो लालसायामसुगत्तत्व्य’ इत्यत्र ‘सुगित्येके’ इति सुगागमे ‘अ प्रत्ययात्’ (३-३ १०२) इत्यकारे उदधिस्येति स्यात् । उदधिभावात्? धीहावान् । चार्वा बुद्धिस्तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वातिवत् । अचिरावान् उदधिस्यावान् नपि पुरुषः (चारु? उ) दधिस्यः । यलोपस्यासिद्धत्वानित्यत्वादाद्वुणः । कथं ‘मा मा सखेऽवद्दन्तस्य सुसोऽहं विजने वने’ । उच्यते । अवदन्निति क्रियापदमिदं वदन्ति । (वा?) ‘नश्छब्दप्रशान्’ (८-३-७) इति रुत्वं न भवति, असंहिताश्रयत्वात् । कथम् ‘अतिजरसस्य भिक्षुस्य कन्था वर्षशतं गते’ति कलापवृत्तिः । उच्यते । असाधुरेवायम् । यद्वा डासिपूर्वनिपातेन ‘अत्’ इत्यनुवृत्तरेनित्यत्वात् । तेन भिक्षुस्येति । अतिजरं स्थिति नाशयति, मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः, अतिजरसः, तस्य । कथं ‘दैरिद्रस्यैति । उच्यते । ‘डच्यापोससज्जाच्छन्दसोर्बहुलम्’ (६-३-६३) इति हस्तव्येनेति तत्र वृत्तिः । सौत्रत्वाद्वा । कथं ‘पुत्रादेकान् पराजय’ इति । ‘डसिङ्गचोः’ (७-१-१९) इति पूर्व-

१. ‘इदं दरिद्रस्य’ (६-४-११४) इति सूचीय एष प्रयोगः । तत्र हि आतो लोपे दरिद्र इति हि भाव्यम् । अन्दसहस्तवेन तु अदन्तत्वात् डसः स्यादेशोपपत्तिः.

निपातव्यभिचारादस्यानित्यत्वादिति श्रीकण्ठः । *सुदलश्च । ‘एकादाकिनिच्चासहाय’ (५-३-५२) इत्यत्र कन्तुकौ चानुवर्तेते । तत्र महाविभाषया प्रकृतिश्रवणे सिद्धे लुग्निधानं सर्वकार्याभावार्थमिति ‘अट्कुपु’ (८-४-२) इति सूत्रे रक्षितः । ‘शकनु-वन्ति चैकैकशः परस्परसहिता’ इति व्यासेनोक्तसिद्धार्थम् ‘एकं बहुत्रीहिवत्’ (८-१-९) इत्यातिदेशा(र्था?) ‘न बहुत्रीहौ’ (१-१-२९) इत्यत्र सर्वनामनिषेधो नात्र द्रष्टव्यः, आतिदेशिके बहुत्रीहौ तस्यानिष्यमाणत्वात् । एतच्च ‘आद्यन्तवदेकस्मिन्’ (१-१-२१) इति निर्देशात् सर्वादिपाठाच्च ॥

नपुंसकाच्च । १९ ।

कथम् ‘अप्रत्याख्येये दधिसुमनसी’ इति, परवल्लिङ्गतायां स्रोत्वे शीभावा-भावात् । उच्यते । असाधुरेवायम् । ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति (वा) वाच्यम् ॥

अतोऽम् । २४ ।

कथं ‘मकारस्य मकारवचनं मोऽनुस्वारनिवृत्यर्थम्’ इति वृत्तिः । अमोऽम्-वचनं लुकनिवृत्यर्थमिति युज्यते । उच्यते । अकारसहितो मकारो मकारः । स चामेव । अथवा अकारस्यामिपूर्वत्वेन लुका वा निवृत्तिः । प्रत्ययविशेषात् तत्प-रित्यज्य मकारस्येत्युक्तम् । अनुस्वारनिवृत्यर्थमित्यत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः अनु-स्वारनिवृत्तेर्निवृत्तिरित्यर्थः । लुका ह्यनुस्वारनिवृत्तिः स्यादिति तन्निवृत्तेर्लुकोऽपि नि-वृत्तिरित्यर्थः । अनुस्वारमाविनि मकारोऽनुस्वारशब्दो वर्तते, यथा सम्प्रसारणभा-विनि रेके सम्प्रसारणशब्द इति ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ (६-१-३७) इत्यत्र भाष्यम् । यद्वा लुकः प्रकृतत्वाद् ‘अनुस्वारनिवृत्यर्थमि’त्यत्र लुको निवृत्तिः स्वश-बदादेव । तन्निवृत्यर्थमित्यर्थः ॥

समाप्तेऽनञ्जपूर्वे चत्वो ल्यप् । ३७ ।

कथं ‘स्वधनं त्यज्य गच्छन्ती’ति । उच्यते । ‘वा चछन्दसी’ति वाच्ये ‘क्वापि चछन्दसि’ (७-१-३८) इति वचनमसमाप्ते ल्यवर्थम् । तेन ‘अर्च्य देवा-नागत’ इति ‘वत्वापि चछन्दसि’ इत्यत्र न्यासः । अतश्छान्दसा अपि क्वचिद् भा-षायां प्रयुज्यन्त इति भाषायामपि सिद्धम् । अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्याभेचारार्थ-त्वाद्वा भाषायामसमाप्ते ल्यप् । अन्ये ‘धनं सन्त्यज्य गच्छन्ती’ति पठन्ति ॥

* ‘सादलश्च’ इति क.पाठः,

त्रेस्ययः । ५३ ।

कथं ‘त्रीणां (मणिमुद्राप्याषु ?) गोत्रेषु समागम’ इति (वृद्धिन्दः ?), छन्दासि त्रीणामित्येवं भवतीति भाषावृत्तिः । उच्यते । छान्दसा अपि क्वचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति भाष्यम् ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ५४ ।

कथं ‘तनिपतिदिद्राणामि’ति । उच्यते । ‘ङ्गापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहु-लम्’ (६-३-६३) इति ह्रस्वत्वे । एतच्च ‘इद्वरिद्रस्य’ (६-४-११४) इति सिद्धये वृत्तिकृता व्याख्यातम् । यदा समाहारैकत्वे ह्रस्वे चैकशेषेण भविष्यति ॥

आडो यि । ६५ ।

कथं ‘पुमांस्तत्रानुपालभ्यो (दर्वतान्तरेभ्यो ?) तपौरुषः, आडा सहैकादे-शस्य (सःपर) अप्त्यादिवद्वावात् नुमो भावात् । आगमशासनानित्यत्वात् ॥

उपसर्गात् खल्घजोः । ६७ ।

कथं ‘दुरालभः’, दुःखेनालभ्यत इति खलि नुम् स्यात् । उच्यते । आ-गमशासनानित्यत्वान्नुमभावः । ‘निर्लभा वाणिज्ये’ इति । प्रादिसमासेन । भावे वन् । बहुत्रीहिणा वा । कथं ‘राष्ट्रालभः’ । चिन्त्यमिति भाषावृत्तिः ॥

न सुर्दुभ्यां केवलाभ्याम् । ६८ ।

कथम् ‘अतिसुलभमातिदुर्लभमि’ति । उच्यते । प्रादिसमासेन । ‘अते: कर्मप्रवचनीयत्वादि’तीह न्यासः ॥

इकोऽचि विभक्तौ । ७३ ।

कथं ‘प्रसूत्वः’ (३-१-१४९) इति निर्देशः । द्वन्द्वे एकत्वे ह्रस्वत्वे नुम् स्यात् क्लीबत्वे । ‘हलसूकरयोः पुवः’ (३-२-१८३) इत्येतद्वदुवड् स्यात् । उच्यते । निर्देशादेव । छान्दसत्वान्नोवड् ॥

शप्शयनोर्नित्यम् । ८१ ।

कथं ‘कुर्वन्ती व्यचरत्तदा’ इति चण्डी । आरम्भसामर्थ्यान्वित्ये लब्धे नित्य-अहणं नित्यमत्रैत्यवधारणार्थम् । तेनान्यत्रानकारान्तात् क्वचिद्विकल्पः । तेन कुर्वती

१. ‘दैवेन हतपौरुषः’ इति वा ‘दैवाभ्याहतपौरुष’ इति वा पाठः स्यात्

कुर्वन्तीति सिद्धमिति भाष्यम् । उत्तरार्थेऽप्युत्तरत्रैव कृतं स्यात् ॥

अनडू सौ । ९३ ।

कथम् ‘अर्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिर्जुनः’ इति भारतः । उच्यते । ‘नहि व्यासप्रभूतीनाधिकृत्याष्टाध्यायी कृता । ते हि भगवन्तो वाग्विष्ये स्वतन्त्रा’ इत्यनुन्यासः । यद्वा सखायं सखित्वं करोतीति णिचि णिलोपे ‘अच्च हः’ इति इकारे सखिरिति ॥

ऋत इच्छातोः । १०० ।

कथम् ‘उद्दिरणमि’ति, ‘इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेने’ति । इत्वमपि भवति । एवं ‘किरणोक्तमयूखांश्चित्ति । ‘कृपृवृजिमन्दिनिधात्रः क्युः’ इति वा क्युः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ
सप्तमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । १ ।

एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् । १० ।

कथं ‘प्रवेता’, वीभावे कृते स्थानिवत्त्वादुदात्तत्वात् सेट्कल्पाद् वयितोति स्यात् । उच्यते । ‘गणस्थमूदन्तमि’ति । गणस्थग्रहणं नागणस्थनिवृत्यर्थं, किन्तु स्वरूपग्रहणम् । नित्यशब्दान्वाख्याने अस्तेः प्रसङ्गे भवते: प्रयोग इति । यद्वा ‘हनो वध लिडि’ । ‘लुडि च’ (२-४-४३) इति वधादेशो यथोदात्तः पठ्यते तथा वीभावोडपि । कथं ‘भरितं’ ‘लज्जितमि’ति । भूतं लग्नमिति स्यात् । उच्यते । भरलज्जाशब्दाभ्यां तारकादित्वादित्तच् । एवं ‘मनीषितं तु हितमि’ति । मनस ईषा मनीषा । तत इतचि मनीषितम् ॥

श्युकः किति । ११ ।

कथम् ‘उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरि’ति । तथा ‘यावद्यावदुदीरितमि’ति ।

१. अस्तोरिति । अस्ते: प्रसङ्गे यथा भवते: प्रयोगः, एवम् अज्ञे: प्रसङ्गे वयते: प्रयोग इत्यधे: स्यात् । ‘अज्ञे: प्रसङ्गे वयते:’ इत्येव वा पाठो भवेत्.

‘ऋ गतावि’त्यस्य क्रचादिकस्योदीर्णमिति । ‘ईर गतावि’त्यस्योदीरितमिति । कथं (‘दैवास्तो वि ?’) गिलितो रुचकेने ति । गीर्ण इति हि स्यात् । उच्यते । गिरते-र्घजर्थे कविधाने इत्वे रपरत्वे च रलयोरेकत्वस्मरणाद् गिल इति निष्पाद्य ततो णिजन्तान्निष्टायाम् ॥

श्रीदितो निष्टायाम् । १४ ।

कथम् ‘अत्रार्थे यतितमि’ति, ‘यती प्रयत्न’ इत्यस्य यत्तमिति स्यात् । उच्यते । ‘यत निकारोपकारयोः’ इत्यस्य णिचोऽनित्यत्वात् ॥

यस्य विभाषा । १५ ।

कथम् ‘आखेटके तया नीतः (शुद्धा तु ?) धा(वि)तः पट’ इति । ‘सेऽसि-चि’ (७-२-५७) इत्यादिना नृतेर्विकल्पे ‘यस्य विभाषा’ इति निषेधे सिद्धे नृति-धातोरीत्वेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् । (न च लक्षणस्थिता गतावेव !) एवं ‘पतित’ इत्यपि । ‘द्वितीया श्रितातीतपतित’ (२-१-२४) इति निर्देशाद्वा । एवं ‘तनिपति-दारिद्राणाम्’ इति विभाषा । ‘पत गतावि’त्यस्य (पातितमिति) रूपम् । ‘तनि-पती’त्यादौ नास्य ग्रहणम् अण्णन्तसाहचर्यात् ॥

घुषिरविशब्दने । २३ ।

कथम् ‘उच्चैषुष्टं तु धोषणमि’त्यमरः, अविशब्दन इति निषेधात् । उच्यते । अलवणेतिवदल्पार्थे नञ्जिधानात् ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छब्जसाः । २७ ।

कथं ‘पूर्त खातादिकर्मणि’ । ‘पूरी आप्यायन’ इत्यस्य पूर्णमिति निपा-तनम् । उच्यते । पृधातोः ‘न ध्यास्यापृमूर्च्छमदाम्’ (८-२-५७) इति नत्व-निषेधात् ॥

हृषेलोमसु । २९ ।

कथं ‘हृष्टः पुरुषः’ । ‘हृषु अलीके’ इत्यस्य लोमस्वनेन विकल्पः । पुरु-षादौ ‘यस्य विभाषा’ (७-२-१५) इति नित्यनिषेधात् ॥

१. एष ‘सनीवन्तरि’ति (७-२-४९) सूत्रे वृत्तिस्थः पाठः.

२. ‘धोषणा’ इति तु पाठः अमरकोशेषु दृश्यन्ते.

आर्धघातुकस्येऽवलादेः । ३५ ।

कथं ‘सागरं तरुमिच्छति’ । ‘तीर्णर्तुमि’ति स्यात् । उच्यते । आग-
मशासनानित्यत्वान्वेद् । तीर्णर्तुमित्यसाधुरेव । कथं ‘विश्वस्तो वान्तवृष्टिः’ ।
‘आदितश्च’ (७-२-१६) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् ‘विभाषा भावादि-
कर्मणोः’ (७-२-१७) इति विकल्प इति वृत्तिर्धारुप्रदीपश्च ॥

सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ३६ ।

कथं ‘चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्षः’ इति माघः, क्रमेरनात्मनेपदनिमित्यत्वाद्
इट्प्रसङ्गात् । उच्यते । ‘वृत्तिर्सगतायनेषु क्रमः’ (१-३-३८) इत्यनुवृत्तेः
‘अनुपसर्गद्वाहा’ (१-३-४३) इति पक्षेऽनुपसर्गे उत्साहेऽर्थे आत्मनेपदनिमित्यत्वात् ।
नैचैवं, यतः ‘तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति’ इति वृत्तिः, ‘योग्यतामा-
त्रेण नात्मनेपदनिमित्तते’ति न्यासः । उच्यते । तर्षागमानित्यत्वान्वेद् । ग्रहेर्जित्र-
क्षयेति पाठ इति भागवृत्तिः । जिवांसयेति वा पाठः । यद्वा आकृत्रिमपत्रिपङ्क्ष-
मणि चिक्रंसे इत्यर्थः ॥

जृब्रश्च्योः क्ति । ५५ ।

कथं ‘जृत्वा’, अनेनेट्प्रसङ्गात् । उच्यते । जृप्यातोः सानुबन्धकत्वेना-
ग्रहणादिति न्यासः ॥

उपदेशोऽत्वतः । ६२ ।

कथं ‘पेचिथ’ । उच्यते । ‘कङ्गो भारद्वाजस्य’ (७-२-६३) इति निय-
मात् । कथं ‘तुष्टोथ’ ‘दुद्रोथ’ । पुरस्तान्निषेधप्रकरणप्रणयनात् प्रतिषेधस्य वलो-
यस्त्वात् क्रचादिनियमादिति भाषावृत्तिः ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् । ६८ ।

कथं ‘विदितः समाययावि’ति भारविः, अनेन कसौ विकल्पे ‘यस्य वि-
भाषा’ (७-२-१५) इति निषेधात् । उच्यते । शब्दपरविप्रतिषेधेन विशिना सा-
हचर्याऽऽविदेल्लभार्थस्य ग्रहणात् । वेदनं वित्, क्विन्नात्तारकादित्वादितचि वि-
दित इति तु सुवर्णरेखा ॥

१. न चैवमिति । अथमिडभावसमर्थनप्रकारो नोपपद्यत इत्यर्थः.

आने मुक् । ८२ ।

कथम् ‘अपि शाकं पचानस्ये’ति । उच्यते । आगमानित्यत्वात् मुगिति न्यासः । ‘आतो डित’ (७-२-८१) इतीयादेशोऽपि नास्ति । ‘आतिदेशिकं कार्यमनित्यमि’ति अनित्यत्वादिति रक्षितः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ९९ ।

कथम् ‘एको (ग?)विश्वयो गाव’ इति, ‘बलीवर्दे च गौः पुमानि’ति अर्धनारीश्वरके दर्शनात् स्त्रीगव्यां तिसृभावात् । उच्यते । (पूषक्तेषां निधेयेऽपि शिशुरन्द्रप्रहरणे पश्यौ । रश्मौ मूर्खे तु वीरनसि गौः स्त्रीपुरुषयोः?) इति विश्वः ॥

अदस औ सुलोपश्च । १०७ ।

कथम् ‘अमुक’ इति । ‘औत्वप्रतिषेधस्साकच्चकस्य वा सादुत्वं चे’ति औत्वाभावे उत्वे च अमुक इति वृत्तौ साधितम् । उच्यते । ‘जराया जरसन्यतरस्याम्’ (७-२-१०१) इत्यतः अन्यतरस्यांग्रहणं मण्डूकपुतिन्यायेनानुर्वतते । तस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् ‘तदोस्सः सावनन्त्ययोः’ (७-२-१०६) इति सत्वाभावे ‘अदसोऽसेः’ (८-२-८०) इति मत्वोत्वाभ्यां भवितव्यम् ॥

अचो चिणति । ११५ ।

कथम् ‘अतिशायनम्’ । उच्यते । ‘अतिशायने तम्’ (९-३-५७) इति निर्देशात् ॥

अत उपधायाः । ११६ ।

कथं ‘वाहनम्’ । उच्यते । ‘वाहनमाहिताद्’ (८-४-८) इति निर्देशात् । कथं ‘भाण्डे भाराः’, ‘भडि कल्याण’ इत्यस्य नुमि उपधात्वाभावात् । ‘अण रणभण’ इत्यतो ‘अमन्ताङ्गु’ इति डे वाहुलकाद् वृद्धिः । ‘पुच्छभाण्ड’ (३-१-२०) इति निपातनाद्वा । कङ्गं ‘प्रतिषेधपदामि’ति, घञि वृद्धेः । उच्यते । ‘अनुदातं पदमेकवर्जम्’ (६-१-१९८) इति निपातनादिति न्यासः । ‘खनो घ च’ (३-३-१२९) इति घकरणादन्येभ्योऽपि घे पदमिति वा । कथं ‘ग्रथिमुद्ग्रथयितुं हृद-

१. वचनमिदं भूयिष्ठ लेखकेन खलीकृतम् । विश्वकोशावाक्यं तु ‘गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौमेता ॥’ इति शिशुपालवधव्याख्याया (४ स. १७ श्लो.) मालिनाथेनोदात् तम् ।

येशो' इति । 'ग्रंथ दौर्बल्य' इत्यस्यादन्तस्य चौरादिकस्यैनेकार्थत्वात् । कथम् 'अ-
भ्यस्या विद्या' 'समस्या क्वेचुः', एवति वृद्धेः । उच्यते । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्
बाहुलकाद्वा यत् । कथम् 'उद्यमोपरमौ' । उच्यते । 'अड उद्यमे' 'यम उपरम'
इति निर्देशात् । 'नोदात्तोपदेशस्य' (७-३-३४) इति नास्ति, अनुदात्तो-
पदेशत्वात् ॥

तद्धितेष्वचामादेः । ११७ ।

कथं 'भेषजं', भिषज(इद)भित्यादिपदवृद्धेः । उच्यते । 'सैषप्रात् व्यः'
(५-४-२३) इति निर्देशादुणोऽवृद्धिश्च । कथं 'योतिपं शास्त्रमि'ति, 'अधिकृत्य
कृते ग्रन्थे' (४-३-८७) इति अणि वृद्धेः । उच्यते । संज्ञापूर्वकानित्यत्वादिति
भवभूतिः ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

सत्तमाध्याये छितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

देविकार्णशपादित्यवाहूदीर्धसत्रश्रेयसामात् । १ ।

द्वारादीनां च । ४ ।

कथं 'शब्दशक्तिस्वाभाव्यादि'ति, तथा 'स्वाभाविकमि'ति, द्वारादिपु स्व-
शब्दस्य पाठादैच्चप्रसङ्गात् । उच्यते । 'स्वागतादीनां च' (७-३-७) ति निषेधात् ।
कथं 'द्वारिकः' । स्वर*शब्दसाहचर्यादिकारान्तस्य द्वारशब्दस्यैजिति दैवाकिः,
हठन्तस्य द्वारिक इति ॥

हृद्गसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य च । १९ ।

कथं 'भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामसौहृदसुखं मनोहरमि'ति, तथा 'क्षण-

१. यद्यपि 'ग्रथ दौर्बल्ये' इति कथादो पाठो नोपलभ्यते, तथापि 'यहुलमेतान्निदयनम्' इत्युक्त्या
पाठोऽच्च कल्पित इत्यभिग्रायः । २. 'स्तजं ग्रथयती'ति सन्दर्भार्थे यद्र व्याचित प्रयोग-
दर्शनेऽपि दौर्बल्यार्थं निर्देशस्योपपत्त्यर्थमाह—अनेकार्थत्वादिति.

* 'शब्दस्य सा' क पाठः,

भिन्नसौहृद्' इति कुमारः, तथा 'सौहृद्यमि'ति । युवादित्वादणि ब्राह्मणादित्वाद्वा प्यजि अनेनोभयपदवृद्धौ सौहार्दमिति । उच्यते । संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वात् 'हृद्ग' इत्यस्याप्रवृत्तौ आदिवृद्धिरेव । चान्द्रास्तु 'हृद्ग' इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्य हृदयपर्यायस्य हृच्छब्दस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृलेख' (६-३-५०) इति हृदादेशस्यादिवृद्धौ साधयन्ति । किन्त्वेतद् 'हृदयस्य हृलेख' इत्यादिसूत्रे वृत्तिग्रन्थेन विरुद्धम् । रक्षितस्त्वाह — 'कचित् अर्थवत्परिभाषया 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' (९-४-१५०) इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायस्तत्र मित्रवचनोऽवयवस्तु निरर्थक' इति ॥

अनुशतिकादीनां च । २० ।

कथम् 'आतिशायिकः', अत्रापाठात् । उच्यते । प्रायिकः प्रत्यय इत्युक्तम् । अतोऽस्य साधुत्वम् । कथं तर्हि 'व्यातिमातिशयिकेन रसेने'ति धोषः । उच्यते । सूत्रकारादिमतेन । कथं 'पुरीमाजातशात्रवीमि'ति मावः, अत्रापाठात् । उच्यते । आकृतिगणत्वाद् भविष्यतीत्येके । एवं चतुर्वा विद्या 'शातुर्वैद्यमि'ति । असाधुरेव वा ॥

हनस्तोऽचिणिलोः । ३२ ।

कथं वृत्रध्न इदं 'वार्त्रम्भम्', अनेन तत्वभावात् । उच्यते । धातोः कार्यमुच्यमानं तत्पत्यये भवतीति वृत्तिः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमैः । ३४ ।

कथं 'वमर्थुर्वम आमज्वरः', 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यमि'ति निषेधाभावात् । उच्यते । संज्ञापूर्वकानित्यत्वात् । एवं 'गमकत्वादि'ति च । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ तत्र मित्वं नास्तीति वृत्तिः । कथं 'विश्रामस्थितिहेतवो न गणिता वन्धूपमाः पादयाः' । 'विश्रामाजायते वलमि'ति च । उच्यते । 'अनाचमिकमिवमीनाम्' इत्यत्र केचिच्छ्रामिवमी पठन्तीति रक्षितः । ये तु न पठन्ति तेषां विश्रम इति । तथा च मावः—'विश्रमार्थमुपगूहमजस्मि'ति । '(आ?) श्रम निकेत कुण गुण चामन्त्रणे' इति चौरादिकस्य वा । 'सूर्यविश्रामभूमि'रित्याद्यन्याययमेवेति वृत्तिः । कथम् 'उपरमोद्यममि'ति । यमिरमी अनुदात्तौ । 'अद्यमध्यमे' 'यम उपरम' इति शिष्टप्रयोगात् । अथ सुनित्रयविलक्षणत्वादस्याप्राधान्यम् ।

तथा । ‘यथालक्षणमप्रयुक्त’ इति उपराम उद्याम इत्येव भवतीति भर्तृहरिणा भाग-
वृत्तिकृता चोक्तम् ॥

इसुसुक्तान्तात् कः । ५१ ।

कथम् ‘आकस्मिकः’, अकस्माच्छब्दादध्यात्मादित्वाट्ठजि इकादेशात् । उ-
च्यते । ‘येषां च विरोधः शाश्वतिकः’ (२-४-९) इति निर्देशादस्यानित्यत्वात् ।
अकस्मादिति तकारान्तोऽयं विभक्तिप्रतिरूपको निपात इति वा । अविभक्त्यन्तस्य
जश्वेन दकारान्तादपि ॥

चजोः कु घिण्णयतोः । ५२ ।

कथं ‘वेदिसम्मार्जदक्षा’ इति कुमारः, घजि कुत्वात् । ‘घवर्थे कविधा-
नमि’ति कः । वेदिं सम्मार्द्धिति कर्मण्यण्, वेदिसम्मार्जी चासौ दक्षा चेति कर्म-
धारये पुंवत्त्वाद्वा । कथम् ‘अविद्यः पुरुषः शोच्य’ इति, प्यति घजि च कुत्वात् ।
उच्यते । ‘अजिव्रज्योश्च’ (७-३-६०) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । ‘न
क्वादेः’ (७-३-९९) इति योगविभागादिति कथित् । ‘प्य आवश्यक’ (७-३-६५)
इति वा शोच्यसिद्धिः । कथम् ‘आलोचः’ ‘लोचृ दर्शन’ इत्यतो घजि कुत्वात् ।
उच्यते । ‘लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृद्धु भाषार्था’ इति चौरादिकाद् एरचि । एर-
जन्तानां तु आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वं लब्धम् । अतः परसप्तमीपक्षे अच् ।
विषयसप्तम्या तु पचाद्यच् । एवं ‘प्रपञ्चशब्दः’ । ‘पचि व्यक्तीकरण’ इति भौवा-
दिकाद्वा । कथं ‘काचाः शिव्यमृद्घेदद्युज’ इत्यमरः । ‘कच बन्धने’ इत्यतः
स्वार्थे णिचि एरचि । चकाराद्वा ॥

इषुगमियमां छः । ७७ ।

कथं ‘प्रतीच्छिप्याम्यहं प्रीत्ये’ति चण्डी, शिति छत्वविधानात् । उच्यते ।
इच्छां प्रतिगतः प्रतीच्छः । तद्वदाचरिष्यामीति प्रतीच्छशब्दादाचारः*किपि लृट् ।
कथं ‘निर्गच्छब्रकाले चतुर्थी न पतती’ति, तुकि कर्तव्ये वहिरङ्गस्य छत्वस्यासिद्ध-
त्वात् । उच्यते । ‘नलोपः सुप्त्वर’ (८-२-२) इत्यत्र तुविधिग्रहणेनास्यानित्य-
त्वज्ञापनात् ॥

पाद्मास्थान्नादाण्हश्यर्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघधमतिष्ठ-
मनयच्छपश्यर्त्तिशीयसीदाः । ७८ ।

* ‘किवन्तालृट्’ ख.पादः

कथं 'व्यतिपे'। एशादेशे पिबादेशः स्यात्। उच्यते। 'वर्णं यत् स्यात् तच्च विद्यात् दादावि'ति 'लिट्स्टश्योरेशिरेच्' (३-४-८१) इत्यत्र न्यासः। अन्यथा शेशब्दमेव विदध्यात् ॥

पुगन्तलघूपधस्य च । ८६ ।

कथं 'षीवनं' 'सीवनं', गुणसङ्घावाद् दीर्घत्वाभावात्। उच्यते। पृष्ठोदरादित्वादगुणो दीर्घश्च । (चाप्रगः? चन्द्रगो)मी त्वेतत्सिद्धये 'षिविसिव्योर्दीर्घश्च' इति सूत्रं पठितवान् । कथं 'भेता'। उच्यते। कनुसनोः किञ्चं ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययादिसंयोगे तत्पत्ययनिमित्ते कार्ये गुरुसंज्ञा नाश्रयते। कथं 'तुलयति स्म विलोचनतारका' इति माघः, 'तुल उन्मान' इत्यस्य गुणभावात्। उच्यते। 'घञ्जर्थं कविधानमि'ति कप्रत्ययान्तात् तुलाशब्दात् तुलया परिच्छन्तीति णिचि । एवं 'तुलना'। कथं 'लिखनमि'त्यादि । उच्यते। संज्ञापूर्वकानित्यत्वात्। यद्वा कुटादिः कुटादिः, कुट आदिर्यस्येति कुटादिः। तत एकशेषे 'गाङ्गादिभ्य' (?-२-१) इति निर्देशेन डित्त्वभावः। ('कृष विलेखन' इति निर्देशात्?)। एवं च 'लेखको लेखो लेखिनी'। कथं 'लेखिनी'ति । उच्यते। आतिदेशिकं कार्यमनित्यमिति डित्त्वाभावाद् गुणः 'कृष विलेखन' इति निर्देशात् ॥

अतो दीर्घो यजि । १०१ ।

कथं 'जयन्ति ते सदा सन्त' इति न्यासः, अन्तादेशाकारैकादेशस्य पूर्वे प्रत्यन्तवत्त्वेऽनेन दीर्घात् । परं प्रत्यादिवत्त्वे सार्वधातुकत्वात्। उच्यते। 'उभयत आश्रये नान्तादिवदि'ति निषेधात् । एवं तर्हि नान्तादिवत्त्वं, किन्त्वेकदेशविकृतत्वात् सार्वधातुकत्वे भविष्यति । न चैवमुभयत आश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम्। वृक्षावित्येतदर्थत्वात्। एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वे प्रातिपदिकावयवत्वं सुपः। परं प्रत्यादिवत्त्वात् 'सुपो धातु' (२-४-७१) इत्यादिना लुक स्यात्। अन्तवत्त्वाभावात् भवति । न चात्रैकदेशविकृतत्वम् । उच्यते। अस्या लिङ्गं [वैचनं समान?] निर्देशः। तत्रावर्णान्तत्वात् 'सुपि च' (७-३-१०२) इति दीर्घत्वं प्राप्तमेव। एवंविधे एकदेशविकृतपरिभाषया न प्रवर्तितव्यमित्यत्राप्येतदेव लिङ्गम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३-२-७५) इति निर्देशो वा ॥

१. 'प्रयत्नं सवर्णमिति' इति पठनीय स्यात्

सुपि च । १०२ ।

कथं 'वृक्षाय', यभावै सन्निपातलक्षणपरिभाषया दीर्घाभावात् । उच्यते ।
 'कष्टाय क्रमणे' (३-१-१४) इति निर्देशादस्या अनित्यत्वात् ॥

ओसि च । १०४ ।

आङि चापः । १०५ ।

कथम् 'अखट्टेन', हस्तेऽप्याबन्तवादनेनैतं स्यात् । तथा चातिखट्टव्यावृ-
 तये 'हलड्या' दिसूत्रे दीर्घग्रहणं क्रियते । उच्यते । आप इत्याकारप्रश्लेषादीर्घान्ता-
 दैवत्वमिति भाष्यम् । अत एवातिखट्टादित्यादौ या (जनयन्ति इन भवति) ॥

ह्रस्वस्य गुणः । १०८ ।

कथं 'सुतनु! सत्यमलङ्करणाय त' इति माघः, 'सुतनु! जहीहि कोपम्',
 तथा 'वरतनु! सम्प्रदन्ति कुकुटा' इति च, अनेन गुणप्राप्तेः । 'ऊङ्गुत' (४-
 १-६६) इति मनुप्यजातिविक्षायामूङ्डि 'अम्बार्थनद्योर्हस्वः' (७-३-१०७) इति
 न वाच्यम् । अनूडन्तस्यापि दर्शनात् 'सुतनो! स्तनौ च दयितोपगमे' । उच्यते ।
 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्दोऽप्यस्ति । 'श्लियां
 मूर्चिस्तनुस्तनूरि'त्यमरः । तत्प्रयोगे 'अम्बार्थनद्योर्हस्व' इति ह्रस्वविधान-
 सामर्थ्यान्न गुण इति । यदि हि स्यात् अम्बार्थनां ह्रस्व इत्युक्ता नदीह्रस्व-
 योर्गुण इति कृतं स्यादिति भागवृत्तिः । ननु 'नद्यृतश्च' (५-४-१९३) इति कपात्र
 भाष्यम् । उच्यते । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अन्ये ह्रस्वान्तस्य क्षंजापूर्वकानि-
 त्यत्वाद् गुणाभावमाहुः । अत एव 'कुतस्यं भीरु! यत् तेभ्यो दुष्कृद्योऽपि क्षमा-
 महे' इति भाष्टिः । जयमज्जलायां (च नाञ्च +? चानूडन्तस्य) रूपं, 'सपदि वारि-
 धारारवभीरव' इति माघेऽनूडन्तस्य प्रयोगात् । कथं 'हे कर्तु! कुल!' । परत्वाद्
 गुणेन भाष्यम् । उच्यते । वलयिस्त्वाल्लुकः पूर्वविप्रतिषेधाच्च लुकि 'न लुमता' (१-
 १-६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन सम्बुद्धिपरत्वाभावात् । कथं तर्हि 'हे वारे!'
 'हे सुनो!' । 'इकोऽचि विभक्तौ' (७-१-७३) इत्यन्नाचात्यनेन 'न लुमते'त्य-
 स्यानित्यत्वज्ञापनात् ॥

ऋतो डिंसर्वनामस्थानयोः । ११० ।

कथं 'कृत्णि ब्राह्मणकुलानि', परत्वादनेन गुणप्रसङ्गात् । उच्यते । पूर्ववि-
प्रतिषेधेन नुम् भविष्यति ॥

घोडिति । १११ ।

कथं 'वारिणः', नुमः परत्वाद् गुणप्राप्तेः । उच्यते । 'शलालुनोऽन्यत-
रस्याम्' (४-४-९४) इति निर्देशात् पूर्वविप्रतिषेधात् ॥

सर्वनाम्नः स्याङ्गदूस्वश्च । ११४ ।

कथम् 'अनन्तरायाः प्राप्तेः', नज्ञसमाप्ते सर्वनामत्वात् । उच्यते । अवि-
द्यमानमन्तरं यस्या इति वहुत्रीहौ कृते निषेधः ॥

डेराम्नद्याम्नीभ्यः । ११६ ।

कथं इटः 'कूयां विकल्पः सिद्ध' इति 'क्षिशः कूनिष्ठयोः' (७-२-
५०) इत्यत्र वृत्तिः । उच्यते । कत्वाशब्दस्याजादौ क्वचित् पाठः कियते ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

सप्तमाभ्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

णौ चडगुपधाया हस्वः । १ ।

केऽणः । १३ ।

कथं 'तूष्णीशीलस्तु तूष्णीक' इत्यमरः, तथा 'कुर्वतेऽपि (तु) तूष्णीका-
नाम गम्भीरचेतसः । लघवो घोषयन्त्येव न कुर्वन्ति कदाचन', 'शीले को मलो-
पश्च' इति के कृते हस्वप्राप्तेः । उच्यते । 'न कपि' (७-४-१४) इत्यत्र नेति
योगाविभागः कार्यः । कथम् 'एकः', 'इण्मीके'ति के गुणे च हस्वप्राप्तेः । उच्य-
ते । 'केऽच' इति 'केऽट' इति वा कर्तव्ये अण्ग्रहणात् पूर्वेण णकारेण प्रत्याहा-
रादिति न्यासः । चत्वार्यण्ग्रहणानि पूर्वेण णकारेणेति भाष्याच्च । नचा(नट? त्रा-
णि)ति । 'आशीष्कः' 'ब(लि? हि)ष्क' इत्यत्र विसर्जनीयत्वषत्वादेरसिद्धत्वात्
प्राप्तेश्चान्तरतम्यात्, न तु सावर्ण्यात् 'नाज्जलौ' (१-१-१०) इति सावर्ण्यानि-
षेधात् ॥

एतोल्लिङि । २४ ।

कथम् ‘अभीयात् परीयांदि’ति वृत्तिः । उपसर्गेण सहैकादेशे एत्युपसर्गयो-
रविभागात् । अन्तादिवद्वावैकदेशविकृतत्वं नास्तीति, ‘उभयत आश्रय’ इत्यस्य वा
(नै समासः) इति ज्ञापकात् । अत एव ‘भक्तिनग्नः परीयाः’ इति मेघः । उच्यते ।
‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रैत्येकदेशविकृतद्वरेण विशेषादेशाङ्गस्त्वः ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । २५ ।

कथं ‘प्रायः पुण्यवता देशे शरदियं प्रावृष्टायते’, हलन्तत्वात् । उच्यते ।
हलन्तादर्श आदित्वादचि प्रावृषाशब्दात् साध्यम् । ‘कालप्रभाता शरदा प्रावृषा
तु जलार्णवा’ इति संसारावर्तः ॥

रिङ् शयगिलङ्गुषु । २८ ।

कथं ‘जागर्यते’ । ध्यिते जागर इत्यादौ रिङ्गुणयोः सावकाशत्वे परत्वा-
द्रिङ् स्यात् । उच्यते । पूर्वविप्रतिषेधात् धातुपारायणे (ज्ञानवृः जागर्य)त इत्यु-
क्तम् ॥

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः । २९ ।

कथं ‘संस्कियते’ । उच्यते । सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद् अभक्तत्वाच्चेति
वृत्तिः ॥

ह्रस्वः । ५९ ।

कथम् ‘ऊचतुः’, एकादेशस्यान्तवत्त्वाङ्गस्वप्राप्तेः । उच्यते । बहिरङ्गत्वा-
देकादेशस्येति रक्षितः ॥

भवतेरः । ७३ ।

कथम् अस्तेर्भूभावे कृते ‘बभूवे’ति, भौवादिकनिर्देशात् । उच्यते । भू-
सामान्यनिर्देशोऽयम् । तच्च यथा क्याचिद्विभक्त्या निर्देष्टव्यमिति भवतिना निर्दि-
ष्टम् । भुव इति न कृतं वैचित्र्यार्थम् ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

सप्तमाध्याये चतुर्थः पादः ।

१. अभीयात् परीयाद् इति प्रयोगविषयमिदं चोयं प्रतिभाति । तत्र दीर्घो न पात्रः,

२. ‘प्रयत्नं सर्वार्थम्’ इति पठनीयं स्यात्.

अथाष्टमाध्याये प्रथमः पादः ।

सर्वस्य द्वे । १ ।

नित्यवीप्सयोः । ४ ।

कथम् ‘एकश’ इति, अनेन द्वित्वप्राप्तेः । उच्यते । शसा वीप्साया अ-
भिधानात् । एवं ‘पदान्येकैकशस्तिङ्गमि’ति *प्रयोगमुखी, तथा ‘एकैकशः सं-
हृता वा’ इति कामन्दकीयं न घटते । ‘एकैकशो देही’ति भाष्यं च ‘सर्वस्य द्वे’
इत्यत्र । एवं (सहि ? तर्हि) ‘तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशः’ (१-४-१०२)
इति निर्देशाद्यद्वित्वं, भाष्यप्रामाण्याद् द्वित्वं च ॥

उपर्युध्यधसस्सामीप्ये । ७ ।

कथम् ‘उपर्युपरिवुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः’, सामीप्याभावाद् द्वित्वानुप-
पत्तेः । उच्यते । उपरिवुद्धीनामुत्तरलबुद्धीनामुपरि अर्द्धमीश्वरबुद्धयश्चरन्ती-
त्यर्थः । न तु द्वित्वम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य । १२ ।

कथं ‘भीतभीत इव शीतमयूख’ इति भारविः, इवशब्देन साहश्यस्योक्तत्वाद्
द्वित्वाभावात् । उच्यते । ‘आधिक्ये द्वे भवत’ इति वार्तिकेनात्र द्वित्वं, भीतत्वाधिक्यं
द्वित्वेनोच्यते, यथा ‘दर्शनीयदर्शनीयाद् रोचते’ इत्यत्र दर्शनीय(ता)या आधिक्यं
सदेव द्विवचनात् प्रतीयत इति भाषावृत्तिः । कथं ‘नवं नवं प्रीतिरहो करोती’ति
भावः, अनेन द्विरूपो ‘कर्मधारयवदुच्चेरेषु’ (८-१ ११) इति कर्मधारयवत्त्वात् सुब-
लुक्प्राप्तेः, यथा माव एव ‘नवनवा वनवायुभिरादधे’ ‘प्रियतमे नवनवत्वमियाय’ ।
उच्यते । अकारप्रक्लेषोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यमर्थः— प्रीतिरनवं चिरन्तनमपि नवं
तनोतीत्यहो आश्वर्यमेतत् । कथं ‘मन्दं मन्दं नुदति पवन’ इति मेघः । तथा
‘मन्दं मन्दं स्पृशति हरिणीशङ्कया साहसाङ्कम्’ । उच्यते । ‘तस्य परमाम्रेडितम्’
(८-१-२) इति महासंज्ञाकरणेनात्र द्वित्वं कल्पनीयम् । ‘सिन्नः सिन्नः शिखरिषु
पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पय’ इति मेघः ॥

* ‘प्रयोगो (सु?न्सु?)’ इति ख.पाठः,

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो- गाभिव्यक्तिषु । १५ ।

कथं 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरित्यमरः । तथा 'चार्थं द्वन्द्वं' इति । उच्यते ।
योगविभागादिति भाषावृत्तिः ॥

युष्मदस्मदेः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाचावौ । २० ।

कथं 'गेये केन विनीतौ वामि'ति, अभिहिते कर्मणि प्रथमान्तत्वात् ष-
ष्ठ्यादेरभावात् । उच्यते । एकदेशप्रयोगोऽयम् । यथा भीमो भीमसेनः, तथा
युवामित्येकदेशोऽयं वामिति । द्वितीयाग्रहणं कर्मविभक्त्युपलक्षणं वा । प्रमादोऽयं
वा ॥

इति शारणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

अष्टमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

पूर्वत्रासिद्धम् । १ ।

कथं 'वृक्षः', रोकारस्येत्वे कर्तव्ये रूत्वस्यासिद्धत्वात् । उच्यते । 'रो-
कारस्यानुनासिकप्रतिज्ञानसामर्थ्यादित्संज्ञायां कर्तव्यायां नासिद्धम्' इति 'उपदेश'
(१-३-२) सूत्रे रक्षितः । न, तदनुनासिकत्वप्रतिज्ञानम् 'अतो रोरमुतादप्सुते'
(६-१-११३) इति 'हशि च' (६-१-११४) इत्यत्र सानुनासिकस्य रोः परिप्रहो
यथा स्यात्, तेन तस्वनमित्यत्र रुद्धशब्दस्य मा भूदित्येवमर्थम् । एवं तर्हि उकार-
मकृत्वा रेफस्यैवानुनासिकत्वं प्रतिज्ञातं (स्यात्) यथा र(जस्य?पाभ्या)मित्यत्र व्य-
ञ्जनस्य स्वरितत्वात् । कथं 'प्रागियं' 'वृत्तस्पृयगयं', 'किनप्रत्ययस्य कुः' (८-२-६२)
इत्यस्यासिद्धत्वात् । उच्यते । 'स्त्रगिरुणिगञ्चु' इति 'प्रागीश्वरान्निपाता' (१-
४-९६) इति निर्देशात् । कथम् '(अर्थ+य?)रजोपमा' इति, यलोपस्यासिद्ध-
त्वात् । उच्यते । अकारान्तोऽयं रजशब्दः 'रजचरजार्थमि'ति विश्वः (?)
रज इव (ऊतौ?) इत्यर्थः । 'नोपधायाः' (६-४-७) इति निर्देशादसिद्धत्वनित्य-
त्वाद्वा ॥

कृपो रो लः । १८ ।

कथं ‘कल्पा’ । उच्यते । ‘लुटि च कल्प’ (१-३-९३) इति निर्देशात् अङ्गकारस्य लृत्वम् । कथं तर्हि ‘कृपा’ । ‘क्रपेः सम्प्रसारणं चे’ति भिदादिपाठाल्लाक्षणिकत्वात् । कृपाणकर्पटकर्परादयस्तु उणादित्वात् सिद्धाः ॥

धि च । २५ ।

‘धे सलोपः सिचो लोपश्चकाङ्गीति प्रयोजनम्’ इत्येके । सामान्येनेति सर्वे । एवच्च कथं पयो धीयते ‘पयोधिः’, अनेन सलोपात् । उच्यते । अन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिनोरेकपदे विधानात् । व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेरिति भाषावृत्तिः ॥

चोः कुः । ३० ।

कथम् ‘अल्पाच्चत्रम्’, तथा ‘अत्यल्पाच्चत्राद्’ इति ‘आयनादि’ (७-१-२) सूत्रे न्यासः, कुत्वप्राप्ते । उच्यते । अल्पाच्चत्रनिर्देशादेव । कुत्वविधौ ‘झलि सङ्गीति वक्तव्यमि’ति वा । सङ्गिति (सन्) सकारादारभ्य (आ) महिंडो डकारात् । (मैथमथमाजीश ? ।) परसवर्णाङ्गा सिद्धाः । ‘एवं निरूपपदस्य कुञ्चेः किनि कुत्वं न, ‘युजिकुञ्चाञ्चे’ति निर्देशादिति भाषावृत्तिः ॥

ब्रश्चभ्रस्त्रजसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां पः । ३६ ।

कथं ‘परित्राद्’, ब्रजेरत्रापाठात् । उच्यते । ‘परौ ब्रजे षश पदान्ते’ इति ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (३२-१७८) इत्यत्रोक्तम् । उणादौ च सूत्रमिति रक्षितः ॥

झलां जशोऽन्ते । ३९ ।

कथं ‘जशत्वं’, शकारस्य जशभावात् । उच्यते । ‘झलां जश् झाशि’ (८-४-५३) इति निर्देशात् । ‘ब्रश्चा’दिनापि न षत्वं, धातुग्रहणानुवृत्ते । श्रुत्वं च नास्ति, ‘शात्’ (८-४-४४) इति निषेधात् । कथं ‘बमौ मरुत्वानि’ति भट्टयमके(न हनमस्त्वान् पूर्ववन्मतुव्) इति जयमङ्गला, अनेन जशत्वात् । उच्यते । ‘तसौ मत्वर्थे’ (१-४-१९) इत्यनेन भसंजगा पदसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

१. ‘एवं मञ्जुमञ्जीराशिङ्गितम्’ इति वा ‘एवमञ्जनमञ्जनम्’ इति वा पाठ्यं स्यात्.

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ४२ ।

कथम् ‘आर्तः’, ‘उपार्तः’ । उच्यते । ‘उपसर्गाद्विति धातौ’ (६-१-९१) इति वृद्धेर्वहिरज्ञत्वात् । कथं ‘निमित्तामि’ति, मिदेन्तवभावात् । उच्यते । ‘तस्य निमित्तम्’ (९-१-३८) इति निर्देशात् ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः । ६२ ।

कथं ‘द्वाभ्यां’, द्वशः किपि कुत्वम् । उच्यते । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् किन्प्रत्ययो यस्माद् इष्ट इति बहुत्रीहौ अन्यप्रत्ययान्तादपि पदान्ते कुत्वमिति भागवृत्तिः । कथं तर्हि ‘रज्जुसृङ्गभ्याम्’ । उच्यते । ‘नशेवा’ (८-२-६३) इति विभाषया सुजेर्न कुत्वमिति न्यासः । कथं ‘विश्वसृग्विधिरित्यमरः’ । व्यवस्थित-विभाषात्वात् सुजेश्च कुत्वभावः । प्रसिद्धपदे तु न्यङ्गक्त्वादित्वात् कुत्वमत्रोक्तम् । भाषावृत्तौ तु कचिदेवान्यप्रत्ययान्तस्य कुत्वमुक्तं सामर्थ्यादिष्टा प्रसिद्धे ॥

रोऽसुपि । ६९ ।

कथम् ‘अहोवचनविन्यासः पठ्यते न च बुद्ध्यते’ (?) अनेनाहर्भागवद् रेफादेश उत्त्वाभावात् । उच्यते । अहोरूपस्य निर्माणमिति पाठः कार्यः । अत्र ‘रूपरात्ररथन्तरेषूपसंख्यानं कर्तव्यमि’ति रेफं वाधित्वा रूत्वविधानात् ॥

हलि च । ७७ ।

कथं ‘ष्टीवनं’ ‘सीवनम्’, हल्परत्वाभावात् । उच्यते । पृष्ठोदरादित्वाद् गुणाभावो दीर्घश्च । ‘ष्टिविसिव्योर्दीर्घश्च’ति चान्द्रसूत्रम् ॥

उपधायां च । ७८ ।

कथं वीधातोर्विव्युतुर्विव्युरिति । न चानेन दीर्घे ह्रस्वो भविष्यति, पूर्व-त्रासिद्धत्वात् । ‘अचः परस्मिन्’ (१-१-९७) इति स्थानिवन्त्वात् हल्परत्वाभावात् । कथं चतुर इच्छति ‘चतुर्यिते’ति । अनेन दीर्घः स्यात् । उच्यते । अ-सुपीत्यनुवृत्तस्य पृष्ठचनेन विपरिणामात् सुबधातोर्नेति सम्बन्धाद् सुबधातोर्न भवति, गीर्भ्यामिति सुप्यपि भवतीति भाष्यम् ॥

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

अष्टमाध्याये द्वितीयः पादः ।

१. स्थानिवन्त्वादिति । ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानेवद्’ इत्याश्रयणे तु धणः प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरज्ञतयासिद्धत्वं द्रष्टव्यम्.

अथ तृतीयः पादः ।

मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि । १ ।

पुमः खरयम्परे । ६ ।

कथं ‘पुं(स्का ? का)ण्डमि’ति, अनेन रुत्वभावात् । उच्यते । असाधुरेवायम् । पुंस्काण्डमिति पाठः ॥

नश्छव्यप्रशान् । ७ ।

कथं ‘महाँ हि यत्स्तव देवदारौ’ इति । उच्यते । महान् हि यत्त इति पाठः ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । १५ ।

कथं ‘रथातिगाः’, रेफात् (पूर्वस ? पर)वर्णाभावाद् अवसानविषयत्वाद् रेफत्य विसर्जनीयभावात् । उच्यते । रेफेण पदस्य विशेषणे रेफान्तस्य पदस्य विसर्जनीयः । अनुन्यासकारस्तु अवसानस्यापि वौद्धं परत्वमाश्रितवान् । विसर्जनीय इति कालापानां बिन्दुद्रव्यस्य संज्ञा ॥

लोपः शाकल्यस्य । १९ ।

कथं ‘गवित्याह’, वलोपप्रसङ्गात् । उच्यते । पदान्तत्वाभावादिति ‘सम्बुद्धौ शाकल्यस्य’त्यत्रानुन्यासः ॥

नश्चापदान्तस्य झालि । २४ ।

कथं ‘कुवलयं वलयन् मरुदाववौ’ इति माधः । वलयन्निति पदान्तनकारस्यानुस्वाराद्यमकम् । न चानुस्वारव्यवधानाद् व्यपेतयमकम्, अव्यपेतयमकप्रकरणात् । उच्यते । व्यञ्जनस्य यमके अव्यवधायकत्वाद् वलयन्नित्येवमेवास्तु ॥

कुप्वोः ॒क॒पौ च । ३७ ।

कथं ‘भास्करः’, अनेन ॒कादेशात् । उच्यते । ‘दिवाविभानिशाप्रभामास्कर’ (३-२-२१) इति निपातनात् । भाषावृत्तौ तु भास्करशब्दः कस्कादिषु पठ्यते ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ४१ ।

कथं ‘कान्तः सर्वगुणोपेतो बाले ! दुःखेन लभ्यते’ इति कण्ठाभरणम् । हे बाले ! दुःखेन लभ्यते इत्यर्थः । उच्यते । ‘सुख दुःख तत्कियायामि’ति विसर्जनयोपधो धातुः पञ्चते । तस्येदं रूपम् । कथं ‘मातुः करोति’ । कस्कादिषु आतुष्पुत्रशब्दपाठाद् एकादेशनिमित्तादिणः परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं नास्तीति भाष्यम् ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ४२ ।

कथं ‘तिरस्कृत्य जराभिभाविने’ति माघः, कथं ‘गौरीमुखतिरस्कारलज्जयेव न वर्धत’ इति, गतिग्रहणनुवृत्तेः । गतित्वं च ‘तिरोऽन्तर्धौ’ (१-४-७१) इत्यन्तर्धौँ । उच्यते । अन्तर्धिग्रहणमस्त्रिधानोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तिरस्कारे चास्त्रिधानं भाव्यते । केचिदिह गतिग्रहणं नानुवर्तयन्तीति भाषावृत्तिः ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ५३ ।

कथं ‘श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगदि’ति । ‘वा छन्दसि’ (६-१-१०६) इत्यनुवृत्तेः । कथं तर्हि ‘वाचस्पतिरुवाचे’ति । उच्यते । क्वचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । कस्कादिषु वा द्रष्टव्यम् । एवं ‘दिवस्पतिः’ ॥

आदेशप्रत्यययोः । ५९ ।

कथं ‘प्रियस्य’, एकारस्य कण्ठतालव्यत्वात् । ‘यो हुभयोस्थाने निष्पद्यते लभतेऽसौ प्रत्येकमपि व्यपदेशमि’ति कण्ठवत्तात् कण्ठेन सावर्ण्योदेकारग्रहणेन ग्रहणात् षकारः स्यात् । न च प्रयत्नमेदः । ‘अ अ’ (८-४-६८) इति संवृतोऽप्यकारो विवृतः प्रतिज्ञायते । ‘एडौ विवृततरावि’ति प्रकर्षदोषो नास्ति, जातौ विवृतत्वाश्रयादिति रक्षितः । न चैव गौरित्यत्र सम्बुद्धिलोपः स्यात् । ‘ए ओड्’ इति डकाराद् एडैचोस्सावर्ण्यमावात् । उच्यते । व्यक्तौ सावर्ण्यमावान् षत्वम् । लिङ्गं चात्र ‘अङ्गस्य’ (६-४-१) इति । अवश्यं चैतत् । अन्यथा दासीषेत्यत्र षत्वं स्यात् । (वयस्या ? वेला)स्त्रीति निर्देशात्र च ‘नाज्जलौ’ (१-१-१०) इति निषेधः, अगृहीतसर्वर्णनामचां प्रतिषेधवचननात् । अयं (च) न्यासोऽसङ्गतः स्यात् । ‘अत्राप्येवंक्रमेण षत्वाभावाद् इण्ठग्रहणादि’ति न्यासः । कथं ‘निंस्से’, ‘नुविसर्जनीय’

(८-३-९८) इत्यनुवृत्तेः पत्वभावात् । उच्यते । प्रत्येकं व्यवधानाभ्युपगमात् । ‘पुं-स्वि’त्यत्र न भवति, नुस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वात् ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवातिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेध- सिच्चसञ्जस्वज्ञाम् । ६५ ।

कथं ‘दुःस्थः’ ‘सुस्थः’ ‘सुस्थितः’ । उच्यते । उपसर्गप्रतिरूपकत्वादिति
भाषावृत्तिः । कथम् ‘अतिस्तुतमि’ति । ‘अतिरातिक्रमणे च’ (१-४-९९) इति
पूजातिक्रमणयोः कर्मप्रवचनीयता ॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । ६८ ।

कथम् ‘अवष्टव्यः’ । उच्यते । ‘षष्ठिभि स्कमि प्रतिबन्ध’ इत्यस्य सुषामादि-
त्वात्, ‘अवष्टव्यनिष्टव्यौ चे’ति वचनाद्वा ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशाङ्कडङ्गु-
मञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यमिभ्यः स्थः । ९७ ।

कथं ‘सव्येष्टाः’ ‘सव्येष्टारौ’, ‘परमेष्टी’ । औणादिका एते सुषामादिषु
ज्ञेया इति भाषावृत्तिः ॥

सात्पदाच्योः । १११ ।

कथं ‘तनुषेकमलं कमलमि’ति वासवदत्ता । सेस्सकारस्यानेन षत्वनिषे-
धात् । उच्यते । अःपपाठ एवायम् । कथं ‘त्रिष्टुप्’ ‘अनुष्टुप्’, षत्वलक्षणा-
भावात्, ‘स्तुभु स्तम्भ’ इत्यस्य सोपदेशत्वात् । सुषामादित्वादिति । कचित् प्रति-
स्तव्यः । कथं ‘निष्टव्याश्छात्रा’ इति । निर्पूर्वस्य स्तम्भेरिति वर्णदर्शनात् ।
नि(पूःपू)र्वान्निपातनं च । तथा चान्द्रं सूत्रं – ‘नि(ः)प्रतिभ्यां स्तम्भेरि’ति । ‘खर्पेरे
शरि वा लोपो वक्तव्यः’ । निरस्सकारविसर्जनीयलोपः ॥

इति शारणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ
अष्टमाध्याये तृतीयः पादः ।

* ‘पश्चद् ए’ इति ख.पाठः.

अथ चतुर्थः पादः ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे । १ ।

पूर्वपदात् संज्ञायामगः । ३ ।

कथं ‘पौलस्त्यो नरवाहनः’, अनेन णत्वभावात् । उच्यते । क्षुभ्रादेराकृ-
तिगणत्वात् । एवं ‘दुर्नामा दीर्घकोशिका’, ‘पुनर्नवा तु शोफझी’, ‘श्रीघनः शास्ता
मुनिः’, ‘स्वर्भानुः’, ‘चित्रभानु’रित्यादि साध्यम् ॥

वाहनमाहितात् । ८ ।

कथं ‘धनदो नरवाहन’ इति, अनेन णत्वविधानात् । उच्यते । अनाहितवा-
चित्वात् नरशब्दस्य, क्षुभ्रादिपाठाद् वा । एवं ‘पूर्वपदाद्’ (८-४-३) इत्यपि न
प्रवर्तते ॥

एकाजुत्तरपदे णः । १२ ।

कथं ‘ब्रह्मन्मपि चण्डालमि’ति । उच्यते । क्षुभ्रादित्वात् । णादेशो (घ)-
व्यवाये नेष्यत इति तु भाष्यम् ॥

कुमति च । १३ ।

कथं ‘दुःखेन(?)भोजयितुमाशयिता शशाक’ इति माघः । उच्यते । ‘धात्
पदान्तात्’ (८-४-३९) इति निषेधात् । क्षुभ्रादित्वादिति सुभूतिः । कथं ‘शास्त्र-
वाक्यानी’ति ‘उपदेश’ (१-३-२) सूत्रे वृत्तिः । तथा (‘तीर्थज्ञानमि’ति ?) ‘द्वन्द्वे
च’ (१-१-३१) इति वृत्तिः । तथा ‘चन्द्रगोमिनामि’ति । क्षुभ्रादित्वात् ॥

प्रतिपदिकान्तर्नुविभक्तिषु च । ११ ।

कथं ‘प्रेन्वनम्’, नुमाश्रयणत्वात् । उच्यते । साहचर्यात् प्रत्यासत्तेवा
प्रतिपदिकाद्विहितस्य नुमो ग्रहणात् । नैतदस्ति ‘प्रेण्वनमि’त्यनुपदकारेण नुम
उदाहरणमुपन्यस्तं; तत्र स्यात् । उच्यते । मतभेदो द्रष्टव्यः । प्रेन्वनमित्याद्यस-
मासो वा उपसर्गप्रतिरूपकत्वात् । इह पूर्वपदादिति वर्तते । कथं (प्रकानाः ?)
‘क्षत्रिययूनाम्’ । उच्यते । क्षुभ्रादित्वादिति भाषावृत्तिः ॥

१. ‘दुःखेन’ इति पाठं मन्यते इति भाति. २। आदर्शद्वयेऽपि एतत् सूत्रमिहैव लिखितम्.

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । १४ ।

कथं ‘दुर्नीतं’ ‘दुर्नयमि’ति । उच्यते । उपसर्गप्रतिरूपकत्वादिति भाषा-वृत्तिः । यद्येवं ‘षात् पदान्तात्’ (८-४-३५) इत्यत्र ‘षादिति किमि’त्युक्ता ‘निर्णयः दुर्णयः’ इत्युक्तम् । तद्वाहन्यते । न । तत्रोपसर्गश्चहणं भविष्यति ॥

कृत्यचः । २९ ।

कथं ‘प्रख्यानं’ ‘प्रध्यानमि’ति, अनेन णत्वात् । उच्यते । ‘वमोर्वा’ (८-४-२३) इत्यतो वाग्रहणमनुर्वतते मण्डूकपूतिन्यायेन, तस्य व्यवस्थितविभाषा-त्वात् ॥

इजादेः सञ्जुमः । ३२ ।

कथं ‘प्राङ्गणे पान्तु युष्मानूष्माणमि’ति मयूरः, इजादेवेति नियमात् णत्वाभावात् । ‘अङ्गणमिति पृष्ठोदरादित्वाण्णत्वमि’ति धातुप्रदीपिका । अन्ये त्वत्र णत्वं नेच्छन्तयेव । ‘अङ्गणं चत्वराजिरे’ इत्यमरः । अपपाठ एव । शतकेऽपि प्राङ्गने इत्येव पाठः । ‘अचलाङ्गनमङ्गने’ इति माधानुप्रयोगः ॥

पदान्तस्य । ३७ ।

कथं ‘कृतकर्मण्’ इति, लुप्तविभक्तौ प्रत्ययलक्षणत्वेन णत्वनिषेधात् । ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति निषेधात् । ‘पदब्यवायेऽपि’ (८-४-३८) इत्यत्र हि माषकुम्भवापेनेत्यादिसिद्धये रक्षितेनोक्तं — ‘सातपदाद्योः’ (८-३-११) इत्यत आरभ्य यो विधिः स सर्वः पदादिविधिरिति । एवच्च तत्र विधिरित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ‘षात् पदान्तादि’ (८-४-३५) त्वत्र सप्तमीसमासाश्रयणालभ्यते । तद्द्वि ‘मुसपिण्डिकणे’ त्येतदर्थम् । तच्चेवं भवति नान्यथा । ततश्चाणत्वं पदादिविधेऽधिरेवेति । उच्यते । ‘भावकर्मणोः’ (१-३-१३) इति निर्देशात् । तद्वदत्र ॥

स्तोः श्चुना श्चुः । ४० ।

कथं ‘शत्रून् जयति’ । उच्यते । असांहितायां भविष्यति । कथम् ‘अल्पा-चत्तरमि’ति । उच्यते । ‘नज्ज्ञां भवनाद्’ इति निर्देशादिति ‘अल्पाचत्तरम्’ इत्यत्र रक्षितः । कथं ‘जश्त्वम्’ । ‘शात्’ (८-४-४४) इति प्रतिषेधान्न श्वत्वम् । ‘त्र-

श्रा'दिना (८-२-३६) च न षट्वं, धातुग्रहणानुवृत्तेः । कथं 'मज्जति' 'लज्जते' । 'झलं जश् झशि' (८-४-५३) इति सस्य दकारे तस्यानेन जकारो न युक्तः, पूर्वत्रासिद्धत्वात् । उच्यते । 'मैसूजिनशोर्द्धलि' (७-१-६०) ? इति निर्देशादिति न्यासः । यद्वा 'गाङ्गुटादि' (१-२-१) सूत्रे रक्षितेनोक्तं—“निशाशब्दस्य निश्भावे 'झलं जशोऽन्ते'” (८-२-३९) इति जकारे सप्तमीबहुवचनस्य श्रुत्वेन तालव्ये शकारे जकारस्य चत्वेन चकारे निच्छु इति रूपम् । 'शश्छोऽटि' (८-४-६३) इति छकारे निच्छु इति रूपमि”ति । तथात्रापि श्रुत्वेन दन्त्यस्य तालव्यशकारव्यक्तौ पुनश्चुत्वेन तस्य जकारे मज्जतीत्यादि यथा 'चिणो लुक्' (६-४-१०४) इत्यत्र वृत्तौ अकारितरामित्यत्र लुकि पुनस्त(योऽरपो)लुण्ड् नास्ति 'असिद्धवदत्राभात्' (६-४-२२) इति । यद्वा झशि जश्त्वस्यासिद्धत्वात् श्रुत्वेन संयुक्तः शकारः । तस्य जश्त्वे जकार इति भाषावृत्तिः ॥

षुना षुः । ४१ ।

कथं 'षड्धा' 'षोढा' । उच्यते । पृष्ठोदरादित्वाच्चित्यं षुत्वम्, (दःउ) कारो वेत्येके । तेन षोढा षड्ढा इति । उभयं विकल्पितमित्यपरे । तेन षड्धेति न्यासरक्षितौ ॥

खरि च । ५५ ।

कथम् 'अस्ति', अनेन सकारस्य तकारप्रसङ्गात् । उच्यते । 'सःस्यार्धधातुका'दन्यत्र सस्य 'खरि च' (८-४-५९) इति तकारो न भवति । अन्यथा 'आर्धधातुके इति किं वस्से आस्से' इत्ययुक्तं स्यात् । ज्ञापकसमुच्चये तु 'उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य' (८-४-६१) इति ज्ञापकान्न सकारस्य 'खरि च' इति चत्वेन तकार इत्युक्तम् । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्तीति सकारस्य सकार एवेत्यर्थः ॥

वा पदान्तस्य । ५९ ।

कथं 'पुंबद्' इति । वकारस्य दन्त्यौष्ठत्यत्वात् परस्य सवर्णो वकारो नास्ति । उच्यते । अन्तस्था द्विप्रभेदाः । तेन सानुनासिको वकारो युक्त एव । ततश्च पुँवत् पुंवदिति भवति । एवच्च 'प्रमादलिखितं च तत्' । यदि दन्त्यौष्ठत्येन

१. 'भृजतीमां छिति च (५-१-१६) इति निर्देशादिति' इति पाठः स्यात्.

परसर्वणपक्षे वकार एव सानुनासिको भवति, ततश्च पुवँवत् पुंवदिति स्यात् । यतः पुंवदस्तीत्यर्थविवक्षायां किपि तस्य साधनं विहितं, तत्सन्दि(धमि)ति । उच्यते । ‘बद् स्थैर्य’ इत्यस्मात् किं । पर्वगवकारादित्वात् सेत्स्यति ॥

झरो झरि सवर्णे । ६५ ।

कथम् अष्टधातौ भवन्धामप्रस्तावे ‘अनचि च’ (८-४-४७) इति द्वित्वे कृते एकदकारलोपोऽनेनोक्तः, अत्र वृत्तौ हल्घणानुवृत्तेः । प्रत्युदाहरणं च वाग्मीति द्रष्टव्यम् । तथा ‘वाचो गिमनिः’ (९-२-१२४) इत्यत्र भाषावृत्तिः ‘द्विगकारनिर्देशो वाग्मी’ति । अवश्यं हल्घणानुवृत्तिज्ञेया । अन्यथा ‘दो ढे लोपः’ (८-३-१३) इत्यपार्थकमेव स्याद्, अनेनैव तु लोपसिद्धेः । उच्यते । लेखप्रमाद एव सः । यद्वा केचिद्भलनुवृत्तिं नेच्छन्ति । वाग्मीति एकगकारो दृश्यते । ढलोपश्च नियमार्थ एव स्यात् । व्यावृत्तिश्च लिङ्गदौकत इत्यादौ ॥ -

इति शरणदेवविरचितदुर्घटवृत्तौ

अष्टमाध्याये चतुर्थः पादः ।

दुर्घटवृत्तिः समाप्ता ।

1. किविति । एवज्ञ पुमानिव स्थिरा काचित् स्त्रीलयर्थः । 2. नियमार्थ इति । नियमश्च ढे ढस्यैव झरो लोपा नान्यस्येति.

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पाँड़ि:	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पाँड़ि:	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२१	घः	धः	२३	११	अणी	अहणा
६	५	लुधै	लव्ये	२६	२५	तः। इ	तः। इ
७	३	न्ती	न्ति	३९	९	द्वे	न्द्रे
८	४	यः	यम्	४४	२०	व	ण
१२	२४	षस्य	षयस्य	४९	२	स्य	न्य
१४	७	आ	अ	७१	५	घट्टवृ	दुर्घटवृ
१७	१३	वै	वे	११५	२५	न	ने
१९	१०	अः	यम्	१२५	११	क्ला	क्ला
२१	१४	ह	हु				